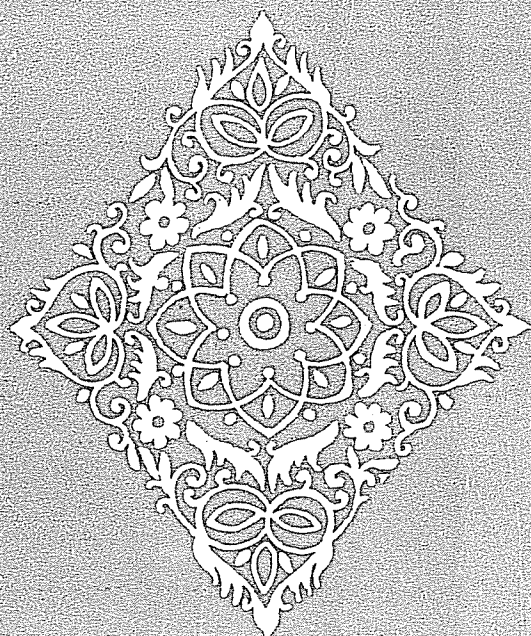

شىنجاڭ ئاپتونوم ئىلمىي تىزىمى
ئىجتىمائىي پەن قىسمى

2

1984

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى
تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن
نەشر قىلىندى

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى
(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

(پەسىللىك ژورنال)

(ئومۇمى سان 18)

1984 - يىل 2 - سان

مۇندەرىجە

- «ئەلقانۇن فوت - تىبب» ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى
- (1) ئابدۇشۈكۈر مەمتىمىن
 ئادەم مىڭسىنىڭ ئادەم مىڭسى ئۈستىدىكى ئىزلىنىشى جۇ يىچىڭ (18)
 كولىيا تەرجىمىسى
- (26) «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى ئەدەپ - ئەخلاق مەسىلىلىرى
 ھىمىت مەخسۇت
- (44) «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى ئىتۇگرافىيگە ئائىت مەسىلە
 ئابدۇكېرىم راخمان
- (58) شېر كىتاۋى ئەبۇ نەسىر فارابى
 ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى
- (74) توغرىسىدا ما يۇڭ
 ز. سادىق تەرجىمىسى
- (83) داڭگۇاڭرۇي ئېكسپىدىنتسىيىسى ۋە تۇرپان، دوڭخۇاڭ مەدەنىيىتى
 مامەنلىي
- قاسم ئارش تەرجىمىسى
- (101) ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش نىسبىتىسىدىكى شەكىللەر توغرىسىدا
 ئەخمەتجان ئەسقەرى
- ئۇيغۇر تىلىغا روس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن سۆز -
 ئاتالغۇلارنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا جۈمە ئابدۇللا (122)
- ياشاغۇنلاردىكى خاتىرە ساقلاش ۋە ئۇنتۇش ھەققىدە ھابىل مەخسۇت (128)
- «كوكاچ بار» دەپ قورقۇتما سىلىق، بەلكى ئەقىلغا ئىلھام بېرىش لازىم... رۇسۇل ئۆمەر (133)
- مەھمۇت قەشقىرى مازىرى ۋە ئۇنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ھەسەن ئابدۇرېھىم (137)
- ھىجرىيە كالىندارى بىلەن مىلادىيە كالىندارلىرىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى (141)
 يۈسۈپ ئوربىلى

1991

«ئەلقانۇن فىت تىببى» ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئەمىن

«ئەلقانۇن فىت تىببى» (تىبابەتچىلىك قانۇنلىرى) ناملىق بۇ كىتاپ ئوتتۇرا ئەسىر تىبابەت شۇناسلىغىنىڭ نوپۇزلۇق قامۇسى بولۇپ، ئۇ يالغۇز مىدىتسىنا ئىلمىي تارىخىدا كۆرۈنەرلىك نامايەندە بولۇپ قالماستىن، يەنە پەلسەپىۋى بىلىش تارىخىدا بىر مۇجەسسەم ئەسەر ھېساپلانغان.

قەدىمقى زامان مۇتەپەككۈرى ئارىستوتىل ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ يىرىك ئالىمى فارابىدىن كېيىن، «ئۈچىنچى ئۇستاز» دەپ شۆھرەت قازانغان تەبىئەت شۇناس مۇتەپەككۈر ئەبۇ ئەلى ھۈسەيىن بىننى ئابدۇللا ئىبن سىنا (980 - 1037) ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىدە قەدىمدىن ئۆزىگىچە بولغان زاماندىكى تەبىئەت پەلسەپىسى ئۇتۇقلىرىنى تىبابەتچىلىك ساھەسىگە تەتبىقلاپ مول مۇۋەپپەقىيەتلەر قازانغان.

مەلۇمكى، «ئەلقانۇن فىت تىببى» ئۆلچەملىك بەش تومدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ مىلادىيە 1019 - 1020 - يىللىرى ھەمدە ئاندا تاماملانغان. بۇ ئەسەر 12 - ئەسىرگىچە قوليازما شەكىلدە كەڭ كۆچۈرۈلۈپ تارقالغان، 12 - ئەسىردە كرىمانلىق گېرارد (1114 - 1187) تەرىپىدىن لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. 1279 - يىلى ناتان مېئانى بۇ ئەسەرنىڭ ئىبىرانى (يەھۇدى) تىلىدىكى تەرجىمىسىنى ئىشلەپ چىققان. 1493 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ ئەسەرنىڭ تۇنجى تاش باسمىسى دۇنياغا كەلگەن، شۇندىن باشلاپ، تاكى 1593 - يىلىغىچە بولغان بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە بۇ ئەسەر ھەر خىل تىللاردا 36 قېتىم نەشر قىلىنغان. «ئەلقانۇن فىت تىببى» 18 - ئەسىردە تۈركىيىدە، 19 - ئەسىردە مىسىردا، 1889 - يىلى تېنھراندا، 1905 - يىلى ھىندىستاندا، 1930 - يىلى لوندوندا ۋە ئوردۇ تىلىدا دېھلىدا، 1966 - يىلى كاراچىدا، 1954 - 1961 - يىللىرى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان.

ئىبن سىنانىڭ ئاتاقلىق ناتۇرال پانتېست ۋە شۇ ئاساستا مەشھۇر تىبابەت شۇناس بولۇپ بېتىلىشى تەسادىپ ئەھۋال ئەمەس، ئەلۋەتتە، ئىبن سىنا ئۆز دەۋرىنىڭ

ئەڭ ئىلغار پەلسەپىۋى سېستېمىسى بولغان ناتۇرال پانتىزىملىق (Panteigm) كوز قاراش ئاساسىدىلا «ئەلقانۇن» (تىبابەتچىلىك قانۇنلىرى) دەك نادىر ئەسەرنى يا- رىتىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالدى. ئىبن سىنانىڭ ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ھۆل قويغان ئەڭ مۇھىم مەنبەلەر ئەگەر ئىككى تەرەپلىمە دىيىلسە، ئۇنىڭ بىرى شەرق ۋە غەرب تىبابەتچىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى جۇغلانمىسى، يەنە بىرى ئىبن سىنا دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىدە ناتۇرال پانتىزىملىق سېستېمىسىنىڭ ئاساسچىسى، ئاتاقلىق ئالىم ئەبۇنەسر فارابى كۆز قاراشلىرىنىڭ ھەل قىلغۇچ تەسىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

مەلۇمكى، كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى قەدىمقى مەدەنىيەتنىڭ بىر ئوچىقى بولغان. بۇ رايوندا ياشىغان ئەڭ قەدىمقى قەبىلىلەرنىڭ، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى كېسەلچىلىك، دورا - گىياچىلىق ئۇستىدە ئېلىپ بارغان ئىپتىدائى ئەم - ئىرىم تەجرىبىلىرىمۇ ئىنتايىن مول ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا يەتتە سۇرايوندىكى قەدىمقى «قۇلتاب قەلئەسى» قەۋرىگاھلىغىدىن تېپىلغان، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 - ئەسىرگە ئائىت ئىدىشقا سىزىلغان سۇنۇق تېگىۋاتقان، چىش تارتىۋاتقان سۈرەتلەر بىلەن بىللە «قاراسوق» خارابىسىدىن تېپىلغان مۇمىيا (سالاجىت) قىلىش نەمۇنىلىرى، كىراسىنويارىسكىدىكى كونا قەۋرلەردىن تېپىلغان، بەدەنگە زەھەرلىك يىلان - چاياندىن ساقلىنىش ئۈچۈن قىزىل سېغىز سۈركۈپلىش قاتارلىقلار ئوتتۇرا مەركىزىي ئاسىيادا تىبابەتچىلىك پائالىيەتلىرىنىڭ تولىمۇ قەدىمقىلىغىنى كۆرسەتتى. مايلىنىش؛ يۈزىگە قېتىق چېپىش؛ گىيا سۈيىدە ۋاننا قىلىش؛ قاقلىنىش؛ كۆيدۈرۈش؛ قان چېكىش، ئىلمە (نوخۇلا) قىرقىش؛ قۇمغا ۋە ئارشاڭغا چۈشۈش؛ ھاپۋان قېنى ئېقىنىش؛ تېرىگە ئېلىش؛ ئۆتكە تېگىش؛ ئۇچۇغداش؛ قۇستۇرۇش؛ ئىشقىلاش؛ ھوداش؛ تېگىنچىلىق؛ ئاددى ئوپىراتسىيە قىلىش؛ پىرى ئوپىنتىپ جىسمانى ۋە روھىي ھەركەتچانلىقنى كۈچەيتىش قاتارلىق ئەم (شەفاگەرلىك) ئۇسۇللىرى بىلەن ھامى ئىلاھىلارغا يېلىنىش؛ جىن - ئالۋاستىلارغا خەنەجەر (ئەكىنەك)، باخشى دېپى، نەيزە، ئۇچلۇق ھاسا، چاچراتقۇ ئوت، بۇس، قوغلىغۇچى چوماق قاتارلىق قوراللار بىلەن قارشى چىقىش؛ ئەپسۇن ئوقۇش؛ تۇمار پۈتۈش قاتارلىق ئىرىم (روھىي شىفاگەرلىك ئۇسۇللىرى) ئىپتىدائى - ئاننىمىزىملىق تىبابەتچىلىك تەجرىبىلىرى سۈپىتىدە كېيىنكى تىبابەتچىلىك ئۈچۈن مۇئەييەن شەرت ياراتتى.

مەھمۇت قەشقىرى ئۆزىنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە ئانوم (ماخاۋ)، چەكەك (چېچەك)، كەزىك (كىزىك) ئەنۇچ (كۆزنىڭ پەردىلىنىشى)، ئاتقاق (ئاشقازان ياللىغى)، تالاغۇ (دېزىنتىرىيە)، تۇماغۇ (زۇكام)، بالىخ (جاراھەتلىنىش)، سەگىل (داغ چۈشۈش) قاتارلىق كېسەللەرنىڭ ئىسمىنى ئاددىي لۇغەت قاتارىدىنلا

تىلغا ئالغان. ئۇ يەنە: ئالۇچىن، ئوراغۇن، ئىگىز، ئاكدۇز (راسان گىيا)، كەكرە، ئالقا (غورا ئۇزۇم)، بىبىلى (پىلىپ)، شوغۇ (ئىت ئۇزۇمى)، سارىخ تورما (سەۋ-زە)، چىندان (سەندەل)، مەندار (ھەشقىپىچەك)، بىتىرىك (پىستە)، باتمۇل (ئۆ-زۇنچاق مۇچ)، كۆكنار ياپرىغى، ئىبرۇك (قېتىقنا ئىشلەنگەن سۈرگە)، ئەتروم (سۈرگە)، بۇخسۇم (بوزا)، سۈزۈندە سۇ (پىلىتىرلانغان ئاڭۋا) قاتارلىق دورا ۋە دورا ماتىرىياللىرىنىڭ نامىنى ئاتىغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى قارا دېڭىز بويىغا كۆچكەن سىكىفلار ئارقىلىق يېرىكىل (pericel) خانلىقى زامانىدا گېتسىيە تىبابەتچىلىرىگە تەسىر قىلدى. ئاتاغلىق گىرىك تارىخچىسى ھېرىدوتوسنىڭ كۆرسىتىشىچە، سىكىفلار قارا دېڭىز ساھىلىدىكى جىمىليا قەبىلىلىرىنى غەرىپكە سۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ماكانىغا جايلاشقان. سوۋېت مېدىتسىنا ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «مېدىتسىنا تارىخى» 1 - تومدا ئاتاقلىق گىرىك تىبابەتشۇناسى ھېپوكرات — بەقىرات (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 460 - 377 - يىللار) دادىسى بىلەن قارا دېڭىز ساھىلىدىكى سىكىفلار ئارىسىدا ياشىغان ۋە ئۇلارنىڭ تىبابەتچىلىك كۆز قاراشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، دېيىلگەن ①. گېتسىيەدە سىكىفى تىبابەتچىلىرى ۋە ئىرىمچىلىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. ②

يۇقۇرىدىكىلەر ئىبن سىنانى يېتىشتۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا تىبابەتچىلىك ئەنئەنىۋى تارىخىنىڭ ئامبلىرىدۇر.

ئىبن سىنانا ئائىلىسىنىڭ — دادىسى ئابدۇللا بىلەن ئانىسى سىتاراننىڭ سىياسى جەھەتتىن ھۆكۈمران «كالىم» ئېقىمىغا زىت دېموكراتىك خاھىشتىكى ئىسمى — ئىلىزىم تەرەپدارى بولغانلىقى؛ تەبىئىي كۆز قاراش جەھەتتىن، باكتىرىيە دەۋرىدىكى گىرىك پەلسەپىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مەرۋى تەبىئەت ئىلمىي مەكتىۋىگە مايىللىقى، ئىبن سىنانىڭ ئۆتكۈرلىكى ۋە تىرىشچانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستازى ئەبۇ ئابدۇللا ناتىلى ۋە ئۆز مۇھىتىنىڭ ئىجابى تەسىرى ئىبن سىنانىڭ تۇنجى قەدىمىنى بەلگىلەشتە غايەت زور رول ئوينىدى.

سامانى شاھى نۇھ ئىبن مەنسۇرنى داۋالىغان ئىبن سىنانا ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۈپەيلى، نۇھ ئىبن مەنسۇرنىڭ كۆپ خانلىق كىتاپخانىسىغا ئەركىن كىرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. بۇ بولغۇسى مەشھۇر ئالىمنىڭ ھەقىقىي ئالى مەكتىۋى بولۇپ قالغان ئىدى. شۇندىن كېيىن ئىبن سىنانا ئۆزىنىڭ تىبابەتچىلىك بىلىملىرىنى ۋە دۇنيا قارىشىنى ھەقىقىي ئىلمىي ئاساسقا قۇرۇشقا كىرىشتى.

① ب. د. پېترو مۇھەررىرلىگىدە تۈزۈلگەن «مېدىتسىنا تارىخى» 1 - توم، خەنزۇچە 1957 - يىلى نەشىرى، 57 - بەتكە قارالسۇن.

② م. ئا. ژوكوۋ مۇھەررىرلىگىدە تۈزۈلگەن «دۇنيا ئومۇم تارىخى» 2 - توم، 2 - كىتاپ، خەنزۇچە 96 - ۋە 197 - بەتلەرگە قارالسۇن.

سامانى شاھى نۇھ ئىبن مەنسۇرنىڭ كىتاپخانىسىدا گىرىك تىبابەتچىلىرىنىڭ
 ھىپوكرات (بەقىرات)، گاللىن (جالېنوس Galen)، دىئوسكورس قاتارلىقلارنىڭ
 ئەسەرلىرى بىلەن ئىۋكىلد (ئىفىلىدۇس)، پتولومىي پورفىزى (ئىساغۇچى)، ئارنىستوتىل
 كىتاپلىرى، ئىران - ئەرەپ تىبابەت شۇناسلىرىنىڭ نوپوزلۇق ئەسەرلىرى ساقلىنىپ
 قالغان ئىدى.

تىبابەتچىلىك ئىسلام خەلىپىلىرى تەرىپىدىن يول قويۇلغان بىردىن - بىر
 قانۇنىي تەبىئەت ئىلمى ئىدى. ئۇ چاغدا تەڭرى ھەققىدىكى ئىلىم بولغان «كىلام»
 ئىلاھىيەتچىلىكىگە ۋە ئىنسان ۋۇجۇدى ھەققىدىكى ئىلىم بولغان تىبابەتچىلىككىلا
 يول بېرىلگەن. تىبابەتچىلىك مۇسۇلمان خەلىپىلىكلىرى دەۋرىدە بارلىق پەلسەپىۋى
 ۋە تەبىئەت ئىلمىي كۆز قاراشلىرىغا ھامىلىق قىلىدىغان تولىمۇ كەڭ ساھەگە ئايلاندى.
 ھەرقانداق تەبىئەت ئالىمى ياكى پەيلاسوپ تىبابەت شۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى،
 «ھۆكۈم» بولۇشى شەرت ئىدى.

تىبابەتچىلىك ئوماۋىيە (دەمەشق) ۋە ئابباسىيە (باغدات) خەلىپىلىكى دەۋرىدە
 دە تېز راۋاجلاندى. خارىس ئىبن كەلىد (634 - يىلى ئۆلگەن) ۋە ئۇنىڭ شاگىرت
 لىرى تۇنجى ئەرەپ تىبابەتچىلىرى بولدى. ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ 2 - خەلىپى
 سى، باغدات شەھرىنى بىنا قىلدۇرغۇچىسى مەنسۇر ئىبن مۇھەممەت (754 - 775) نى
 داۋالىغان جورچىس ئىبن بەختى، ناسارا دىنىدىكى ئاتاغلىق دوختۇر ئىدى. 776 -
 يىلى چاپپار ئىبن ھەييام تۇنجى ئەرەپ دورىگەرلىك دەستۇرىنى ئىشلەپ چىققان.
 9 - ئەسىردە ھەررالىق سابىت ئىبن كۇلا ئومۇمى سەھىيە ھەققىدە ئەسەر يېزىپ،
 تېرە ۋە بەدەن كېسەللىكلىرىنىڭ ۋەج، ھالەت ھەم داۋالاش ئۇسۇللىرى توغرىسىدا
 ئۆز كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلدى. ئىبن مەسەۋى مائىمۇن ئۆستىدە ئوپىراتسىيە ئېلىپ
 بېرىشتىن تاشقىرى «ئەل ئەسەر ماقالا تۇخىل ئەين» (كۆز كېسەللىكلىرى ھەققىدىكى
 ماقالىلار) نى ئېلان قىلدى.

ئىبن سىنا مەشھۇر ئىران تارىخچىسى ئوبۇل ھەسەن ئىبن زەينىدىن تەبۇرنىڭ
 (923 - يىلى ۋاپات بولغان) «فىردەۋسۇل ھىكمەت» (ئەقىل - پاراسەت نېغى) ناملىق
 كىتاپى ئارقىلىق (ساراككا ۋە سۇرۇكا قاتارلىق ھىندى ھۆكۈمەت شۆبىلىرىنىڭ كۆز قا-
 راشلىرى بىلەن، سامانىلىق ئىبىن ناخسىنىڭ 970 - يىلى يازغان «كىتابۇل ئاينىيائەن
 ھەقايتۇل ئەدۋىيات» (دورىلارنىڭ ھەقىقىي خاراكتىرىدىكى ئاساسلىرى) ناملىق
 كىتابى ئارقىلىق جۇڭگو تىبابەتچىلىكىنىڭ ئۇتۇقلىرى بىلەن تونۇشتى.^①

ئاتاقلىق ئىران تەبىبى، خىمىك ۋە مۇتەپەككۇر ئەبۇبەكرى مۇھەممەت ئىبىن
 زاكارىيە ئەررازى (850 - 923) نۇھ ئىبن ئىسھاق زامانىدا سەرگەردانلىق بىلەن
 سامانى سۇلالىسى پايتەختى بۇخاراغا كېلىپ قالغان ۋە ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى
 يۈسۈپ نېھىمان: «جۇڭگو پەن، تېخنىكا تارىخى» خەنزۇچە نەشرىگە قارالسۇن.

ئى خانلىق كىتابخانلىرىغا تەقدىم قىلغان ئىدى. ئەررازنىڭ «كىتاب-ئۇل ئەسرار»، «كىتابۇل تىب ئەل مەنسۇرى»، «ئەل يۇدارى ۋەل ھەسىپى»، بولۇپمۇ، ئۇنىڭ تىبىي كىتاپلار توپلىمى بولغان «ئەل ھەۋى» ناملىق ئەسىرى ئىبن سىنادا كىچىك تەسىر پەيدا قىلغان. ئۇ يەنە ئەررازى بىلەن زامانداش مەشھۇر تىبابەت ئالىمى ئەلى ئىبن ئابىئى مەجۇسنىڭ (944 - يىلى ۋاپات بولغان) «كامىلۇل سىنا ئەل تىبىيە» (تىبابەتچىلىك توغرىسىدىكى كامىل دەستۇر) ناملىق كىتابتىن خەۋەردار بولدى. بۇ كىتاپتا تاماق بىلەن داۋالاش، كافىلىر تومۇرلىرى ۋە تۇغۇت قاتارلىق مەسىلىلەرمۇ سۆزلەنگەن ئىدى.

ئىبن سىنا تىبابەتچىلىك كۆز قاراشلىرىغا ئۇنىڭ «بەيتۇل ھۆكۇما» ناملىق خانلىق كىتابخانلىرى ئەڭ ئاخىرقى ئەسىرنى كۆرسىتىپ كېتەلمىگەن ئىدى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە ئىراندا داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ باردى، تەجرىبە ئېلىپ باردى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىبن سىنا «ئەلمەجمۇئە»، ھاسىل ۋە «مەھسۇل»، «كىتابۇل بىررۇۋەل ئىنىس» قاتارلىق تۇنجى ئەسەرلىرىنى 20 ياشقا كىرىمىگەن چېغىدىلا يېزىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالدى. بۇ ئۇنىڭ ئىلمىي ئىزلىنىش يولىدىكى بىرىنچى قەدىمى ئىدى.

ئىبن سىنانىڭ ئاتاقلىق ئالىم ۋە مۇتەپپەككۈر بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىغا ھۇل قويغان ئىككىنچى مەنبە فارابى پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنىڭ ئىبن سىنا دۇنيا قارىشى ۋە ئىلمىي قاراشلىرىدىكى مۇتلەق تەسىردىن ئىبارەت بولدى.

ئىبن سىنا فارابىنى ئارىستوتىلنىڭ «مېتافىزىكا ناملىق ئەسىرىنى ئۈگىنىش جەريانىدا تونۇغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى ئەسلىمىسىگە قارىغاندا، ئىبن سىنا «مېتافىزىكا كىتابىنى 40 قېتىم ئوقۇغان، ھەتتا ئۇنىڭدىكى جۈملىلەر ياد بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ كىتابنىڭ ھەقىقىي مەزمۇنىنى چۈشىنەلمىگەن ئىدى. ئىبن سىنا كۈنلەرنىڭ بىرىدە بازاردىن فارابىنىڭ ئارىستوتىل «مېتافىزىكا» سىغا يازغان شەرھىي كىتابىنى سېتىۋېلىپ، فارابى ياردىمىدىلا ئارىستوتىل كۆز قاراشلىرىنى چۈشەنگەن. ئىبن سىنا ئۆز خوشاللىقى ئۈچۈن سەدىقىلەر بەرگەن. سامانى شاھى نۇھ ئىبن ناسىر (943 - 954) زامانىدا ئۆز ۋەتىنىگە كېلىپ كەتكەن فارابىنىڭ بىر قاتار پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى بىلەن ئىبن سىنا كېيىنچە يېقىندىن تونۇشتى. فارابىنىڭ سامانى شاھى ناسىر تەكلىۋى بىلەن يازغان ئەسىرىگە «ئىككىنچى تەلىمات» دەپ نام قويۇلغان ئىدى. بۇ ئەسىر فارابىنىڭ باشقا بەزى ئەسىرلىرى بىلەن نۇھ ئىبن ناسىردىن ئابدۇل مۈلۈك ئىبن نۇھ (954 - 961)، مەنسۇر ئىبن نۇھ (961 - 976)، نۇھ II (976 - 997) ئارقىلىق نۇھ ئىبن مەنسۇر دەۋرىدىكى خانلىق كىتابخانلىرىدا ساقلانغان.

① ئاكادېمىك غۇپۇرۇۋ ۋە قاسىمجانوۋ: «مەدىنىيەت تارىخىدا ئەل فارابى» رۇسچە نەشرى، 119 - بەت. م. م. خەيرۇللايوۋ: «فارابى دەۋرى ۋە تەلىماتى»، رۇسچە نەشرى، 147 - بەت. ② فىلىپ گىنتى: «ئەرەپ ئومۇم تارىخى»، 1979 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 436 - بەت.

ئىبن سىنا فارابى تەلىماتلىرىنىڭ ۋارىسى ئىدى. 13 - ئەسىردە ياشىغان ئەرەب تارىخچىسى، ئالىملار تەرجىمە ھاللىرى بويىچە نوپۇزلۇق مۇئەللىپ ئىبن خەلىپىن ئۆزىنىڭ «ۋەفائىيا نۇل ئەيئان ۋە ئەنەبە ئەز زامان» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە: «ئىبن سىنانىڭ بىلىملىرى پۈتۈنلەي دىگۈدەك فارابى ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان. ئىبن سىنانىڭ ئەسەرلىرى پۈتۈنلەي دىگۈدەك ئۇنىڭ تەلىماتىنى جارى قىلدۇرغان» دېسە، گوللاندىيىلىك ئەزەپشۇناس بوئېر ئۆزىنىڭ «ئىسلام پەلسەپىسى تارىخى» دېگەن كىتابتا: «ئىبن سىنا كىتابىدا بىرەر تەلىماتمۇ فارابىگە ئاساسلانماي مەيدانغا كەلمىگەن» دەپ يازغان. بۇ ئىبن سىنانىڭ پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىغا قارىتىلغان. ئىبن سىنا فارابىنىڭ پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى ئاساسىدا ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «كىتاپ - ئەش - شىفا» ناملىق 18 جىلدلىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى. بۇ كىتاب ماھىيىتى ئېتىۋارى بىلەن تىبائەتچىلىك كىتابى ئەمەس، بەلكى پەلسەپىۋى كىتاب ئىدى. ئۆزگەنچتە خارەزم ئەمىرى ئەلى بىننى مەمۇن (999 - 1016) نىڭ ئىلىم - پەرۋەر ۋەزىرى ئەبۇل ھۈسەيىن ئەل سەھلى ھوزۇرىدا يېزىلغان بۇ ئەسەر ئىبن سىنا تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن ۋە قايتا بايان قىلىنغان فارابى پەلسەپىۋى تەلىماتلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى نەسۋىرى ئىدى. بۇ كىتابنىڭ 6 - جىلدى ئايرىم كىتاب شەكلىدە «روھىيەتنامە» دىگەن سەرلەۋھە بىلەن بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتى پەلسەپە پوكولتېتى تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئىبن سىنا ئىسپاھاندا يازغان «كىتابۇل ناچەت»، «كىتابۇل ئىشارەت ۋە تەئىيات»، «كىتابۇل ئىنسان» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىمۇ فارابى كۆز قاراشلىرىغا ئاساسلانغان.

ئىبن سىنا بىلىش نەزىرىيىسىدە ئەقلىي بىلىشنىڭ مۇھىملىغىنى يېتەرلىك چۈشەندۈردى. ئۇ تولراق بىۋاسىتە ھىسسى بىلىشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ ئەقلىي بىلىشنى قانداقتۇر ئىنساننىڭ ھىسسى بىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بىر خىل بىلىش شەكلى ئىكەنلىكىدە ئىككىلەندى. ئۇنىڭچە، ئەقلىي پالپەتنىڭ ھەممىسىلا «ئالەم روھى» ئىدى. ئىبن سىنا فارابىدىن پەرقلىق ھالدا تۇيغۇ نەزىرىيىسى (سېنسۇ-ئالېزىم) خاتالىغىغا گىرىپتار بولغان ئىدى. بۇ، ئەينى زاماندا ئەررازى ۋە ئەل كىندىدىمۇ سادىر بولغان خاتالىق ئىدى. مانا بۇلار ئىبن سىنانى يېتىشتۈرگەن مەنبە مەنبە.

ئىبن سىنا فارابى تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرى ئاساسىدا ئۆزىنىڭ تىببىيەتچىلىك كۆز قاراشلىرىنى راۋاجلاندۇردى ۋە فارابى تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرىنى تىببىيەتچىلىكتە جارى قىلدۇردى. ئىبن سىنا تىببىي ئەمىلىيەت ئارقىلىق تىببىيەتچىلىك ئىلىمىگە غايەت زور تۆھپە قوشتى. ئىبن سىنانىڭ تىببىيەتچىلىك تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ خىزمىتى، ئۇنىڭ شاھ ئەسىرى «ئەل قانۇن فىت تىببى» ئەنە شۇ ئاساستا مەيدانغا كەلدى.

«ئېنسىكلوپېدىيا» خاراكتېرىگە ئىگە بۇ ئەسەر ئىسلام شەرقىنىڭ ئىلمىي ئىلىم گىرەلەشلىرى بىلەن ئىبن سىنانىڭ بۇ جەھەتتىكى يېڭىلىق يارىتىش روھىنى نامايىش قىلدى. ئۇ، سىل كېسەللىكنىڭ تارقىلۇچان خاراكتېرىنى بېشىپ بەردى. كېسەلنىڭ سۇ ئارقىلىقىمۇ يۇقۇشى مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۈردى. ئۇ دىئاگنوز ياللىقنى بىلىپ يېتەلىگەن، قان شورىغۇچى قۇرۇت كېسەلىگە دىئاگنوز قويايلىغان. ئۇندىن باشقا 760 خىل ئوخشىمىغان دورا تۇرلىرىنى بايان قىلغان. «ئەلقانۇن» ھەر ھايدا گالىپ ۋە ئەرزاق زى ئەسەرلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگەللىدى. ئۇ XII - XVII ئەسىرلەردە ئوتتۇرا شەرق ۋە غەربىي ياۋروپانىڭ ئاساسلىق تىببىي دەستۇرى بولۇپ قالدى. كېرىمۇنارلىق رېلارد ئۇنى لاتىنچىغا تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن، 15 - ئەسىر ئاخىرىغىچە 16 قېتىم نەشر قىلىندى.①

2

ئىبن سىنانىڭ «ئەلقانۇن» ناملىق ئەسىرى ئالىمنىڭ ئۆز يۇرتى بۇخارادىن ئايرىلغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىن ئىرانغا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەن كۈنلىرىدە يېزىلغان.

ئىبن سىنا 19 ياشقا كىرگەن يىلى قەشقەرنى پايتەخت قىلغان قارا خانىلار قوشۇنلىرى بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، پارس سامانى سۇلالىسى مۇنقەرز قىلغان ئىدى. ئىبن سىنا بۇ چاغدا بۇخارادىن خارەزم مەركىزىي شەھرى ئۆرگەنچكە كۆچۈپ كەتكەن. خارەزمدىكى خاتىرجەملىكىمۇ ئۇزاق داۋام قىلالىدى. ئۇششاق ھاكىمىيەتلەر ئارتىدىكى قوراللىق ماجرالار ۋە سىياسىي پىتىنىلەر ئىبن سىنانى ئۆرگەنچتىن ئايرىلىشقا نىسا، بىۋەرد، تۇس، جورجان قاتارلىق خۇراسان شەھەرلىرىدە كۆچۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. مەھبۇت غەزنى ۋىنىڭ خارەزمگە مۇداخىلە قىلىش خەۋپى كۈچەيگەندە، ئىبن سىنا ئىران تېررىتورىيىسىگە - ھەمدانغا كۆچۈپ كەتتى. «تېب قانۇنلىرى» ئۆرگەنچتە يېزىلىنىپ، جورجاندا يېزىشقا باشلىنىپ، ھەمداندا ئاياقلاشتى. ئىبن سىنا ھەمدان سۇلتانى شەمسۇل دەۋلەنى داۋالاپ، ئۇنىڭ ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەن ئىدى.

تۆۋەندە تىبابەتچىلىك تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ رول ئوينىغان تىببىي قامۇس «ئەل قانۇن» نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسىگە ئائىت بىر قەدەر مۇھىم ۋە ئومۇمىي ئەھمىيەتلىك بولغان بەزى مەزمۇنلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.②

① س. ن. فىسخېر: «ئوتتۇرا شەرق تارىخى» 148 - 149 - بەت.

② تۆۋەندە سىماتە ئېلىنغان سۆزلەر «ئەل قانۇن فىت تىبب»، 1954 - يىل تاشكەنت نەشر نۇسخىسىنىڭ 1 - 5، 6 - 7، 9 - 10، 11 - 12، 14 - 21، 34 - 38، 97 - 122، 126 - 127، 132 - 134، 135، 174 - 176، 205 - 214، 290 - 293، 303 - 304، 306 - 317 - بەتلەردىن ئېلىنغان.

سەۋەپلەرگە «باغلىغۇچى سەۋەپلەر» مەسىلەن: بۇقۇملىنىش سەۋەپلىرى كىرىدۇ. ئىبىن سىنا پائال سەۋەپلەرگە مېجەز - خۇلۇق ۋە ئۇنىڭ ئىنسانغا بولىدىغان قۇۋۋەتلىك تەسىرىنى كىرگۈزىدۇ. تۈگەللەۋچى سەۋەپلەر دەپ ئومۇمى فېزىئولوگىيىلىك پائالىيەت سەۋەپلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىبىن سىنا ساددا دىئالىكتىكىلىق ھالدا، ساقلىقنى ساقلاشنىڭ ئاساسىي شەرتلىرىنى - تۆۋەندىكى 7 خىل نەرسىنى مۆتىدىل قىلىش دەپ كۆرسەتكەن. بۇلار «مىزاجنى مۆتىدىل قىلىش؛ يىمەك ئىچمەكنى تاللاش؛ بەدەننى كېرەكسىز نەرسىلەر - دىن تازىلاپ تۇرۇش؛ توغرا تۈزۈلۈشنى ساقلاش؛ يېتەرلىك ۋە پاكىزە ھاۋا بىلەن نەپەس ئېلىش؛ كىيىم - كېچەكنى ياخشىلاش؛ جىسمانىي ۋە روھىي ھەرىكەتلەرنى نورماللاشتۇرۇش» تىن ئىبارەت. ئىبىن سىنا ئۇيغۇ ۋە ئويغاقلىقنى جىسمانىي ۋە روھىي ھەرىكەتلەر قاتارىغا كىرگۈزگەن.

شۇ نەرسىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئىبىن سىنا ئۆزىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە تىبابەتچىلىك قاراشلىرىدا، ئىنساننى پۈتۈن ئالەمنىڭ بىر قىسمى، بىپايان تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى، جۈملىدىن، ئالەم گارمونىيىسىنىڭ بىر قىسمى دەپ چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭچە، تاشقى مۇھىت بىلەن، تەبىئەت بىلەن ئادەم ئورگانىزىمى دائىمى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. ئىبىن سىنا ئۆزىنىڭ سەۋىيەت ھەققىدىكى پەلسەپىنى كۆز قارىشى بويىچە، ساغلاملىق ۋە كېسەللىكنى ئادەم ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق ماددى ۋە مەنىۋى، بىۋاسىتە ۋە ۋاسىتىلىق سەۋەپلەرنىڭ كۈنكىرىت ئاقىۋىتى سۈپىتىدە چۈشەندۈرىدۇ.

ئىبىن سىنا ئالەمنى سۇ، ئوت تۇپراق ۋە ھاۋادىن ئىبارەت تۆت تەبىئەتنىڭ مۇرەككەپلىكىدىن ھاسىل بولغان؛ ئادەم ھاياتى خاراكىتىرى بىر - بىرىگە زىت بولغان ۋە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان تۆت خىل ھاياتى ماددىنىڭ - تۆت خىل تىپنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنىڭ تەكۋىۋىلىغىغا تايىنىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئىبىن سىناچە، سۇ ھۆل سوغاقلىقنى، تۇپراق قۇرۇق سوغاقلىقنى، ھاۋا ھۆل ئىسسىقلىقنى، ئوت قۇرۇق ئىسسىقلىقنى ئۆزىگە تۈپ ئالامەت قىلغان. ئىبىن سىنا بۇ مەسىلەدە ھېپوكرات، ئارىستوتىل ۋە فارابىگە ۋارىسلىق قىلىپ، «تۇپراق» - زىمىن مەركەزلىك كۆز قارىشىدا چىڭ تۇردى ئۆتۈر تراتىنىڭ «ئىككىسى يەڭگىل ۋە ئىككىسى ئېغىر بولۇپ، يەڭگىلى ئوت بىلەن ھاۋا، ئېغىرى سۇ بىلەن تۇپراق» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭچە، تۇپراق ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئورنى جەھەتتىن ھەممە جىسىملارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ؛ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن سوغاق ۋە قۇرۇق بولىدۇ؛ سۇ بىلەن ھاۋا تۇپراقنى قورشاپ تۇرىدۇ، سۇ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن سوغاق ۋە ھۆل بولىدۇ؛ ھاۋانىڭ تەبىئەتتىكى ئورنى ئوتنىڭ ئاستى، سۇنىڭ ئۈستىدە بولۇپ، تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئىسسىق ۋە ھۆل بولىدۇ؛ ئوتنىڭ تەبىئەتتىكى ئورنى باشقا زاتلارنىڭ ئۈستىدە بولۇپ، تەبىئىي خۇسۇسىيىتى

ئىبن سىنا تۆت زاتنى «ئاددى جىسىملار» دەپ ئىزاھلىغىنىدا ئەپۇ نەسىر فارابىنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئاساسلانغان. فارابى تەھتى ساما (ئاي ئاستى) دىكى ماددى جىسىملار ۋە ئۇلارنىڭ شەكىللىرى تۆت زاتتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلاردا ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش — پەيدا بولۇش ۋە يوقۇلۇش جەريانلىرى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ^①. فارابىچە، تۆت زات ھەر خىل شەكىل شەيئى ۋە جىسىملارنىڭ نېگىزى بولغان بىرىنچى ماددا ھىساپلىنىدۇ^②. فارابى ئۆزىنىڭ مەشھۇر «ئەسسالۇل ئۇلۇم» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «ئەگەر بىز ئۇلارنى تۈرلەرگە ئاجراتساق، ئۇ چاغدا: ئوت، ھاۋا، سۇ ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت مىسرالىق شېئىر بولۇپ چىقىدۇ. ئۇلار تەھتى سامادىكى جىسىملارنىڭ ماسسىلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار سۈپەت جەھەتتە يەنە: ئىسسىق، سوغاق، ھۆل ۋە قۇرۇقتىن ئىبارەت تۆت خىل بولۇپ، جىسىملارنى ھالەت بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە ئۇڭا ھەرىكەتچان پائالىيەت بېغىشلايدۇ. مانا شۇ تۆت تۈپ نېگىز ئاساسىدا تەھتى ساما توغرىسىدىكى بىرلەمچى تۆت پەن (ئارىفمېتىكا، گېئومېتىرىيە، ئاسىتىرونومىيە ۋە مۇزىكا ئىلىملىرى) مەيدانغا كەلگەن^③. فارابى تۆت زاتنى سۈبىستانسىيە (ئەسلى زات) ئۇنىڭ تۆت خىل خۇسۇسىيىتىنى ئاكتىدېئىتسىيە (ھالەت — ئەراز) سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. ئىبن سىنا ئۈچۈنمۇ خىلىتلار تۆت زاتنىڭ ھايات ھادىسىسىدىكى ئاكتىدېئىتسىيە ھىساپلىناتتى. ئىبن سىنا تۆت زاتنى ئېتىراپ قىلىپلا قالماستىن، ئۇلارنىڭ زىتىلىغىنى ۋە بۇ زىددىيەتلەرنىڭ بىر — بىرىگە ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغانلىغىنىمۇ ئېتىراپ قىلغان. بۇ «ئەل قانۇن» نىڭ 14 — بېتىدە: «زاتلىرى بىر — بىرىگە مۇۋاپىق بولسىمۇ، بىراق تەبىئى خۇسۇسىيەتلىرى ئۆز ئارا زىت نەرسىلەرنىڭ بەزىلىرى بىر — بىرىدىن تەسىرلىنىدۇ. ئەمما، تەبىئى خۇسۇسىيىتى ئوخشاش نەرسىلەر بىر — بىرىدىن تەسىرلەنمەيدۇ» دەپ يازغان. مانا بۇ زىددىيەتنىڭ بىر — بىرىنى تەقەززا قىلىش قانۇنىدۇر. ئىبن سىنا قارىمۇ — قارشى خۇسۇسىيەتنىكى ئەسلىزاتلارنىڭ ئۆز ئارا تەسىر قىلىشىدىن مەيدانغا كەلگەن ھالەتنى «مىزاج» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇ «ئەلقانۇن» نىڭ 9 — 10 — بەتلەردە: «زاتلارنىڭ ناھايىتى كىچىك زەررىلىرىدىكى قارىمۇ — قارشى كەيپىيات نىڭ بىر — بىرىگە تەسىر قىلىشىدىن پەيدا بولغان كەيپىيات مىزاج دېيىلىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

دىمەك، ئىبن سىنا تۆت زاتتىن پەيدا بولغان ئىسسىقلىق، سوغاقلق، ھۆللۈك، قۇرغاقلىقتىن ئىبارەت تۆت خىل قۇۋۋەتنىڭ ئۆز ئارا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە

①، ② «مەدنىيەت تارىخىدا ئەل فارابى»، 76، 77 — بەتلەرگە قارالسۇن.

③ ئەل فارابى: «ئەسسالۇل ئۇلۇم» رۇسچە نەشرى بىلەن ئا. م. بوگوۋوۋدىن: «تاجىك پەلسەپىسى تارىخىنىڭ ئۈچىرىكى» رۇسچە نەشرى، 71 — بەتكە قارالسۇن.

مەيدانغا كەلگەن نىسبى مۇقەددىلىق ھالەتنى «مىزاج - كەيپىيات» دەپ تەييارلىغان.
 ئۇ مىزاج - كەيپىياتنى نەزىرى جەھەتتە ئىككىگە بۆلگەن: بۇنىڭ بىرىسى، مەلۇم
 كىشىدىكى قارىمۇ - قارشى كەيپىياتلارنىڭ تەڭ مىقداردا بولۇشى ۋە ئۆز ئارا تەڭ
 پۇڭلۇغى؛ يەنە بىرىسى، مەلۇم كىشىنىڭ مەلۇم كەيپىياتقا، مەسىلەن، ئىسسىقلىققا ياكى
 سوغاقلىققا ياكى بولمىسا، قۇرۇق ئىسسىق، ھۆل سوغاق قاتارلىقلارغا مايىل بولۇشىدىن
 ئىبارەت. ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ «ئىسسىقلىق ۋە سوغاقلىق» ناملىق كىتابىدا
 شۇنداق قىلىپ، مىزاج ئەسلى زاتنىڭ مۇرەككەپ ئارىلىشىشى ۋە ئۆز ئارا تە
 سىر قىلىشى ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ: «ئەلىقانۇن» نىڭ 34 -
 بېتىدە كۆرسىتىلىشىچە: «زاتلارنىڭ دەسلەپكى بىرىكمىلىرىدىن پەيدا بولغان جىسىم
 لار خىلىتلار» دىن ئىبارەت بولىدۇ. دېمەك، ئىسپىن سىنانىڭ كۆرسىتىشىچە، خىلىتلار
 ئىنسان بەدىنىدىكى تۆت زاتتىن ھاسىل بولغان دەسلەپكى مۇرەككەپ بىرىكمە - جى
 سم بولۇپ، مىزاج جىسىمىنى ھالەتتىكى مۇئەييەن تەڭپۇڭلۇق ھالەتتىن باشقا
 نەرسە ئەمەس. ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ «ئىسسىقلىق ۋە سوغاقلىق» ناملىق كىتابىدا
 ئىسپن سىنا «ئەل قانۇن» دا سەۋەبىيەت نەزىرىيىسى ۋە بىلىش نەزىرىيىسىگە
 تايىنىپ، كېسەللەرنى بايقاپ كۆزىتىش، كېسەللىكتە ئىپادىلەنگەن مىزاج خۇسۇسىيەت
 لەرنى پەزىلەندۈرۈش، شۇ ئاساستا كېسەلگە ھۆكۈم قىلىش، كېسەلنى داۋالاش ۋە كۈ
 تۇش قاتارلىق بىر قاتار نەزىرىيىۋى ۋە ئەمىلىي مەسىلىلەرنى بايان قىلغان. ئۇ كې
 سەلگە مۇئامىلە قىلىشتا كونكرېت كېسەلنىڭ كونكرېت ھايات مۇھىتىنى پەزىلەندۈ
 رۈش لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. «ئەلىقانۇن» نىڭ 1 - تومى 173 - 176 -
 بەتلەردە «ئىسسىق جايلار»، «سوغاق جايلار»، «نەملىك جايلار»،
 «قۇرغاق جايلار»، «ئىگىزلىكتىكى جايلار»، «تۆۋەنلىكتىكى جايلار»، «يالاڭ
 تاشلىق جايلار»، «قارلىق تاغلار»، «دېڭىز ساھىلىدىكى جايلار»، تۆت تەرەپتىكى جا
 لار ۋە ھەرقايسى پەسىللەرنىڭ ئوخشىمىغان شەرت - شارائىتىغا قاراپ، كېسەللىك ۋە
 داۋالاشنىڭ ئومۇمىيلىقى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختالغان. ئىسپن
 سىنا تۆت زاتنىڭ ھەرخىل رايون ۋە ئېقىملىرىدىكى ئۆز ئارا بېرىكىش ۋە زىددىيەتلىك
 خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق ئادەم ئورگانىزىمىدا بولىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى ۋە خىلىت
 تىنىدىن ئىسپىنلىرىنى تەھلىل قىلغان. بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى
 نىڭ مۇرەككەپ روھى - ھادىسە بولغان چۈش كۆرۈشىنى ئادەمنىڭ يېشى، تۆت پەسىل
 شارائىتى، ئادەمنىڭ تۆت خىلىت ئەھۋالى ھەتتا ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئورنى
 ئاساسىدا ئىزاھلىغان بىيىتلىرىدىن «ئەل قانۇن» دىكى كونكرېت كېسەلنى كىنۇت
 كىرىت كۆزىتىش كۆز قارىشىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىنى تەبىئىي ھېس قىلىمىز. بۇ ھازىر
 غىچە تىبابەتچىلىكتە يېتەرلىك ئېتىۋارغا ئېلىنمىغان غايەت مۇھىم ئىلمى ۋە پەلسە
 پىۋى مەسىلە بولۇپ، ئالاھىدە تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئىبن سىنا ئۆز ئەسىرىدە فىزىئولوگىيىلىك، پىسخولوگىيىلىك ۋە نېرۋ تەلىماتى مەسىلىلىرىنى تەبىئەت پەلسەپىسى نۇقتىئىنەزەردە ئىزاھلىغان. ئۇ ئادەم ئورگانىزىمىدىكى فىزىئولوگىيىلىك كاتىگورىيە — قۇۋۋەت (ئېنېرگىيە ۋە ئىقتىدار)، پائالىيەت (فونكىتسىيە)، تەسىر ۋە بۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا كەڭ توختالغان. ئۇ قۇۋۋەتلەر ۋە ئۇلاردىن پەيدا بولىدىغان تەسىرلەرنى 3 خىلغا بۆلگەن. بۇلار: نەپسانى قۇۋۋەت، تەبىئى قۇۋۋەت ۋە ھايۋانى قۇۋۋەتتىن ئىبارەت. ئىبن سىنا پىسخىك ۋە نېرۋ ئىقتىدارىنى «نەپسانى قۇۋۋەت» دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭچە، نەپسانى قۇۋۋەت باش مىڭە ۋە نېرۋ سېستىمىسى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدىغان ئىدراك قىلىش بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان ئىقتىدارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىدراك قىلىش ئىچكى ئىدراك قىلىش خۇجى قۇۋۋەت (پىكىر قىلىش ئىقتىدارى) ۋە تاشقى ئىدراك قىلىش خۇجى قۇۋۋەت (5 سەزگۈ ئىقتىدارى) دىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلىنىدۇ. ئۇ «نەپسانى قۇۋۋەتنىڭ ئۆزى ۋە تەسىر پەيدا قىلىدىغان جايى مىڭە» دەپ كۆرسەتكەندە، ئالى نېرۋ پائالىيىتى تەتقىقاتىغا يېقىنلاشقان. ئۇنىڭ «تەسىر پەيدا قىلىدىغان جايى» دىگىنى نېرۋ ۋە رېفلىكسىلارغا (گەرچە، بۇ ئاتالما قوللىنىلمىغان بولسىمۇ) بىشارەت بولغان.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ئىبن سىنا نېرۋ تەلىماتى توغرىسىدا تولۇق قىممەتلىك تۆھپىلەر قوشتى. ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن نېرۋنى ئىلاھىيەتلىك ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى تەبىئەت شۇناسلىق ئاساسىدا «بۆلەكلىرى بىر — بىرىگە ئوخشايدىغان ئورگان» دەپ كۆرسەتتى. بۇ نېرۋا ھۈجەيرىلىرى توغرىسىدىكى مىكراسكوپ ئىختىراسىدىن ئىلگىرى ئەڭ ياخشى مۇھاكىمە ئىدى. ئىبنى سىنا ئۆزىنىڭ بۇ پىكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، «ئەل قانۇن» نىڭ 35 - بېتىدە: «نېرۋلار مىڭە ۋە ئارقا مىڭىدىن ئۆسۈپ چىقىدۇ. ئان ئاق مەيىن جىسىملار بولۇپ، ئەۋرىشىم. ئۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە ئاجرىلىشى ئان چە ئاسان ئەمەس. نېرۋلار سېزىش ۋە ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل بولۇشىنى ئەمىنلەيدۇ» دەپ توغرا ئېيتقان. ئىبن سىنا نېرۋلارنىڭ پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ جىگەر قاتارلىق ئاساسلىق ئورگانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە كەڭ توختالغان. ئىبن سىنا نېرۋ پائالىيىتىنى ئۆزىگە خاس بىۋاسىتە پائالىيەت (تۇيغۇ ۋە ھەرىكەت پائالىيىتى) ھەم ۋاسىتىلىق پائالىيەت (مۇسكۇللار ۋە بەدەننى قاتتىق مەزمۇت تۇتۇش پائالىيىتى) دەپ ئىككىگە بۆلىدۇ. ئىبن سىناچە، ئىچكى ئەزادىكى كېسەللىكلەرنى سېزىپ، مەلۇم قىلىپ تۇرۇشۇمۇ نېرۋ پائالىيىتىگە تەبەللىق. ئىبن سىنا چۈش كۆرۈشىنى ئادەمنىڭ رېيال مۇھىتى ۋە مەجەز — ھالىتىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئىزاھلىغان. نېرۋ فىزىئولوگىيىسى بىلەن پىسخولوگىيىنىڭ ئىۋان پاولوۋ تەرىپىدىن قولغا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار زور ئۇتۇقلىرى، ئىبن سىنانىڭ مىڭە ۋە نېرۋ تەلىماتىنىڭ بىلىش تارىخىدىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق بىر مۇۋاپپەقىيەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ئىبن سىنا تەبىئى قۇۋۋەتنى ئىككىگە بۆلىدۇ: ئۇنىڭ بىرى شەخس ھاياتىنىڭ

ئۆسۈشى، ساقلىنىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددى قۇۋۋەتلەرنى — ئوزۇقلىنىش ۋە ئالماشتۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالسا؛ يەنە بىرى، ئېزىسى قۇۋۋەتنى كۆر-سىتىدۇ. ئىبن سىنا قان يۈرەك سېستىمىسىغا ئائىت بارلىق پائالىيەت ۋە ئىقتىدارنى ھايۋانى قۇۋۋەت دەپ ئاتىغان.

ئىبن سىنا كېسەلنى بايقاپ بىلىشنىڭ بىر يۈرۈش مەنتىقى ۋە تىببى ئۇسۇل-لىرىنى بايان قىلغان.

ئىبن سىنا ئادەم جەسدىنى يېرىپ، ئاناتومىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىق خىنى «كىتاپ - ئەش - شىفا» نىڭ 6-جىلدىدا ئۆز تىلى بىلەن يېزىپ ئۆتكەن ئىدى. «ئۇنىڭ كۆز مۇسكۇللىرىنىڭ تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى تەسۋىرى تەپسىلىي جەھەتتە، ھازىرقى زامان مۇتەخەسسسلرىنىمۇ قايىل قىلىدۇ. ئۇ مىڭە ۋە نېرۋ تۈزۈلمىسى توغرىلىقىمۇ تەپسىلىي بايان قىلغان»^①. «ئەل قانۇن» دا، 48 خىل تومۇر تۇتۇش ئۇسۇلىنى تونۇشتۇرغان. تومۇر سوقۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىز، ئېنىق ۋە يوشۇرۇن بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ ھەر خىل كېسەللىك بىلەن مۇناسىۋىتىنى بايان قىلغان. تومۇرلارنىڭ بوغۇم - ئۆلچەملىرىنى كۆرسەتكەن. شېكەر سېلىش كېسەلىنى ئېنىقلاش ئۇسۇلىمۇ «ئەل قانۇن» دا كۆرسىتىلگەن. ئىبن سىنا «مىڭنىڭ خىزمىتى ھەققىدە ئەركىن ھەرىكەت ھالىتىگە ۋە سەزگۈ ھەم پىكىر قىلىشقا قاراپ؛ يۈرەكنىڭ خىزمىتى ھەققىدە تومۇر سوقۇشى ۋە نەپەس ئېلىشقا قاراپ؛ جىگەر خىزمىتى ھەققىدە نىجاسەت ۋە سۈيۈككە قاراپ ھۆكۈم قىلىنىدۇ» - دىگەن ئىدى. بۇ ھازىرقى تىبابەت-چىلىكنىڭ كېسەل ئېنىقلاشتىكى ئورتاق ئۇسۇلى بولۇپ قالدى.

ئىبن سىنا داۋالاشنىڭ ھەم دورا ياساشنىڭ كۆپ خىل ئۇسۇللىرىنى قوللانغان. ئۇ سۈيۈك يولىغا تاش تۇرۇپ قېلىشنى داۋالاش ۋە نەپەس يولىنى ئوپېراتسىيە قىلىش، جاراھەت ئېغىزلىرى ۋە تاشقى زەخىملىنىشنى داۋالاش، زۇكام، مېنىڭگىت، ئاش-قازان يارىسى سەۋەپلىرىنى تەھلىل قىلىش جەھەتتە قىممەتلىك تەجرىبىلەر ۋە قىياس-لار ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ سىغلىنىشى سىماپ پوقى بىلەن داۋالاش، سىماپتىن زەھەر-لىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، فىلىتىرلانغان ئاكوۋا بىلەن زەھەرسىزلەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتتىكى تۆھپىلىرىمۇ ماددىنى ماددا بىلەن ھەل قىلىشتەك تەبىئەت پەلسەپىسى كۆزقاراشلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ئىبن سىنا لۇئى پاستىر (1822 — 1895) دىن 8 ئەسىر مۇقەددەم ئۆپكە سىلى، خولسرا، كىزىك، قىزىل قاتارلىق كېسەللەرنىڭ كۆز بىلەن كۆرۈنمەيدىغان ئۇششاق مىكروپىلار (جەراسىلەر) تۈپەيلى پەيدا بولىدىغانلىغىنى قىياس قىلغان ئىدى. بۇ ئىلمىي گېپوتىزا كېيىن ئىسپان تالاندى.

ئىبن سىنا پاتقاق ۋاننىسى، سۇ ۋاننىسى، قۇياش نۇرى ۋە ھاۋا بىلەن داۋالاش قاتارلىقلار ئۆستىدىمۇ توختالغان.

① بېيجىڭ داشۇ پەلسەپە پاكولتېتىنىڭ «روھىيەتنامە» گە يازغان كىرىش سۆزىگە قارالسۇن.

«ئەلقانۇن»دا، بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەرنى تەزىبىيەلەشنىڭ تىبابەتچىلىك جەھەتتىكى پىرىنسىپلىرى، تەنتەربىيەنىڭ سالامەتلىكتىكى ئەھمىيىتىنى ھەققىدىمۇ مۇھىم تەۋسىيىلەر يېزىپ قالدۇرۇلغان. ئىبن سىنا ئادەمدىكى خۇلق - مېجەزلەرنىڭ روھى ۋە جىسمانى ئەسىرى توغرىسىدا مۇنداق قىممەتلىك پىكىرلەر بايان قىلغان. ئۇ «يامان خۇلق، تۇرلۇك مىزاج بۇزۇپ، ئۇشلىرىدىن پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭدەك، يامان خۇلق ئەگەر ئادەتكە ئايلىنىپ قالسا، مىزاج بۇزۇلۇشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن: غەزەپ كۈچلۈك قىزىتىدۇ، قايغۇ كۈچلۈك قۇرۇقلاشتۇرىدۇ، بوشاڭلىق نەپسانىي قۇۋۋەتنى بوشاشتۇرۇپ، مىزاجنى بەلغەمگە مايىل قىلىدۇ» دەيدۇ، ۋەھاكازالار.

3

ئىبن سىنانىڭ «ئەلقانۇن فىت تىببى» ناملىق كىتابى مەيدانغا كېلىشى بىلەن تىبابەتچىلىك ئىلمى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرىلدى. بۇ تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ ئەينى زاماندىكى غايەت زور ئۇتۇغى ئىدى. تېز ئارىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق، يېقىن شەرق، شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىسپانىيە تىبابەتچىلىكىدە يېڭى ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەشھۇر تىبابەت شۇناس ئىمادىدىن قەشقىرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرى ئەلقانۇن» ناملىق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ تەسىرى موڭغۇل سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە كۆرۈنەرلىك ئىپادىلەنگەن. مۇھەممەت ئەلى مەھەممەت ئىمىن يەر كەندىنىڭ «زىيا ئۇل قۇلۇپ» (قەلب نۇرلىرى) ناملىق كىتابىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئىبن سىنانىڭ «ئەلقانۇن فىت تىببى» ناملىق بۇ نادىر ئەسىرى قەشقەردىكى «ساجىيە» مەدەرىسەسىدە ئوقۇتۇش دەستۇرى قىلىنغان. ئۇنىڭ تەسىرى ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە ساقلىنىپ قىلىنىپ ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە.

ئىبن سىنانىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە تىبابەتچىلىكىنى ئۆلىمەس ئىشلىرىنى نۇرغۇنلىغان ئالىملار داۋاملاشتۇردى. بۇلار قاتارىغا: «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «Tadhkiratal - kahhalin» (كۆز دوختۇرلىرىنىڭ قوللانمىسى) ناملىق كىتابىنىڭ مۇئەللىپى باغداتلىق ئەلى ئىبن ئەيسا؛ «تەقۋىم - ئۇل ئەبدان ئەدىبىر - ۇل ئىنسان» (ئىنساننىڭ كۈتۈلۈش تەدبىرلىرى) ناملىق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى ئىبن جەزلى (1100 - يىلى ئۆلگەن)؛ فارابى ۋە ئىبن سىنا پەلسەپىنى ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ۋارىسلىرى ئىبن بەجە، ئىبن تۇفىيىل ۋە «ئەل كۈللىيات فىئول تىببى» (تىببى توپلام) ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئىبن رۇشىد، «ئەل فۇسۇل فىئول تىببى» (تىببى قوللانما) ناملىق كىتابىنىڭ ئاپتورى بەھۇدى ئالىمى ئىبن مائۇنىدى؛ مىسىردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇھەممەت تامىنى؛ «ئەل تەسىرىنى

ئىمەن ئەجەز ئەن ئەل ئەئەلىنى» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى ئىسپانىيەلىك خىرورگىيە ئالىمى ئوبۇلقاسىم ئىبن ئابباس زەھرەۋى ۋە «ئەل تەسرىق فىئول مۇ- دەۋ ۋەل تەدبىر» نىڭ ئاپتورى ئەبۇ مەرۋان ئابدۇللا مالىك ئىبن زوھۇر قاتارلىقلار كىرىدۇ.

14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياۋروپانى قارا كىزىك ئىناپىتى قاپلىغاندا، ياۋروپا تىۋىپلىرى چارىسىز قالغان ئىدى. شۇ چاغدا ئىبن خەتتې ۋە ئىبن خەتتا قاتارلىق تىبابەتچىلەر كېزىكىنىڭ يۇقۇمچا نىلغى توغرىسىدىكى ئىبن سىنا ئەلىماتى بويىچە، دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ كېسەل يۇقۇمچا نىلغىنى ئىنكار قىلىشىغا قارشى ھالدا: «يۇقۇمچا نىلغىنىڭ مەۋجۇتلىغىنى تەجرىبە، كۆزىتىش ۋە سەزگۈ ئەزالىرىمىز بىلەن ئىسپاتلايمىز» دەپ چىققان ۋە بۇ كېسەلنى يوقىتىشقا قىممەتلىك ھەسسە قوشقان ①.

ئىبن سىنانىڭ «ئەلقانۇن» ۋە ئۇنىڭ ئىشىنى داۋام قىلدۇرغۇچىلارنىڭ ئە- سەرلىرىنى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا ئۈچ چوڭ تەرجىمان - كونسالتىن، كرىمانلىق گېراد، ستىسسىپىلىك يەھۇدى تەرجىمان خەرەج ئىبن سەلىم زور خىزمەت كۆرسەتتى، گېراد فارابى، ئىبن سىنا، ئەرزى ۋە زەھرەۋى ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغان ئىدى. ئىبن سىنانىڭ «ئەل قانۇن» ناملىق كىتابى گەرچە ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخى ۋە ئىلمى چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئالىمنىڭ پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىدىكى بىر قاتار ئىدىئالىستىك كۆز قاراشلار تۈپەيلىدىن بەزى نۇقسانلاردىن خالى بولالمىغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئىنسانىيەتنىڭ ئىلمىي بىلىشى جۈملىدىن تىبابەت- چىلىك بىلىشى ۋە پەلسەپىۋى بىلىشى تارىختىكى مۇھىم نامايەندە ئىكەنلىكى شۈبھىسىز. ئى. لېنن مۇنداق دەيدۇ: «تارىخىي خىزمەتلەرنى باھالاشتا، تارىخشۇناسلارنىڭ ھازىرقى تەلەپلىرىگە نىسبەتەن ئۇلارنىڭ بېجىرەلمىگەن ئىشلىرىنى نەزەردە تۇتماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن تارىخشۇناسلارغا نىسبەتەن قانداق يېڭىلىقلار كىرگۈزەلەيلىكىلىرىگە قارىشىمىز لازىم ②».

ئىبن سىنانىڭ «ئەلقانۇن فىت تىببى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى تەبىئەت ئىلمىي تەتقىقاتىدا تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ، تەبىئەت دىئالېكتىكىسىنىڭ قانچىلىك مۇھىم ھۆلۈك ئەھمىيىتىنى يەنە بىر قېتىم چۈشەندۈرۈپ بەردى. تىبابەتچىلىكنى زامانىۋىلاشتۇرۇش كۈرىشىدە ئەمىلىي تىبابەتچىلىك تەجرىبىلىرىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىگە يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرگەن ھالدا، نەزىرى تىبابەتچىلىك تەتقىقاتىنىڭ يېڭى سەۋىيە، يېڭى

① س. ن. فەسخر: «ئوتتۇرا شەرق تارىخى» 149 - بەت ۋە فىلىپ گىمىتى: «ئەردىپ ئومۇم تارىخى» 689 - 690 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② ۋ. ئى. لېنن: «ئىقتىسادىي رومانىزىم»، «لېنن ئەسەرلىرى» 2 - توم، 1955 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 150 - بەت.

بۇسۇشلەرگە ئېرىشىشىدىكى ئۆتكۈر ئىلمىي ئەھمىيىتىنى يېتتەرلىك مۆلچەرلەش لازىم. ۋاھالەنكى پەلسەپە ۋە نەزىرىيە تەپەككۈر مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ يېڭى چوققىسىنى ئىگەللىمەي، قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن، جاھان مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىنقى ئىستىھكامىنى ئىگەللەش مۇمكىن ئەمەس. بۇ بىلىش تارىخىدىكى مۇھىم بىر ھەقىقەت.

ھېكمەت تاپماق سۆزلەر

△ بۇگۈنكى ئىشىڭنى ئەتىگە قويما، ئۈزەڭنىڭ ئىشىڭنى باشقىغا قويما، بىرەر ئۇلۇغ ئىش قىلىمەن دىسەڭ، كېيىنگە قويما، بەلكى ياشلىق باھارىڭدىن باشلا. — گېتې

△ دوراش كىشىنى قۇل قىلىپ قويىدۇ.

— يونگ

△ بىر تالانتلىق كىشىنى ھەر قانچە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا دورىغان ھالدا لەتتىمۇ، بەربىر ئۇنىڭ ئىجتىكارلىق روھى سىزدە كەم بولغىنى بولغان. — ھوگۇ

△ باھاردا تېرىمىساڭ، يازدا ئۈسەيدۇ، كۈزدە ھوسۇل بولمايدۇ، قىشتا ھوزۇرلىنمايسىن.

— گېنرىخ گېنى

△ ھەر قانداق بىر ئەقىللىق كىشى جاپا - مۇشەققەت بىلەن ھەسرەت - نادامەتنىڭ چېنىقتۇرۇش قىسمىنى ئىنكار قىلمايدۇ.

— ھېكسېلىي

△ ئەقىل - پاراسەت پەقەت بىرلا ئىشتا، ئۇ بولسىمۇ ھەممىنى باشقۇرۇشقا ماھىر بولۇش يولىنى بىلىۋېلىش.

— ھېراكلېت

△ ئەقىل پاراسەتتىن ئۈچ نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ: بىرى ئەتراپلىق پىكىر قىلىش، ئىككىنچىسى دەل - مۇۋاپىق سۆزلەش، ئۈچىنچىسى ئىش - ھەرىكەتتە ئادىل بولۇش.

— دېموكرىت

△ ۋۇجۇتتا ئەقىل - پاراسەتنىڭ بولغانلىغى گويىكى تەندە سالامەتلىكنىڭ بولغانلىغىدۇر.

— لاروكفوكالدى

ئادەم مىنگىسىنىڭ ئادەم مىنگىسى ئۈستىدىكى ئىزلىنىشى

بىلىش ئىلىمىنىڭ پەلسەپىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشى

جۈيىچىڭ

(فۇدەن داشۆ پەلسەپە پاكولتېتى)

ئېنگېلسنىڭ ئومۇملاشتۇرۇشى ۋە لېنىننىڭ تىزىمىسى

بۇندىن يۈز يىل مۇقەددەم، ئېنگېلس ئىنسانىيەت دۇنيا قارىشىنىڭ تارىخى تەرەققىياتىنى يەكۈنلىگەندە، پەلسەپە بىلەن دەلىللەنگەن (پوزىتېۋ) پەنلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ئۇقتىسىدىن، تۆۋەندىكىدەك مۇجەسسەم ئىدىيىنى ئىپادىلەپ بەرگەن ئىدى. بىرىنچى، ھازىرقى زامان دىئالېكتىك ماتېرىيالىزىمى ئەمدى بارلىق پەنلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان پەلسەپىگە مۇھتاج ئەمەس؛ ئىككىنچى، ھەر بىر پەننىڭ ئۆز ئورنىنى ئېنىقلىۋېلىشىنى تەلەپ قىلدى؛ ئۈچىنچى، پەقەت تەپەككۈر ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەلىماتلار يەنىلا پەلسەپە ئىچىدە مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، تەبىئەت ۋە تارىخ توغرىسىدىكى تەلىماتلارنىڭ ھەممىسى دەلىللەنگەن پەنلەرگە مەنسۇپ بولۇپ كەتتى («دىيورىڭغا قارشى»). ئېنگېلسنىڭ يۇقۇرىدا بايان قىلغان ئىدىيىسىنىڭ مەنبەسىنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇ ماركسقا ھەمكارلىشىپ، 1845 - يىلى ئېلان قىلغان «مۇقەددەس ئائىلە»گە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئۇلار بۇ ئەسەردە XVIII ئەسىردە دەلىللەنگەن پەنلەر «مېتافىزىكا»دىن ئايرىلىپ چىقىپ، «ئۆزىگە ئايرىم پائالىيەت دائىرىسىنى بەلگىلەۋالدى» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن.

تارىخ ماركس - ئېنگېلسنىڭ بۇ كۆرسەتمىلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. قەدىمقى زاماندا، ئىنسانلارنىڭ بارلىق بىلىم تارماقلىرىنىڭ ھەممىسى پەلسەپىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى داۋامىدا ھەر بىر پەن تۆرەلمىلىرى ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پەلسەپىدىن ئىبارەت بۇ ئانلىق ئېنىدە تەدرىجى پېشىپ يېتىلدى. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى «كوپرنىك ئىنقىلاۋى» پەننىڭ ئىلاھىيەتچىلىككە زەربە بەرگەنلىكىنى ناھايان قىلدى، ئەمما دەلىل

لەنگەن ئەبى پەنلەر بىلەن پەلسەپىنىڭ ھەقىقىي ئايرىلىشى XVIII ئەسىرگە كەلگەن. دە، يەنى ئۇلۇغ نيوتون دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ئاندىن ئەمەلگە ئاشقان. گەرچە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا گېگىل ئۆزىنىڭ «تەبىئەت پەلسەپىسى» نى تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئۈستىگە قويماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما تەبىئىي پەنلەر يەنىلا ئۆزىدىكى ئىنقىلاۋىي كۈچكە تايىنىپ، بۇ خىل پەلسەپىدىن «ئايرىلىپ» چوڭ قەدەملەر بىلەن ھازىرقى زامان باسقۇچىغا كىردى. تەبىئەت پەنلىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا، ئىنسانىيەت تارىخى توغرىسىدىكى دەلىللەنگەن پەنلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى سەل كېيىنرەك بولدى. ئەمما ئىقتىسادشۇناسلىق، سىياسەت شۇناسلىق ۋە ئىجتىمائىي تەلىماتلارمۇ تەدرىجىي ھالدا پەلسەپىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئۆز ئىلمىي فورماتسىيىسىگە ئىگە بولدى. ئەگەر XVIII ئەسىردىكى فرانسىيە ئاقارتىش ھەرىكىتى ئۈچىنچى قېتىم «ئەقىل سوتى» نى تىكلەپ، تارىخ ساھەسىدە ئىلمىي ئىدىيىنىڭ دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك ئىدىيىسىنى قوغلاپ چىقىرىشنى باشلىۋەتتى دىيىلسە، ئۇنداقتا، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ماركسنىڭ «كاپىتال» نىڭ مەيدانغا چىقىشى ئىلمىي تارىخ تەلىماتىغا قارىتا ھەقىقىي تۈردە بىر چېگرا بەلگىسىنى تىكلەپ بەردى. قاتتىق ئىسپاتلانغان تارىخ ئىلمى مەيدانغا كەلدى. ئىنسانىيەتنىڭ بىلىشى ۋە تەپەككۈرى توغرىسىدىكى تەلىماتلارغا كەلسەك، ئېنگېلس ياشىغان دەۋردە، ئۇلار پەلسەپىدىن تېخى ئايرىلىپ چىقىمىغان ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، لېنىن «پەلسەپە خاتىرىلىرى» دە، بىز ئۈچۈن بىلىش نەزىرىيەسى توغرىسىدىكى مۇھىم بىر تېزىسنى يېزىپ قالدۇردى. تېزىستا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: «بىلىش نەزىرىيەسى بىلەن دىئالېكتىكىنى ھاسىل قىلىشى تېگىشلىك بولغان بىلىم ساھەسى توۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: 1. ھەر قايسى پەنلەرنىڭ تارىخى؛ 2. بالىلار زېھنى تەرەققىياتىنىڭ تارىخى؛ 3. ھايات ئىنسانىيەتنى تەرەققىياتىنىڭ تارىخى؛ 4. يىلنىڭ تارىخى؛ 5. پىسخولوگىيە؛ 6. سەزگۈ تۈرگە ئىلىرىنىڭ پىسخولوگىيەسى، لېنىننىڭ بۇ تېزىسنى ئاز دېگەندە ئىككى جەھەتتىكى مۇھىم ئەھمىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بىرىسى، پەلسەپىۋى بىلىش نەزىرىيەسى پەنلەر تارىخىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك بولغان پەن تارماقلىرىنىڭ ئۇتۇقلىرىنى ئۆزىگە ئاساس قىلىشى لازىم. ئىككىنچىسى، بىلىش مەسىلىلىرىنى ئوبېكىت قىلغان بىر پەنلەر تۈركۈمى پەلسەپىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشى لازىم. مانا بۇ، «بىلىش ھەققىدىكى پەن» (گەرچە، لېنىن بۇ سۆزنى قوللانمىغان بولسىمۇ).

بۇ تېزىسنى ئېنگېلس ياشىغان دەۋر بىلەن سېلىشتۇرىدىغان بولساق، شۇ دەۋىدىكى، بۇ بىر ئاجايىپ ئىلگىرىلەش. ئۇ پەلسەپىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بىلىش ئىلمىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى تېخىمۇ كونكرېت كۆرسىتىپ بەردى. لېنىننىڭ ئىلگىرىكى پەلسەپە دېگەن زىغا غەرق بولۇپ كەتكەن مۇشۇ بىلىش ھەققىدىكى پەن تارماقلىرىنى ئوتتۇرىغا قويالدىدىكى مۇھىم سەۋەپلەرنىڭ بىرى، پەنلەرنىڭ ئۆزى ئالغا ئىلدى.

گىرېلىگە ئىلگىرىدىن بۇرۇن، بىلىش پېنىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدىكى بىر نەچچە زور ۋەقەلەر دەل «دېيۇرنگا قارشى» بىلەن «پەلسەپە خاتىرىلىرى» نىڭ ئېلان قىلىنىشى ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن، 1879 - يىلى گېرمانىيە پىسخولوگىيە ئالىمى ۋېلگېلم ۋون دت تۇنجى پىسخولوگىيە تەجرىبىخانىسىنى قۇردى. مانا بۇ، تەجرىبە ئۇسۇلى ۋە ما- تېماتىكىنى قوللانغان دەلىللەنگەن پەن - پىسخولوگىيەنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى نامايان قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، «پىسخولوگىيە مۇستەقىل ۋە بىلىم ساھەسىنىڭ ئىلمىي سېستىمىسى بولۇپ ئايرىلدى»، ۋەندىنىڭ ئۆزىمۇ تۇنجى پىسخولوگ دەپ قارال- دى. بۇنىڭ بىلەن ئانچە پەرقلەنمىگەن مەزگىل ئىچىدە، فىزىولوگىيە، پىسخولوگىيە ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ بىلىش مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىش ساھەسىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. پىسخولو- گىيە پېنىنىڭ ئايرىلىپ چىقىشى، فىزىولوگىيە بىلەن پىسخولوگىيەنىڭ سىڭىشىپ كې- تىشى؛ فىزىولوگىيەلىك پىسخولوگىيەنىڭ تارماق پەن سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشىنى، بىلىش پەنلىرى تۈركۈمىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنىڭ دەسلەپكى ساداسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ بىلىشى ۋە تەپەككۈرى مەسىلىسى دەلىللەن- بىلگەن پەنلەرنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزۈلدى.

دەرۋەقە، لېنىننىڭ تېزىسىنى ھازىرقى دەۋر بىلەن سېلىشتۇرىدىغان بولساق، بىر ئاز قوپالراق ياكى كونىراق بولۇپ كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭدا بەزى مۇھىم تەرەپلەر، مە- سىلەن، نېرۋ فىزىولوگىيىسى ۋە مىڭە ئىلمى روشەن كەملىق قىلىدۇ. بۇنىڭغا لېنىننى ئەيىپلىسەك، ئاددىللىق بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ خىلدىكى پەنلەرنىڭ ھەقىقى تەرەققى- ياتى لېنىندىن كېيىن بولغان؛ شۇنداقلا، لېنىننىڭ بۇ تېزىسىنى ھازىرقى زامان پەلسەپىۋى بىلىش نەزىرىيىسى ئىلمىي ئاساسنىڭ ئۆلچەملىك مۇھىم نۇقتىلىرى قىلى- ۋالسا قۇمۇ توغرا بولمايدۇ. چۈنكى، بىلىش پېنى قانداقلا بولمىسۇن، يەنە نەچچە ئون يىل ئالغا ئىلگىرلىدى.

ھازىرقى زامان بىلىش پېنى ئاساسىي نەزىرىيەسىنىڭ ئۈچ تەرەپى

لېنىندىن كېيىن، ھازىرقى زامان بىلىش پېنىنىڭ ئاساسىي نەزىرىيىسى ئۈچ تەرەپكە قاراپ ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلىدى. بىرىنچى، فىزىولوگىيە، بولۇپمۇ، نېرۋ فىزىو- لوگىيىسى بىلەن مىڭە ئىلمى جەھەتتە؛ ئىككىنچى، پىسخولوگىيە، بولۇپمۇ، بىلىش تەرەققىياتى پىسخولوگىيىسى جەھەتتە؛ ئۈچىنچى، لوگىكا ۋە تىلشۇناسلىق جەھەتلەر- دىن ئىبارەت.

لېنىن تېزىسىدا كەم بولغان نېرۋ فىزىولوگىيىسى بىلەن مىڭە ئىلمى، مۇشۇ ئەسەردىن بۇيان زور دەرىجىدە ئالغا ئىلگىرىلىدى. رۇسىيە فىزىولوگى پاولوۋ ھەزىم قىلىش فىزىولوگىيەلىك جەرياندىن ئالى

نېرۇ پائالىيىتى فىزىولوگىيىسىنى، جۈملىدىن، چوڭ مىڭە ئىككى يېرىم شارى فىزىولو-
گىيىسىنى تەتقىق قىلىپ ئىككى سىگنال سېستىمىسى تەلپاتىنىنى ئوتتۇرىغا قويدى.
ئەنگىلىيە فىزىولوگى شېررىنگتون نېرۇ ھۈجەيرىلىرى پائالىيىتىدىن مىڭە پائالىيىتىنى
چۈشەندۈرۈپ، نېرۇ مەركىزى بىلەن ئەسادىي تەسىرلەندۈرۈش پائالىيىتىنىڭ ئاسا-
سىي ئۇقۇملىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەرقايسى ئەللەر فىزىولوگىيىلىك پىسخولوگىيە
ئالىملىرى كىشىلەرنىڭ نېرۇ سېستىمىسى ۋە مىڭىگە بولغان بىلىشىنى قۇرۇلما ۋە ئىقتىدارچە-
ھەتلەردىن ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىپ كەلدى.

ئىنسانىيەتنىڭ چوڭ مىڭىسى بارلىق ئىمكانىيەتلەر بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ چوڭ
مىڭىسى ئۈستىدە ئىزلىنىپ، ھەرخىل ۋاستىلار ئارقىلىق بۇ سىرلىق قارا ساندۇقنى بى-
لىشكە تىرىشىپ كەلمەكتە. 1924 - يىلى ئاۋسترالىيىلىك نېرۇ كېسەللىكلىرى مۇ-
تەخەسسىسى بېرگېر مىڭە ئېلىپكىتىر دولقۇنىنى بايقىغان ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇ-
رۇشى مەزگىلىدە، بېشى يارىلانغان نۇرغۇن ئەسكەرلەر مىڭە زەخمىلىنىشنىڭ ئادەم ھەر-
كىتىگە بولغان تەسىرى توغرىلىق كۆپلىگەن ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. مىڭە مۇ-
تەخەسسىسلىرى ئادەم ھەركىتى بىلەن چوڭ مىڭە پوستى بەلگىلەش ئورنىنىڭ مۇناسى-
ۋىتىنى تەدرىجى ھالدا توغرا ئىگەللىۋالدى. 50 - يىللاردىن باشلاپ كىچىك تىپتىكى
ئېلىپكىتىر قۇتۇبىنىڭ دۇنياغا كېلىشى، يېڭى خىمىيىۋى رەڭ بېرىش تېخنىكىسى ۋە ئې-
لىپكىتىرولۇق ھىساپلاش ماشىنىسىنىڭ ئىشلىتىلىشى، كىشىلەرنى مىڭىنىڭ مىكرو (كىچىك)
قۇرۇلمىسىنى ئېنىق كۆرەلەيدىغان، مىڭە ھۈجەيرىلىرىنىڭ ئېلىپكىتىرلىك ھەركىتىنى خا-
تىرىگە ئالالايدىغان، شۇنىڭدەك، ئۇنى كىشىلەر ھەركىتى بىلەن باغلاپ تەتقىق قىلا-
لايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلدى. بىر تەرەپتىن ئىلگىرى مالېكۇلا بىئولوگىيىسىگە
تۆھپە قوشقان بەزى بىئولوگلار ئارقا - ئارقىدىن نېرۇ فىزىولوگىيىسى بىلەن مىڭە
ئىلمىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. مەسىلەن: نوبىل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن كىرىك،
دېلبرووك، نىلوب ۋە بېزىل قاتارلىقلار. يەنە بىر تەرەپتىن، بارغانسېرى كۆپلىگەن
نېرۇ فىزىولوگلىرى ۋە مىڭە ئىلمى ئالىملىرى پىسخىكا ۋە ئاڭنى تەتقىق قىلىشقا يۈز-
لەندى. ئۇلار ھەم ئادەمنىڭ پىسخىكىسى، ئېڭى ۋە ھەركىتىدىن مىڭىنىڭ ماددى پائالى-
يىتىنى ئىزلىدى؛ ھەم مىڭىنىڭ فىزىكىلىق، خىمىيىلىك، فىزىولوگىيىلىك جەريانلىرى-
دىن ئادەمنىڭ پىسخىكىسىغا، ئېڭىغا ۋە ھەركىتىگە ئۆتتى. كىرىك: «مىڭىنى تەتقىق
قىلىش جەريانىدا، ئىدىراك، ئۇقۇم، تەسەۋۋۇر، ئاڭ ياكى كەيپىيات قاتارلىق، بىزنىڭ
سۈبىكتىپ تەجرىبىلىرىمىزنىڭ بىر قىسمىغا، مەنسۇپ بولغان نەرسىلەرنى يەنىلا
ئويلاشما سىلىققا بولمايدۇ» - دەپ ئېيتقان ئىدى. مانا بۇ بىرخىل يۇقۇرى سەۋىيىگە
ئىگە سېستىمىلىق تەتقىقات بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئاۋسترالىيىلىك نېرۇ فىزىولوگى ئېك-
كېلىس (J.C.Eccles) ۋە ئامېرىكىلىق نېرۇ فىزىولوگى سېپېررىي (K.W.Sperry) قا-
تارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغان «چوڭ مىڭە بىلەن روھنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش نە-
زىرىسى» ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك بولغان ئىلمىي نەتىجىدۇر.

ئۇ ئەنئەنىۋى پىسخولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئۆبېكتى كىشىلەرنىڭ بىلىش پائالىيىتىدىن تاشقىرى، يەنە كىشىلەرنىڭ ھىسسىياتى، ئىرادىسى قاتارلىق پىسخىكىلىق ھادىسىلەرنى ھەمدە خاس پىسخىكىلىق ئالامەت قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لېنىننىڭ تېزىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، بىلىش ئىلىمىنىڭ بىر تەرىپى بولغان پىسخولوگىيە - ئاساسەن بىلىش پىسخولوگىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. بىر قانچە ئون يىلدىن بۇيان بىلىش پىسخولوگىيىسى ياكى ئاڭ پىسخولوگىيىسىدە ھەرخىل نەزىرىيىۋى مەزھەپلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ، پىسخولوگىيە پېنىنى تېخىمۇ مول تۈسكە كىرگۈزدى. گەرچە، پىسخولوگىيە تەتقىقاتىدا ئاڭ مەسىلىسىنى چەتكە قاقىدىغان، ئۇچىغا چىققان مەزھەپلەر ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، ئەمما نېزۇ پىسخولوگىيىسى تەتقىقاتىغا ئەگەشىپ، ئاڭ مەسىلىسى يېڭىلاشتىن پىسخولوگىيىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاراۋۇلۇق ئورنىغا قايتىپ كەلدى. شۇ پىنسا رىيە پىسخولوگىيىنىڭ پىناگېت بىلىش پىسخولوگىيىسى جەھەتتىن، بىلىش ئىلىمىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى. ئۇنىڭ ئەڭ ئاساسىي نەتىجىسى شۇكى، بىلىشنىڭ پىسخىكىلىق تۈزۈلۈشى، فىزىولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى، ھەرخىل ئۇقۇم ۋە باشقۇرۇشلارنىڭ تۈزۈلۈشى نەزىرىيىسى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدىغان - «تۆرەلىمە بىلىش نەزىرىيىسى» نى يەنى «بىلىشنىڭ تۈزۈلۈشى تەلىماتى» نى تىكلەنگەن. بۇ نەزىرىيىنىڭ ئالاھىدە يېرى شۇكى، تۈزۈلۈشى ياكى تەرەققىيات ئۇسۇلى ئارقىلىق بىلىشنىڭ پىسخىكىلىق ھادىسىلەرنى ۋە پەلسەپىۋى بىلىش نەزىرىيىسى مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىپ بەرگەنلىگەدۇر. ئۇ ئەنئەنىۋى پەلسەپىۋى بىلىش نەزىرىيىسىنىڭ خىيالىكەشلىك مۇھاكىمىسىگە ئوخشىماستىن، بەلكى تەجرىبە ئىلمى ئارقىلىق بىلىشنىڭ تۆۋەن باسقۇچلۇق شەكىللىدىن ئالى ئىلمىي تەبەككۈر شەكىلىگە قاراپ راۋاجلىنىشىنى تېخىمۇ كونكرىت ۋە پۇختا ھالدا ئىزلىنىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئامېرىكا پىسخولوگىيە جەمئىيىتى پىناگېتنى «بىلىش نەزىرىيىسىنى پەلسەپىدىن ئايرىلغان، ئىنسانلار توغرىسىدىكى بارلىق پەنلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پەنگە ئايلاندۇردى» دەپ مەدھىيەلەيدۇ. (بۇ يەردىكى بىلىش نەزىرىيىسى ئەمىلىيەتتە، بىلىش ئىلىمىنى كۆرسىتىدۇ) سىمپوت ئىتتىپاقى پەيلاسوپلىرى پىناگېتنى «بىلىش نەزىرىيىسىنى پىسخولوگىيىلەشتۈردى» دەيدۇ. ئەمدى پىناگېتنىڭ ئۆزى بولسا: «ئىلگىرىكى نۇرغۇنلىغان ساپ پەلسەپىۋى مەسىلىلەر ھازىر بارغانسېرى كۆپلەپ، ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ ئۆبېكتىغا ئايلانماقتا»؛ «پەن ھامان ھېچبىر چەكلىمىگە ئۇچرىماستىن، بارغانسېرى كۆپلىگەن يېڭى مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە ئېلىپ كىرىدۇ»؛ «بىز ئېلىپ بېرىۋاتقان تەتقىقاتتا، پىسخولوگىيە بىلەن بىلىش نەزىرىيىسىنى ئايرىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس» دەپ بىلىدۇ. ئۇ ھەممە پەنلەر بىلىش نەزىرىيىسىنى تەتقىق قىلىشى كېرەك، دىگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇ چەنۋەدە تەسىس قىلىنغان تۆرەلىمە بىلىش نەزىرىيىسىنىڭ خەلقئارالىق مەركىزى ئەنە شۇنداق پىسخولوگىيە ئىلمى، لوگىكا ئىلمى، ماتېماتىكا

ماتىكا ئالىمى، كونتۇرۇل قىلىش نەزىرىيىسى مۇتەخەسسسى، فىزىكا ئالىمى قاتار-
لىق كۆپ تەرەپلىمە خادىملارنىڭ ماسلىشىپ تەتقىق قىلىش ئورگىنىدۇر. ئەگەر بىز
پىياگېتنىڭ نەچچە ئون يىل ئېلىپ بارغان تەتقىقات مەزمۇنىنى لېنىننىڭ تېزىسى
بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ دەل شۇ بالىلار زېھنىنىڭ تەرەققى
قىلىشى ۋە تەرەققىيات پىسخولوگىيىسى جەھەتتە بىلىش پېنىنى ئالغا سۈرگەنلىكىنى
ناھايىتى ئېنىق بايقىيالايمىز. ئەنئەنىۋى بىلىش نەزىرىيىسىنىڭ بىلىشنىڭ شەكىللى-
نىشى ۋە تەرەققى قىلىشى توغرىسىدا، بىلىشنىڭ سۈبېكت ۋە ئوبېكتلىرىنىڭ ئۆزئارا
مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان نۇرغۇنلىغان توغرا ئەمما يەنىلا خىيالىپەرەست
لىك بولغان مەسىلىلەر پىياگېتنىڭ خىزمىتىدە بىر قەدەر ئېنىق، ئىلمىي ئىسپاتلاشقا
ئېرىشتى.

بىلىش ئىلمىنىڭ ئۈچىنچى بىر ئاساسىي نەزىرىيە تەرىپى لوگىكا بىلەن تىلشۇ-
ناسلىقنىڭ تەرەققىياتىدۇر. ئالدىنقىسى، كىشىلەرنىڭ تەپەككۈر قانۇنىيىتىنى ئومۇمى
جەھەتتىن تەتقىق قىلىدۇ. كېيىنكىسى، كىشىلەر تەپەككۈردىكى مەلۇم خىلدىكى ماددى
تاشقى پۈستى ۋە ئىنفورماتسىيە شەكىلىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى لوگىكا ئاساسىدا،
ھازىرقى زامان فىزىكا، ماتېماتىكا لوگىكىسى بىلەن دىئالېكتىك لوگىكا يېڭى ئىلگى
رىلەشلەرگە ئېرىشتى. تەبىئى تىل ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىلمىي تىلنىڭ راۋاجلى-
نىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، تەپەككۈر بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدىكى پىسخو-
لوگىيىلىك تەتقىقات، تىل - يېزىقنى بەلگە سېستىمىسى قىلىپ، ئۇنى ئىنفورماتسىيە
ئىلمىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە كىرگۈزۈش، «تىل - يېزىقنى ئىنفورماتسىيىلىك بىر
تەرەپ قىلىدىغان» تارماق پەننىڭ بارلىققا كېلىشى فىزىكا - ماتېماتىكىلىق تىل
شۇناسلىقنىڭ راۋاجلىنىشى، ھىساپلاش تىلشۇناسلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى قاتارلىقلار-
نىڭ ھەممىسى تىلشۇناسلىقنىڭ يېڭى مەزمۇنىدۇر.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئاساسىي نەزىرىيىلەر تەرەققىياتىدىن باشقا، 50 -
يىللاردا ئەنگلىيىلىك تىزگىنلەش نەزىرىيىسى مۇتەخەسسسى ئۇرنىڭ مېخانىكىلىق تە-
پەككۈر مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، ئېلىپكېتىش رولى ۋە زېھنىي تە-
تىدارغا تەقلىت قىلىش تەتقىقاتى، بىلىش ئىلمىدىكى تەتقىقاتى بىر قەدەر تېز بول-
غان تېخنىكىلىق تەرىپىگە ئايلاندى. مەسىلەن، ئىنسان بىلىش ئىلمىدىكى تەتقىقاتى،
نۆۋەتتە تەبىئى پەن ۋە ئىنجانىي پەن بىلەن تەڭ قاتاردا تۇرىدىغان، شۇنداقلا
ئۇلار بىلەن باغلىنىشلىق بولغان بىلىش پېنى ناھايىتى سېستىمىلىق تۈس بىلەن
تېخىمۇ كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىۋاتماقتا. كىشىلەر
كۆرەلەدىكى، تەبىئەت دۇنياسى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ۋە كىشىلەرنىڭ بىلىشى ۋە
تەپەككۈرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنى ئۆزى ئوبېكت قىلغان دەلىللەنگەن پەن-
لەر ساھەسىگە كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىنساننىڭ ماھىيەتلىك كۈچىنى ئوبېكت

لاشتۇرغۇچى پەنلەرنىڭ دائىرىسىمۇ كېڭىيىپ باردى. ئۇنىڭ ئىلمىنىڭ راۋاجلىنىشى تېخىمۇ مۇكەممەل بىر گەۋدە بولغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. مەملىكىتىمىزدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەبىئەتكۈر پېنىنى پۈتكۈل بىلىش ئىلمىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

پەلسەپەۋى بىلىش نەزىرىيىسى ۋە بىلىش ئىلمى

تەبىئىي پەنلەر ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ پەلسەپىدىن ئايرىلىپ چىقىش تارىخى جەريانى پەنلەر بىلەن پەلسەپىنىڭ ئوخشاشلا بىر ۋاقىتتا تەڭ ئىلگىرىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئوخشاشلا بىلىش ئىلمىنىڭ پەلسەپىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل تەرەققى قىلىشى، ئۆزىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنىنى تېخىمۇ ئىلمىي فورماتسىيىگە ئىگە قىلىش بىلەن بىللە يەنە پەلسەپىنى تېخىمۇ يېڭى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن تەمىنلەپ، پەلسەپىنىڭ گۈللىنىشىنى تېزلەتتى. بۇ خىل ئىلغارلىقنىڭ تارىخىي تەسىرى كەلگۈسىدە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بارغانسېرى روشەن ئىپادىلىنىپ بارىدۇ. خۇددى پەلسەپىنىڭ كونكرىت تەبىئىي پەنلەر ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىيەلەيدىغان بولۇپ، بەلكى رىيال بولغان، دەلىللەشكە بولىدىغان مەزمۇنلارنى باشقا پەنلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باشقا پەنلەر تەرەققىياتىدىن يېڭى ئۇزۇقلۇقلارنى قوبۇل قىلغىنىدەك، پەلسەپە بىلىش پېنىنىڭمۇ ئىككى قولىنى سوزىدۇ: بىر قولى بىلەن دەلىللەشكە بولىدىغان مەزمۇنلارنى بىلىش پېنىگە تاپشۇرۇپ، ئۆزىگە «قاراشلىق» زىمىننى ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ، يەنە بىر قولىدا بىلىش پېنىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرىدىن ئۆز تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان يېڭى ئېنېرگىيىلەرنى قوبۇل قىلىپ، تېخىمۇ يۇقۇرى قاتلامدا يېڭى پەلسەپەۋى پىكىرلەرنى يۈرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ يېڭى كاتېگورىيە ۋە نەزىرىيىلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ماددىنىڭ دەسلەپكى ئاساسى ۋە قۇرۇلمىسى قەدىمقى زامان پەلسەپىسىنىڭ قىزغىن مۇنازىرىلىشىدىغان ماۋزوسى ئىدى. ۋاھالەنكى، پەلسەپە بۇنداق مەسىلىنى دەلىللەنگەن تەبىئىي پەنلەرگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، يېقىنقى زامان فىزىكا خىمىيىسى ھەتتاكى ھازىرقى زامان زەررىچە فىزىكىسى نىمە دېگەن كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى! بۇنىڭ بىلەن پەلسەپىدىكى تەبىئەت كۆزقارىشىنىڭ ماددا نەزىرىيىسىمۇ ئابىستراكتلىقتىن كونكرىتلىققا بارىدىغان باسقۇچنى بويلاپ، زور دەرىجىدە يۇقۇرى ئۆرلىدى. ھازىرقى زاماندا يەنىلا پەلسەپىنى تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ئارقىلىق ئالەم ياكى زەررىچە قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاش مەسىلىلەرگە جاۋاپ بېرىشىنى تەشەببۇس قىلىدىغان پەيلاسوپ ئېھتىمال، چىقىمسا كېرەك. ئوخشاشلا، ھازىرقى زامان بىلىش ئىلمىنىڭ ھازىرقى سەۋىيىسىنى نەزەردە تۇتقۇنىمىزدا، پەلسەپىنىڭ بىلىش نەزىرىيىسى، مەسىلەن، بىلىش «جەريانى» غا ئوخشاش

تېمىلارنى بىلىش پېنىنىڭ جاۋاب بېرىشىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشى ھەرگىزمۇ يەنىلا ئەنئەنىۋى خىيالگەشلىك مۇھاكىمىسى دائىرىسىدە چەكلىنىپ قالىناسلىقى كېرەك، پەلسەپىۋى بىلىش نەزىرىيىسى بىلەن بىلىش پېنىنىڭ مۇناسىۋىتى، خۇددى پەلسەپىنىڭ تەبىئەت كۆز قارىشىنىڭ تەبىئىي پەنلەر بىلەن؛ پەلسەپىنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي كۆز قارىشى بىلەن ئىجتىمائىي پەننىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش بولۇشى لازىم.

بىلىش نەزىرىيىسى پەيلاسوپلىرى بىلەن بىلىش پېنى ئالىملىرىنىڭ قولغا - قول تۇتىشىپ، ئادەمنىڭ بىلىش مەسلىسىنى ئورتاق ئىزلىنىشى، بۇ ھازىرقى زامان پەلسەپە پېنى ساھەسىدىكى بىر يېڭى ئېقىمدۇر، خەلقارا XVI. نۆۋەتلىك پەلسەپە پېنى خىنى ئۇيۇشتۇرغان «ئاڭ، مىگە ۋە تاشقى دۇنيا» توغرىسىدىكى مۇھاكىمە يىغىنى مانا مۇشۇ خىل ئېقىمدىكى بىر بۇرغۇندۇر. مەملىكىتىمىزدە بىلىش نەزىرىيىسى پەيلاسوپلىرى بىلەن بىلىش پېنى ئالىملىرى ئۈنۈملۈك ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئادەم مىگىسىنىڭ ئادەم مىگىسى ئۈستىدىكى بىر تارىخىي ئىزلىنىشى جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ تېڭىشلىك تۆھپىلىرىنى قوشۇشى لازىم.

(«ئوۋېرسال بىلىم» ئايلىق ژورنىلىنىڭ 1983 -

يىللىق 8 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى).

كولنيا تەرجىمىسى.

ھىكمەتلىك سۆزلەر

△ ئەقىل - پاراسەت بىلەن بىرلەشكەن پانتازىيە - سەنئەتنىڭ ئانىسى، مۆجىزىنىڭ مەنبەسىدۇر.

— گويار

△ بىلىمىز كىشى ئەڭ ياخشى سۈكۈ سۈكۈتتەلا يۈرۈشى كېرەك، مۇيادا ئۇ مۇشۇ نۇقتىنى بىلىۋالسا، بىلىمىز ھىساپلانمايدۇ.

— سەئىدى

△ ئەخمەق بىلەرمەن بولغىچە، زېرەك ئەخمەق بولغان ئۈزۈك.

— شېكسپېر

△ ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە بولمىغان قۇدرەتنىڭ ھېچقانداق قىممىتى يوق.

مايدۇ.

— كرىلوپ

△ زېرەك كىشى ئۈگىنىشكە ئامراق، ئەخمەق ئۈگىنىشكە.

— ئوشنىسكىي

«قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدىكى ئەدەپ - ئەخلاق

مەسىلىلىرى

ھىمىت مەخسۇت

يۈسۈپ خاس ھاجىب - قاراخانىلار دولىتىنىڭ مەرىپەتلىك ۋە كىلىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بالاساغۇندا تۇغۇلۇپ قەشقەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان بۈيۈك مۇتەككۈر ئەدەپ ۋە دۆلەت ئەربابى.

XI. ئەسەرنىڭ باشلىرىدا، قاراخانىلار خانى فېودال سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنى پارچىلىۋەتتى. قانۇن - تۈزۈم بۇزۇلۇپ، ئىچكى قالايمىقانچىلىق ئەۋج ئالدى. دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى، سىياسى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى گۈللەنگەن دەۋرى خاراپىلىشىش خەۋپىگە دۇچكەلدى، كونا ۋە يېڭى زىددىيەتلەر گىرەلىشىپ، مۇرەككەپ ۋەزىيەت شەكىللەندى. مۇشۇنداق مۇھىت ئىچىدە ياشاپ، جەمىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلىرىنى بىۋاسىتە كۆزىتىپ، زىددىيەتنىڭ ماھىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتكەن ئەدەپ يۈسۈپ خاس ھاجىب، قاراخانىلار دۆلىتىدە پەيدا بولغان ئىجتىمائىي، سىياسىي مەسىلىلەرنى قانداق قىلغاندا مۇۋاپىق ھەل قىلغىلى بولىدىغانلىغىغا جاۋاب بېرىش مەقسىتىدە، «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىنى يېزىپ، خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار سىياسى، پەلسەپىۋى، ئەخلاقى، قانۇنى، ئىجتىمائىي ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

بۈيۈك ئەدەپ ئۆز داستانىدا، بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتىلىرىدىن بىرى بولغان سوئال - جاۋاپلىق شەكىلدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، كۈن تۇغدى، ئاي تولدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئوغۇرۇشتىن ئىبارەت تۆرت يېرىسۇنارنىڭ ئۆز ئارا سۆھبەت، بىر - بىرىگە يوللانغان مەكتۇپ، ئۆز ئارا نەسەب ھەتتەملىرى، دانا پىكىرلىرى ئارقىلىق ئەسەرنىڭ پىششىق ۋە مۇستەھكەم سىيۈزۈت لېنىيىسىنى قۇرۇپ چىققان. كۈن تۇغدى ئىلىگىنى دەۋرى قىلغان تۆرت يېرىسۇنارنىڭ سوئال - جاۋاپلىرى ئارقىلىق شائىر پۈتۈن دۆلەتنىڭ ھەرقايسى شاھە، ھەرقايسى تەبىقە، ھەرقايسى سېنىپ ۋە ھەرقايسى ئىجتىمائىي قاتلاملىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ، دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈن ئايارات سېستىمىسىنى تۈزۈپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەمەلدارلاردىن

تارتىپ تاكى دىخان، چارۋىچى، ھۈنەرۋەن - كاسىپقىچە ئومۇمىي ھالدا خاراكتېرىستىكا بېرىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ نىمە قىلىدىغانلىقى، نىمە قىلىش لازىملىقى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، ئەخلاقى - پەزىلىتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، خۇسۇسىيەتلىرى، ئۇلار بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش لازىملىقى ھەققىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى، دىداكتىك پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەسەردىكى كۈن تۇغدى ئىلىگ - خاننىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇ ئادالەت ۋە ھەقىقەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. داستاندىكى پۈتۈن سوئال - جاۋاب، سۆھبەت، پەندى - نەسەھەت، كۈن تۇغدىنى ۋە دۆلەتنى ئىلىم - بىلىم، ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق دۆلەتكە، خەلققە بەخت - سائادەت كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت مەركىزىي ئىدىيىنى دەۋرى قىلىپ باشتىلىنىدۇ، راۋاجلىنىدۇ ۋە ئاخىرلىشىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىگ» داستاندىكى ئەدەپ - ئەخلاق تېمىسىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ ۋە چوڭقۇر بولۇپ، ئۇ دۆلەتنىڭ قانۇن - تۈزۈمى، شاھلىق نىزامى، جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي فورماتىمىنىسى، ئىلىم - پەننىڭ رولى قاتارلىق كۆپلىگەن ھالقىلىق مەسىلىلەر بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن ۋە ئۇلار ئۆز ئارا بىر - بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدىگە ئايلانغان. بۈيۈك ئالىم ئۆز ئەسىرىدە ئېتىكىلىق مەسىلىلەر ھەققىدە توختالغاندا، ئىككى تەرەپلىمە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. بىرى دۆلەت ئەرباپلىرىدا يەنى خان، سۇلتان، ۋەزىر قاتارلىق ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغۇچىلاردا بولۇشقا تېگىشلىك پەزىلەتلەرنى جانلىق ئوبرازلار ۋاسىتىسىدا سۈرەتلەپ بەرسە، يەنە بىرى، جەمئىيەت ئەزالىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك خىسلەتلەر ھەققىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئەدەپ - ئەخلاق بابىدا ئۇ - گۈت - نەسەھەتلەر بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەنە ئىلىم - پەن مەسىلىسىگە چېتىلىدۇ. بىز بۇ مۇلاھىزىمىزدە پەقەت ئالىمنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق توغرىسىدىكى بەزى نۇقتىلىق قاراشلىرىنى شەرھىلەش بىلەن چەكلىنىمىز.

مەلۇمكى، ئېتىكا ناھايىتى كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، «قۇ-

تادغۇ بىلىگ» داستانىدىمۇ بۇ تېمىغا ئىنتايىن كەڭ ئورۇن بېرىلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھاۋايى - ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك ھەققىدە ئۆگدۈلمىش

ئاغزىدىن مۇنداق نەسەھەت قىلىدۇ:

ھەۋەسنى تېقىل بىرلە باسقۇن ئۆتۈپ،

بىلىم بىرلە يانچىغىن نەپىسىڭنى تۇتۇپ.

تۈزەلمەس تىلەسەك، ھەۋەش بويىنىن كەش،

تۈزىلۈر ئەگىزلىك گەزىلەسە ھەۋەس.

تىرىش بولمىغىن سەن ھەۋەسكە ئەسىر،
ھاۋا - نەپىس ئېرور بۇدىن ئوغزىسى بەس.
تىرىش، ئەقلىڭ بىلەن يېڭىلسۇن ھاۋا،
ھەۋەستىن يېڭىلسە بولۇر ئەر ياۋا.

ئالدىراڭغۇلۇق، بېخىللىق، جاھىللىق، ئۆزەمچىلىك، بىھۇدە غەزەپلىنىش، ياك
خانچىلىق دۆلەت ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن زور نۇقسا نلارنى كەلتۈرىدىغان ناچار خىسلەت
بولۇپ، خەلققە باش بولغان ھەر قانداق ھۆكۈمدار ياخشى نام ۋە شۆھرەت قازىتاي
دېسە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېيتقاندا:

ئالاي دېسە بەگ ياخشى شۆھرەت ۋە نام،
بۇ بەشتىن يىراقتا تۇرغۇلۇق تامام.

بىرى شاشماق ئېرور، بېخىللىق بىرى،
ئۈچىنچى غەزەپ، قىل سەۋرى، قاچ نېرى.
ئۆزەمچىل، جاھىللىق بۇ تۆرتىنچىسى،
بى شەك يالغان ئېيتماق، بۇ بەشىنچىسى.

بۇلاردىن يىراق تۇرغۇلۇق بەگ ئۆزى،
بۇزۇلماي ئېتى، ئۆتسۇن دېسە سۆزى.
قىلىشى لازىم. بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئۆزەمچىل كېسىلى ئەڭ يامان بولۇپ، بۇنىڭغا
مۇپتىلا بولغان كىشى ئۇلۇغ ئەدەپ ئېيتقاندا:

بۇلاردىن ئۆزەمچىل قىلىق ئەڭ يامان،
چوقۇم قېيىنلار كۆپ ئۆزەمچىل نادان.

بولسۇن شۇڭا، ئۇنى يوقىتىش ھەققىدە نەسبەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئېغىر يۈك كىشىگە ئۆزەمچىل قىلىق،
ئۆزەمچىل قىلىققا ئوق ئات قارشى چىق.

يېغى قىلىنغانلى شۇ قىلىق قىلار.
يېغىدىن بۇ يېغى نىچۈك پەرقلىق؟

يۇقۇرىدىكى ئىللەتلەرنىڭ قانچىلىك زىيانلىق ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر

كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئۆگەندۈلمىشنىڭ ئىلىگ بەككە بەرگەن جاۋاۋى ئارقىلىق تېخىمۇ تولۇقلاپ مۇنداق دەيدۇ:

كىشىلەرگە پايدىسىز، پۈتۈنلەي زىيان، قىلۇر بۇ ئۈچ نەرسە ئەي قۇدرەتلىك خان:

بىرى كازىلىق ھەمدە قىلىقتا ياۋۇز، يەنە بىرى يالغان قىلار بولسا سۆز.

بىرىدۇر بېخىللىق، كىشىن خار ئېتەر، بۇ ئۈچ ئىش بىلىمىسىز كىشىدىن كېلەر.

بىلىم — ئېقىلنىڭ چىرىغى، ئېقىل بىلىمدىن كېلىدۇ، بىلىم ئېقىلنى راۋاج- لاندۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. بىلىملىك كىشى ئىشنى تۈزىدۇ. بىلىم- سىز بولسا، ئىشنى تۈزىدۇ. بۇرۇن شۇنداق بولغان، ھازىرمۇ شۇنداق. كەلگۈسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەتنى قوغداش، باشقۇرۇش، قانۇن تۈزۈش، توغرا يولدا مېڭىش، ئىشنى توغرا قىلىش، خەلققە بەخت كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ھۆكۈمدارلارنىڭ ئېقىللىق، بىلىملىك بولۇشى ھەققىدە مۇنداق ئورۇنلۇق ۋە چىرايلىق نەسىھەت قىلىدۇ:

بەگ ئاتى بىلىگ ① بىرلە باغلىق تۇرۇر،

بىلىگ «لامى» ② كەتسە، بەگ ئاتى قالدۇر.

بەگ ئۆلسۇن، بىلىملىك ئاقىل ۋە ئويغاق،

ئۇشتۇمتۇت تەگمىگەي دىسە چاتاق.

بىلىم بىرلە تۇتار ئېلىنى بېگى،

بىلىم بولمىسا، ئىشقا يەتمەس ئوگ ③.

بىلىم ئىنسان ئۈچۈن تۈگمەس چوڭ بايلىق، ئۇنى ھېچكىم ئىگەللەپ ئالالمايدۇ (تارتىۋالالمايدۇ). ئۇ خۇددى ئىپادەك خۇشبۇي ھىدچىچىپ تۇرىدۇ. ئۇ خۇددى ئۇلۇغ ئەدەب ئېيتقان دەك:

ئېقىلدىن بۆلەككە ھۆرمەت بولمىغاي،

ئېقىلسىز ئادەم ئۇ يىر ئوچۇملا لاي.

① بىلىگ — بىلىم.

② لامى — «بىلىگ» دىكى «ل» بولمىسا، «بەگ» دىگەن ناملا قالىدۇ.

③ ئوگ — ئېقىل، ئىدراك.

ئىپپەت بىلەن يوشۇرساڭ بۇيى بىلىدۇرۇر،
بىلىمنى يوشۇرساڭ تىلىڭ كۆرسىتۈر.

بىلىم بايلىق ئول، گادا يلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالمايدىغان.

شۇڭا، «ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى» دېگەندەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ
ئېيتىدۇكى:

ئېقىل كىمدە بولسا، بولۇر ئۇ ئىسىل،
بىلىم كىمدە بولسا، بولۇر خان ئۇبىل.

ئىشلەتسە ھەر ئىشتا بىلىمنى ئالىم،
ئېرىشكەن ئۇ ئىشقا ئۇتۇقلا دائىم.

شۇنىڭ ئۈچۈن بىلىم بەرگۈچىنى ئاسراس، ئۇنى قەدىرلەش، ئۇنىڭغا يېپىشىش
لازىملىقى ھەققىدە ئەدەب نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

بىلىملىك بىلىم بىرلە بەزدى ئۇگۈت،
دۇرۇست چىن كىشى بولساڭ كۆزۈڭگە سۈرت.

ئېقىل بىر چىراقتۇر، كۆزى يوققا كۆز،
ئۆلۈك تەنگە جان ئول، گاچا تىلغا سۆز.

قىلىقتا قېرى، ئۆزى ياشتۇر ئېقىل،
ئېقىل قايدا بولسا، ئۇنىڭغا ئىسىل.

بىلىمسىزلىك، تەكەببۇرلۇق، كىبىرلىك، مەغرۇرلۇق، خەلقنى ئۆزىنى چوڭ
تۇتۇش ئىنسان ئۈچۈن تولىمۇ خەتەرلىك دۈشمەن. بولۇپمۇ، ئەمەل، ھوقۇق تۇتقان
لارنىڭ بەزىلىرىگە بۇ دۈشمەن خۇددى ئۆزىنىڭ كۈلەڭگىسىدەك ئەگىشىپ يۈرىدۇ.
مەيلى بۇرۇن ياكى ھازىر ۋە كەلگۈسىدە بولسۇن، بۇنداق كىشىلەر ناھايىتى زور
زىيان تارتقىنى تارتقان. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ دانالىق بىلەن مۇنداق
دەيدۇ:

تەكەببۇر بولۇش بەككە لايق ئەمەس،
تەكەببۇرلۇق بۇزاردۇرۇست يولنى بەس.

سۆرۈن يۈز، يىمىرەك سۆز، تەكەببۇر كىشى،
كىشىن يىرگەندۈرەر، يۈرۈشمەس ئىشى.

يوغانلىق قىلىپ بەگ چوڭ تۇتسا كۆڭۈل،
مۇقەررەر كۆرۈر ئۇ خازلىق ئەي ئوغۇل.

ئېتى بەگ بولۇپ، خۇلقى بولسا قارا،
بولۇر قارىدىنمۇ يامان خەلق قارا.

ئالىم تەكەببۇرلۇق، كىبىرلىكنىڭ كەلتۈرىدىغان يامان ئاقىۋەتلىرىنى قاتتىق
سۆككەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇش ھەققىدە نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

كىچىك دىل ئۇلۇغلۇق سۈرەر كۆپ زامان،
تەكەببۇرغا تەگمەس ئۇلۇغلۇق ھامان.

مۇلايىم ۋە كەمتەر كېزەكتۈر بۇخان،
ئۇ خىلدا ئەمەسكەن، قاچ ئۇندىن ھامان.

كۈلەر يۈزى، چۆچۈك سۆز، خۇلقى ئۆز كېرەك،
قىلىغى بۇلارغا ئۇيغۇن، تۈز كېرەك.

سۆيۈلدى ئەل ئىچىرە كىچىك دىل كىشى،
سۆيۈلمەس تەكەببۇر پىرىك دىل كىشى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ خانىنى ئاساس قىلىپ، ھۆكۈمدارلارغا ئورتاق ئومۇمىيۈز-
لۈك پەندى - نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن، كۈنكىرىت ئەمەلدارلار ئۈستىدە ئايرىم-
ئايرىم توختىلىدۇ.

خاندىن قالسا باش ۋەزىر ئەڭ ئۈستۈن ئورۇندا بولۇپ، ئۇنىڭ رولى ناھايىت
تى چوڭ. شۇڭا، ۋەزىر تاللاش ھەققىدە نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ۋەزىرلىككە بەكمۇ پۈتۈن ئەر كېرەك،
ئۇقۇملۇق، ساۋاتلىق، بەك ئاقىل كېرەك.

تېلى، كۆڭلى تېز ھەم قىلىغى كۈنى،
ئۇيا تىلىق كۆيۈمچان ۋە خەلقنىڭ چېنى.

كۆزى توق، سەگەك، ساق ھەم ئىش بېلگۈچى،
ياراملىق، يارامسىزنى پەرق ئەتكۈچى.

ۋاپادار ھەم ئىشچان، ھەم ئەيىبەنگۈچى،
ئامانەتتە كۆڭۈلنى ساپ تۇتقۇچى.

ۋەزىر بولغۇچى ئالدى بىلەن ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە ئالىم بولۇشى، ھەم چاققان تېتىك بولۇشى لازىم. بولمىسا، ئەدىپ ئېيتقان دەك:

ھىساپ بىلسۇن ھەم بولسۇن ئالىم، تېتىك،
 بىلىم بىرلە بىلسۇن ئۆتۈرلۈك بىتىك.

يارامسىز، يامان بولسا ئەلگە ۋەزىر،
 ئۇ ئەل خەلقى بۇزۇلۇر، بولۇر باي، پەقىر.

بەگنىڭ (خاننىڭ) قول ئاستىدىكى خادىملارنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى يەنىلا بەگنىڭ ئۆزىگە باغلىق:

ئۆز بولسا بېگىنىڭ دىلى ۋە تىلى،
 تۇتار خىزمەتچىسى توغرىلىق يولى.

ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، ياخشىنى خان،
 تېپىپ ياخشى ئات، ئەل تۈزۈلۈر ھامان.

ئەگەر بەگنىڭ ئۆزى يامان بولىدىغان بولسا، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى خادىملار ئالىم ئېيتقان دەك:

ئەگەر بولسا بەگلەر زالىم ھەم يامان،
 چىقار خىزمەتچىسى تۈز يولدىن ھامان.

ئەگەر بەگ ياماننى يېقىن يولتۇر،
 ئېتى ھەمدە دۆلەت ئىشى بۇزۇلۇر.

بولدۇ.

ۋەزىردىن قالسا، ئەسكەر باشلىغى ناھايىتى مۇھىم. دۆلەتنى، خەلقنى دۈشمەننىڭ بۇزغۇنچىلىغىدىن ساقلاش ئۈچۈن، باتۇر ۋە قابىلىيەتلىك قومانداننىڭ رولى ناھايىتى چوڭ. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېيتقان دەك، ئەسكەر باشلىقلىغىغا:

بۇ ئىشقا جەسۇر، بەك قاتتىق ئەر كېرەك،
 بېشىدىن ئىش ئۆتكەن ئەر يۈرەك كېرەك.

ئېقىللىق كېرەك ھەم يۈرەكلىك كېرەك،
 جەسۇرلۇق كېرەك، كەڭ كۆڭۈللۈك كېرەك.

ۋەزىر بىلەن ئەسكەر باشلىغى ئىشەنچلىك ۋە قابىلىيەتلىك بولسا، ئۆز ئارا بىر - بىرىگە يېقىندىن ماسلاشسا، خۇددى خاس ھاجىپ ئېيتقان دەك:

ۋەزىرلىك بىرىدۇر، ئۇنىڭدا قەلەم،
قىلىچ تۇتتى بىرسى، قولىدا ئەلەم.

بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىۋىن تۈزەر،
بىرىكسە بۇ ئىككى ئۇنى كىم ئۈزەر؟

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزى «خاس ھاجىپ» بولسىمۇ، يەنە ئۇكىچىك پېشىللىق بىلەن ھاجىپقا ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويۇپ مۇنداق دەيدۇ:

كۆزى توق، ھايالىق، نازۇكلۇق كېرەك،
تۈمەن خىل بىلىم ۋە زېرەكلىك كېرەك.

ھاجىپ ئۆلسۇن ئاقىل، كەمتەر، مۇلايىم،
پېقىر، تۇل، يىتىلمىگە كۆيۈنسۇن دائىم.

دىلى بولسۇن ھەممە كىشىگە كىچىك،
تىلى بولسۇن يۇمشاق، شەكەردەك چۈچۈك.

قۇلاقى ساق بولسۇن، ئېقىل، ئىلمى كەڭ،
مىجەزى تۈز بولسۇن، تىلى كۆڭلى كەڭ.

دۆلەت غەزىنىسى شۇ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرى. شۇڭا، ئۇنى قانداق ئادەمگە تۇتقۇزۇش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

ئۇياتچان، مۇلايىم، ئاقىل، بىلىملىك،
كىشىنى ئەگەرچە تاپقاندا ئىلىگ.

بولۇر ئوڭا تۇتقازسا مال - غەزىنى،
ئىشەنسە ئاڭا ھەم ئۆتەپ ھەققىنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقۇرى قاتلام ھۆكۈمدارلارغا نۇرغۇن پەندى - نەسەھەت قىلغاندىن كېيىن، جەمىيەتنىڭ ھۆلىنى تەشكىل قىلغۇچى ئەقىلى ۋە جىسمانى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەر ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ، تارىخى ۋە رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە چوڭقۇر پەلسەپىۋى دىداكتىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن ئالىملار ئۈستىدە توختىلىدۇ.

ئائىلەلەر ئىلىم بىلەن دۇنيانى تۈزىگۈچى ۋە بېزىگۈچىدۇر. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىلىم كۆزى بىلەن ئاق - قارىنى پەرق ئېتىپ، ئىنسانلارنى ھۆرلۈككە، يورۇقلۇققا باشلىغۇ-چىلاردۇر. شۇڭا، ئۇلارنى قەدىرلەش، ئۇلاردىن ئۈگىنىش ھەققىدە مۇنداق نەسە-ھەت قىلىدۇ:

ئۇلار ئىلمىي بولدى جاھاندا چىراق،
يول ئازماس كېچىدە يورسا چىراق.

يوق ئەرسە جاھاندا ھېكىم، ئىلىملىك،
تېرىپ، ئۈنمەس ئەردى يەردە يىگۈلۈك.

قاتتىق سۆي ئۇلارنى قەدىرلە سۆزىن،
تولا ياكى ئازدۇر ئۈگەن بىلگىنىن.

ئىشت گەپ - سۆزىنى، ئىشلەت ئىلمىنى،
يامانلاپ يۈرمە سەن خۇي - پەيلىنى.

ئۇلار قوي پادىسى ئىچىرە سەركىدۇر،
ئۇ باشلاپ ماڭسا قوي تۈز يولغا يۈرۈر.

دىخانلار مۆمىن، قولى كەڭ، ئىشچان بولۇپ، بارلىق چېنى بارنىڭ نىجاتكارى، ئالىم دىخانلارنى قىزغىن مۇھەببەت بىلەن تەرىپلەپ:

پۈتۈن جانى بار ئاچ بولۇر ھەم تويۇر،
تىرىك بولسا ئوڭا مۇھتاج ئىرور.

ساڭا ھەم شۆبە يوق كېرەك بۇ كىشى،
پۈتەر كىم، ئۇنىڭلە گېلىڭنىڭ ئىشى.

نەسىبە ئالۇرلەر تۈمەن مىڭلىغان،
يۈرۈچى يەر ئاشنى، ئۇچقانلىرى دان.

دەيدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش ھەققىدە نەسىھەت قىلىپ دەيدۇ:

بۇلارغا قوشۇلغىن، قېتىلغىن ئۈزۈك،
قىلىپ ياخشى سۆزى، ئوچۇق تۇت يۈزۈك.

ئاقكۆڭۈل، راستچىل، يۇۋاش ۋە ھېچقانداق ھىلە - مىكرنى بىلمەيدىغان چار -
ۋىچىلار ئەدىپىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مۇنداق تەرىپلىنىدۇ:

بۇلار بەك ئاقكۆڭۈل، چىن راستچىل ئېرۇر،
كىشىگە يۈكىنى يۈكلىمەس بولۇر.

يىمەك - كىيىمەك، ئۇلاغ - ئات، ئايغىر ۋە يۈك،
توشۇچى بولاردىن چىقار بەلگۈلۈك.

قىمىز، سۈت، يايۇك، ياغ، قېتىق ياقۇرۇت،
بىسات ياكىگىز ھەم ھۇزۇر ئۆيگە تۇت.

يۇقۇرىدىكى مىسرالارنى ئوقۇغاندا، كىتاپخان ئۆزىنى چارۋىچى خەلقلەر ئارى-
سىدا ياشىغاندەك ھىس قىلىپ، كۆز ئالدىدا چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش كارتىنىسى يار-
غىن گەۋدىلىنىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرالاردا شائىر چارۋىچىلار بىلەن قانداق مۇئامىلە
قىلىش توغرىسىدا مۇنداق نەسىھەت قىلىدۇ:

بۇلاردۇر پايدىلىق كىشىلەر تامام،

تولا ياخشى كۆرگىن ئۇلارنى بوتام،

نىمە سورىسا بەرگىن، كېرەك بولسا ئال،

ئۇلار ھىلە بىلمەس، كۆزدۈم ئۇشۇ ھال.

ئۇلارغا قوشۇلساڭ، ئۆزىنى تۇتۇپ ئال،

بۇلاردۇر يوسۇنسىز، ئۇسۇلىسىز قوپال.

جەمىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرى ئاشپەزگە مۇھتاج. ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى
لازىملىقى ھەققىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپ نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

باش ئاشپەز كۆزى توق، بولسۇن كۆڭلى باي،

ئۆزى پاكىزە ھەم يۈزى كۆركى ئاي.

تازا بولسا ئاشچى، تازا ئاش بېرور،

تازا بولسا ئاش - سۇ، سۆيۈپ يىيىلۇر.

يۈزى، ھۆسنى كۆركەم بولسۇن خۇلقى ئۆز،

ساقال - چاچى رەتلىك، تىلى - كۆڭلى تۈز.

ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئاچكۆز، قىلىقسىز، ناپاك كىشىلەرنى ئاشپەزلىككە يولاتماس
 لىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

كۆزى ئاچ كىشى ئاشقا ئاچلىق قىلۇر،
 تاماققا تىقىپ قۇل، تاماقنى بۇزار.

كۆزى ئاچ كىشىلەر قىلىقسىز بولۇر،
 قىلىقسىزلىق - كېسەلدۇر، تېڭى يوق ئېرۇر.

يېقىن كەلمىسۇن ئاشقا ناپاك كىشى،
 ئېرىغىسىز كىشىنىڭ ئېرىغىسىز ئېشى.

قول ھۈنەرۋەن - كاسپىلارمۇ باشقا ئەمگەكچى خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئىجتىمائى
 ھاياتنىڭ مۇھىم بىر قانلىقىنى تەشكىل قىلىدىغان، جەمئىيەتتە كەم بولسا بولمايدى
 خان ئەمگەكچىلەر گۇرۇھى بولۇپ، داستاندا بۇلارنى ناھايىتى يۇقۇرى باھالايدۇ:

تۆمۈرچى، ئۆتۈكچى، يانا تېرىچى،
 ياسرچى، بوياقچى، ياتوقچى، ياچى.

بۇ دۇنيا زىننىتى بۇلاردىن تورۇر،
 جاھاندا تاڭ ئىشلار بۇلاردىن كېلۇر.

بۇ كىشىلەر بىلەن يېقىن ۋە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە نەسىھەت قىلىپ
 مۇنداق دەيدۇ:

كېرەكلىك كىشىلەر يانا بۇ ساڭا،
 بېرۇر پايدا يېگىت، يېقىن بول ئاڭا.

ئىشىڭنى قىلسا ئىش ھەققىنى تېز بەر،
 يىدۇرگىن، ئىچۈرگىن، ئاشنى كەڭرى بەر.

يىپەك يولىنىڭ باش تۈگۈنىگە جايلاشقان قاراخانلار دۆلىتىدە سودىگەرلەرنىڭ
 رولى ناھايىتى زور ئىدى. ئۇلار يىپەك يولى ئارقىلىق دۇنيادىكى باشقا ئەللەرگە بې
 رىپ، ماددى مال ئالماشتۇرۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماش
 تۇرۇشتا مۇھىم ۋاستىلىق رول ئوينايدىغان قۇلاق، كۆز ۋە تىل ئىدى. دۇنيادىكى يې
 گىلىقلار ۋە ياخشى - ياماننىڭ ھەممىسى سودىگەرلەر ئارقىلىق تارقىلاتتى. يۈسۈپ
 خاس ھاجىپ ئۇلارنى تەربىيەلەپ:

شەرقىتىن - غەربكە يۈرۈپ ئايلىنىۋر،
تەڭرىنىڭ نەئەرسە سائا كەلتۈرۈر،
ئەگەر كەزمىسە سودىگەرلەر جاھان،

قارا قاما جۇۋا كىيەتتىڭ قاچان؟

كېزىپ گەر سودىگەرلەر يۈرمىسىدى،

بۇ ئۈنچە تىزىقنى كىم كۆرەر ئىدى؟

دېسە، ئۇلارنى قەدىرلەش ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇش ھەققىدە نەسىھەت
قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

تىرىش سەن، ئۇلارنى تولا ياخشى تۇت،

كېتەر ياخشى نامنىڭ، يىراقلارغا پۈت.

شۇلاردۇر جاھانغا ئېتىك ياغۇچى،

يامانۇ ياخشىنى ھەم تارقاتقۇچى.

تالانتلىق ئەدىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق
ئىجتىمائى گۇرۇھلار ئۈستىدە توختىلىپ، چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەر بىلەن سۇغۇرۇل-
خان پەندى - نەسىھەتلىرىنى بايان قىلغاندىن كېيىن، جەمىيەتنىڭ باشقا مۇھىم ئىج-
تىمائى مەسىلىلىرى ئۈستىدە تارىخىي ۋە رېيالى ئەھمىيەتكە ئىگە قىممەتلىك ۋەسىيەت
ۋە نەسىھەتلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئىدى.

بالا تەربىيىلەش ئىشى ھەرقانداق بىر تارىخىي دەۋردە تولمۇ مۇھىم ۋە جا-
پالىق ئىش بولۇپ، مەيلى شەخس ئۈچۈن، مەيلى مەلۇم گۇرۇھ ياكى سىنىپ ئۈچۈن
بولسۇن، ئىز بېسىپ ۋارىسلىق قىلىش ياكى ئىزنى يوقىتىپ دۇنيادىن پۈتۈنلەي ئۆ-
چۈش (يوقىلىش) بىلەن مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. بالا بولمىغان
ئاتا - ئانا يوق، ئاتا - ئانا بولمايدىغان بالا يوق، ئاساسىي جەھەتتىن شۇنداق.
شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز بالىسىنى تەربىيىلەپ، ھەر جەھەتتىن ياخشى،
ياراملىق ئادەم قىلىپ قاتارغا قوشۇش مۇساپىسى ناھايىتى ئۇزۇن، جاپالىق، مۇرەك-
كەپ بىر جەريان بولۇپ، بالىنى بېقىشتىن كۆرە تەربىيىلەش ئىشىنى بىر مىنوتتۇ
نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

بالا ناھايىتى تاتلىق، چۈنكى، ئۇ تاتلىق مۇھەببەتنىڭ يۈرەكىنى يېرىپ چىققان
شىرىن مېۋىسى، ئەمما بالا ياخشى تەربىيىلەنمىسە، ئۇنىڭدىن كېلىدىغان ئاقىۋەت
چىدىغۇسىز ئاچچىق. چۈنكى، بالىدىن كەلگەن بالانى ئالدى بىلەن ئاتا - ئانا كۆ-

ئىرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاتا - ئانىلارغا پەرزەنتلىرىنى ئۆزىمە يىلىگە قويۇۋەتمەي چىڭ تۇتۇپ، ياخشى تەربىيەلەش لازىملىقى، بولمىسا ئاقئۇنتى ناھايىتى يامان بولىدىغانلىقى ھەققىدە دانالىق بىلەن يول كۆرسىتىپ:

كىمىنىڭكى بولۇر ئەركى ئوغلى - قىزى،
چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.

كىچىك چاغدا ئوغلىنى قويسا ياۋا ①،
ئوغۇلدا گۇنا يوق، ئاتاغا جاپا.

ئوغۇل - قىز خۇي - پەيلى بولسا يامان،
يامان قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

قىسىپ تۇتسا ئوغلىن ئاتا ئۈگىتىپ،
ئوغۇل - قىز سۆيىنۇر چوڭايسا تولۇپ.

بالىلارنى ئەدەپ - ئەخلاقلىق، ئىلىم - بىلىملىك، پەزىلەتلىك ئىز باسار قىلىپ تەربىيەلەش ھەققىدە ئاتا - ئانىلارغا مۇنداق نەسىھەت قىلىدۇ:

تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز - ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

ئوغۇل - قىزغا ئۈگەت پەزىلەت، بىلىم،
پەزىلەتلە بولسۇن خۇلقى مۇلايىم.

ئوغۇلنى قىسىپ نۇت ئاتا بولغۇچى،
ساڭا كۈلىمىسۇنلەر كېيىن كەلگۈچى.

ئالىمنىڭ بۇ پىكىر جەۋھەرلىرى بۈگۈنكى دەۋرىمىزدەمۇ رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بولۇپمۇ، ھازىرقى كۈندە پارتىيىمىز ئوتتۇرىغا قويغان مەنىۋى بۇلغىنىشلارنى تازىلاش ۋە ئالدىنى ئېلىش ياش ئۆسمۈرلەر تەربىيىسىنى چىڭ تۇتۇش رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە ھالقىلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۈنۈلۈشى بويىچە بۈۈمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئېيتقىنىدەك يالىمىزنى ئەخلاقلىق، بىلىملىك، پەزىلەتلىك، مۇلايىم قىلىپ تەربىيەلەشمىز لازىم. ئۇيۇلۇش، ئىزا تارتىش، ھېيىقىش، ئەيىمىش، تارتىنىش، ھايا قىلىش ئىنسان

① ياۋا - بەخۇاش، ئەرگە.

نىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، جىنسى، ئورنى، ياشىغان شارائىتىغا قاراپ ئوخشىمىغان دەرىجىدە بولىدىغان ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ خۇسۇسىيەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ سىز ئادەم ھايۋاندىن تولۇق پەرقلىنەلمەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇياتلىق بىلەن ئۇياتسىزلىقنى سېلىشتۇرۇپ:

كىشىنىڭ سەر خىلى ئۇياتلىق كىشى،
ئۇياتلىق كىشىدۇر كىشىلەر بېشى.

ئۇياتلىق كىشىگە پۈتۈن ئىشنى بەر،
ئۇياتلىق جاھالەت ئىشىگىن ئېتەر.

ناچار ئىشتىن توسار ئۇيات ھەرمەھەل،
ئۇياتسىزلىق ئەرگە تېڭى يوق كېسەل.

دېيىش ئارقىلىق ئۇياتلىق كىشىلەرنىڭ سەر خىل بولىدىغانلىغىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى ئۇياتلىق بولۇشقا چاقىرسا،

ئۇياتسىز كىشىدۇر كىشى رەزىلى،
دۇرۇست سۆز سۆزلىمەس ئۇياتسىز تىلى.

بىرگۈشىسىز سۆڭەكتۈر ئۇياتسىز يۈزى،
ئېتىلىمەس تۆشۈكتۈر ئۇياتسىز كۆزى.

دېيىش ئارقىلىق ئۇياتسىزلىقنىڭ ئەپتى - بەشرىسىنى چۈۈپ تاشلاپ، ئۇيات سىز بولماسلىق ۋە ئۇياتسىزغا يېقىن يولماسلىق ھەققىدە مۇنداق چىرايلىق نەسىھەت قىلىدۇ:

ئۇياتسىز كىشىدىن تېزىپ نېرى تۇر،
ئۇياتلىققا مەندىن مېڭ ئالغىش ياغۇر.

ئۇياتسىز كىشىدىن يىراق تۇر يىراق،
ئۇياتسىز كۆزىدە خۇنۇك بىر قاراق.

ئۇياتسىزلىق ۋە ھاياسىزلىقنى كۆپىنچە كەينىپ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئادەم مەس بولغاندا، تەلۋە، ئاڭسىز بولۇپ، ئۇنىڭ ھايۋاندىن پەرقى بولمايدۇ. شۇڭا ئادەلەت ئىچىملىكىنىڭ زىيىنىنى سۆزلەپ مۇنداق دەيدۇ:

مەس ئولسا كىشى تەلۋە، ئاڭسىز بولۇر،
ئىشى تەلۋىنىڭ، كۆر، قاچان تۈز بولۇر؟
قېرىنغا كىرسە مەي، چىقارۇر سۆزۈڭ،
بۇ چىققان سۆزۈڭدىن كۆپەرسەن ئۆزۈڭ.

ھاراق تۇر بىلىم ۋە ئەقىل دۈشمىنى،
جىدەل - غەۋغا ھاراقنىڭ ئېتىدۇر چىنى.
نە ياڭلىغ ئېقىللىق، بىلىملىك كىشى،
بېشىن مەيگە تىقسا، بۇزۇلغاي ئىشى.

شائىر ھاراقنىڭ زىيىنىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ھايالىق، بىلىم-
لىك ئادەملەرنىڭ ھاراق ئىچىپ ئۆزىنى بۇزغانلىغىغا ئېچىنىپ مۇنداق دەيدۇ:

نە ياڭلىغ ھايالىق، ئۈز خۇلق، سىلىق،
مەي ئىچسە قىلۇر ئۇ پەسكەشلىك قىلىق.
كىشى ئاڭ، بىلىم، ھۇش، ئۇياتنى ئېرىغ،
نېجىس بۇ ھاراققا بېرۇر ۋا دەرىخ!

جەمئىيەتتىكى ئادەملەر خىلمۇ - خىل بولىدۇ. خۇسۇسىيەتتەمۇ بىر - بىرىگە ئوخ-
شمايدۇ. بەزى كىشىلەر ئېغىر - بېسىق، كەم سۆز، تەمكىن بولسا، بەزىلەر مەدەدەنە،
يالغانچى، يەڭگىل بولىدۇ. ۋالاقىتە كۆرۈ، مەدەدەنە كىشىلەرنى خەلق ئانچە ياقتۇرماي-
دۇە ئۇنداق كىشىلەر كۆپىنچە ھاللاردا ئۆز ئاغزىدىن بالاغا قالىدۇ. چۈنكى، يۈسۈپ
خاس ھاجىپ ئېيتقان دەك:

ئېغىزدىن گاھى ئوت، گاھى سۇ چىقار،
تۈزەر بولسا بىرسى، ئۇ بىرسى بۇزار.
كۆيەر ئوتقا ئوخشار كېرەكسىز سۆزۈڭ،
ئېغىزدىن چىقارما كۆيەرسەن ئۆزۈڭ.

«ئاز گەپ ئۆز گەپ، چىق گەپ مۇز گەپ» دەپ كونا نايىتى توغرا ئېيت-
قان. ئاز سۆزلەش كېرەككى، ئويلىنىپ سۆزلەش كېرەك. بولمىسا، ئالىم ئېيتقان-
دەك، ئادەمنىڭ ئۆز تىلى ئۆزىگە دۈشمەن بولىدۇ.

قىزىل تىل - قارا باشقا دۈشمەن يامان،
ئۇنىڭدىن ھەزەر قىل، ياشارسەن ئامان.

كۆپ ئاڭلاش ئىنسان ئۈچۈن پايدىلىق. چۈنكى، توغرىسىنى قوبۇل قىلىپ،
نۇرغۇن نەرسىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. خاتاسىغا ئىبرەت قىلىپ، تۈزەتكىلى بولىدۇ.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاز سۆزلەش ھەققىدە نەسىھەت قىلىپ، مۇنداق دەيدۇ:

تولا سۆزلىمە سۆز تىلىڭنى گۈزەت،

تولا سۆزدە بولماس قەدىر ۋە قىممەت.

پۈتۈن سۆزنى سۆز دەپ سۆزلەۋەرمىگىن،

كېرەك سۆزنى ئويلاپ، ئورۇنلاپ دىگىن.

ئۆزۈڭنى گۈزەت بەك، ياخشى سۆزلىگىل،

سورالغاندا سۆزلە، يەنە قەدىق قىل.

كۆپ ئاڭلا بۇ سۆزنى، تولا سۆزلىمە،

بىلىم بىرلە سۆز تۈز، ئىشلىتىپ ئېقىل.

ئالىم يەنە ئاچكۆزلۈك، مال - دۇنياغا بېرىلىپ، ئۆزىنى يوقىتىپ قوبۇش قا-
تارلىق ئىنسان پەزىلىتىنى يەرگە ئۇرىدىغان پەسكەش قىلىقلارنى غەزەپ بىلەن سۆ-
كۈپ مۇنداق دەيدۇ:

گويا بىر تۇزلۇق سۇ بۇ دۇنيا مېلى،

كىشى قانماس ئىچىپ، نەم بولماس تىلى.

بۇلار تويىمغۇر ئول كۆزى ئاچ كىشى،

كۆزى ئاچقا يەتمەس بۇ دۇنيا ئېشى.

پۈتۈن ئاچ يىسە، ئىچسە ئاخىر ئويار،

كۆزى ئاچ بۇ ئاچلىقنى ئۆلسە قويار.

تامماگەر قۇل ئېرور، گەر بولسىمۇ خان،

بولۇر پەس، تامماگەر كىشى ھەر قاچان.

خىيانەت ئاچكۆزلۈكنىڭ تەرەققى قىلىپ، ئەۋجىگە كۆتىرىلگىنى بولۇپ، خىيا-
نەتچىنىڭ ئايىغى باسقان يەر، قولى تەككەن نەرسە خۇددى يۈسۈپ خاس ھاجىپ
ئېيتقاندا:

خىيانت قەيەرگە گەز باقسا ئاياق، زاماندا
قاچار پايدىلىق ئىش ھەممىسى يىراق.

خىيانتچى نەگە قول سۇنسا ئەگەر،
دېڭىزمۇ سوغىلار، قۇرۇپ كېتەر يەر.

بولىدۇ. شۇڭا مەيلى بۇرۇنقى زاماندا بولسۇن ھازىر بولسۇن، ۋە ياكى كەل
گۈسىدە بولسۇن، ئاچكۆزلۈك، خىيانتكارلىق دۆلەت ۋە خەلقنىڭ قېنىنى شورايىدىغان
سۈلۈك بولۇپ، نامى تىلغا ئېلىنسا تەن شور كۈنۈپ، يۈرەك سەسكىنىدۇ.

مەن - مەنچىلىك شەخسىيەتچىلىكنىڭ مەنئى جەھەتتىكى بىر خىل
ئىپادىسى بولۇپ، ئاچكۆزلۈك، نەپسانىيەتچىلىك بىلەن تۆمۈرداش. ئۇلارنىڭ ھەممى
سىنىڭ سۈت ئانىسى شەخسىيەتچىلىك. ئىجتىمائى ھاياتنىڭ ھەر بىر قاتلىمىنى تەشكىل
قىلغان ئادەملەرنىڭ بەزىلىرىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە شەخسىيەتچىلىكنىڭ بارلىغ
نى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كۆزىنىڭ تويماستىن ياكى نەپسنىڭ
يامانلىغىدىن ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قىممىتىنى يوقاتقان بولسا، يەنە بەزىلىرى مەن - مەن
چىلىك بىلەن دائىم كىشىلەرنىڭ كۈلكىسى ئاستىدا قالىدۇ.

بەزىلەر ئۆزىنىڭ كىچىككىنە نەتىجىسى ياكى ئەمىلى ئۈچۈن، ئۆزىنى ناھايىتى
چوڭ تۇتىدۇ. ھەتتا ئاسمان تېگىدە بىرلا «مەن» دەپ قارايدۇ. ئۇلار كوچىغا چىقسا،
گۈيا ھەممە ئادەم ئۆزىگە قاراپ «مۇبارەك بولسۇن» دەپ تەبرىكلەۋاتقاندا، شامال
چىقىپ دەرەخ لېڭشىسا، گۈيا ھەممە كائىنات زۇۋانغا كىرىپ سۆزلەپ، ئېنگىلىپ تازىم
قىلىۋاتقاندا ھىس قىلىدۇ ياكى شۇنداق بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ، كېچە - كۈندۈز
شېرىن چۈش كۆرىدۇ، ئۇلار مۇشۇ ئارزۇغا يېتىش ئۈچۈن، ھەر قانداق ئىشتا «مەن» -
نىڭ بېلىگە مېنىۋېلىپ، ئۆزى يەتمەكچى بولغان نىشانغا قاراپ چاپىدۇ. مەن شۇنداق
يولداشلارغا ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر، پەيلاسوپ، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆۋەندىكى
ئىككى مىسرا نەزمىدىن تەشكىل تاپقان ۋەسىيىتىنى تەقدىم قىلىمەن:

«مەنى»دىن تۆرەلگەن ئۆزۈڭ «مەن» دىمە،
ئەگەر مەن دىسەڭ سەن، قىممىتىڭ شۇ، بىل.

ئۇلۇغ ئەدىب ئۆز داستانىدا تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى توغرا يەكۈنلەپ،
دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىدىن تارتىپ تاكى كىچىك ئىجتىمائى ئىشلارغا بېرىپ تاقىلى
دىغان نۇرغۇن مەسىلىلەرگە ئائىت رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە نۇرغۇن قىممەتلىك ۋەسى
يەت ۋە نەسىھەتلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى. بۇ مىراس كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۈچۈن مۇھىم
ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇ يەنە ئىنسان ئۆز ھاياتىدا دۇچكەلمەي قالمايدىغان مۇھىم ھادىسە ئۆيلۈنۈش
ھەققىدە ۋەسىيەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

خوتۇن ئالساڭ ئالغىن ئۆزەڭدىن تۆۋەن،
ئېسىلما ئىگىزگە ئەسىر بولۇرسەن.

چىرايلىقنى دىمە، خۇلقى ئۇزنى دە،
كى خۇلقى ياخشى بولسا، يورۇتقاي سېنى.

گۈزەل خۇيىنى ئىستە، ئاختۇرما جامال،
خۇيى ياخشى بولسا، تاپار ئۇ كامال.

كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ خاراكتىرى ئالاھىدىلىكلىرى، خۇيى - پەيلى، جەمىيەتتىكى ئورنى ۋە ياشاش شارائىتلىرىغا قاراپ ھەر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە بولىدۇ. بەزىلىرى ھەتتاسىز دىشىپ دوست بولۇشىدۇ، ئەمما ھەقىقىي دوستلۇق دەرىجىسىگە يېتىش ئوڭاي ئەمەس. ئۇلۇغ ئەدەبىي يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېيتقان دەك:

ئاداش تۇتبا ئاسان، كۈزەتتەك قىيىن،
يېغى بولماق ئاسان، ياراشماق قىيىن.

ئالىمنىڭ دوست تۇتۇش توغرىسىدا ئېيتقان تۆۋەندىكى سەھىمى ئەسبەھىلىرى تولىمۇ ئورۇنلۇق ۋە ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇپ، ئىجتىمائىي ھاياتتا بۇنىڭغا ئەمەل قىلىش ناھايىتى زور پايدىلىق.

قېتىلما ئىككى خىل ئەرگە، يىراق تۇر،
قېتىلماڭ كۆر ئەمدى، چاتاق چىقارۇر.

بىرىدۇر چېقىمچى، پىنتىنە - پاساتچى،
بىرى ئىككى يۈزلۈك، شەخسىيەتچى.

يەنە سەن تۇتمىغىن مەيخورنى ئاداش،
ۋاپاسىز بولۇر ئۇ، قىلۇر دىلنى غەش.

كىشىلەرنى چاقىبا، قۇرۇق سۆزلىمە،
گىنە ساقلىما ھەم ئۇششاق سۆزدىمە.

يۇقۇرىدىكىلەر «قۇتادغۇبىلىك» داستانىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دېڭىزنىڭ بىر تامچىسى خالاس. ئەمما مۇشۇ كىچىك تامچە ئارقىلىق پۈتۈن داستاننىڭ تارىخى ۋە رىيال ئەھمىيىتىنى كۆرۈۋالالايمىز.

«قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدىكى ئېتنوگرافىيىگە ئائىت مەسىلە

ئاابدۇكېرىم راخمان

ئۇيغۇر بەدىئى ئەدەبىياتىنىڭ يېتۈك نەمۇنىسى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۆي-غۇر ئىدىئولوگىيىسى ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ قىممەتلىك يادىكارى بولغان «قۇتادغۇبىلىگ» داستانى ئازغىنە كەم مىڭ يىلدىن بۇيانقى ھەر خىل تەبىئى ۋە ئىجتىمائىي «توپان بالالىلىرى»دىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ، سوتسىيالىستىك «4نى زامانىۋىلاشتۇرۇش» باھارى چېچەكلەۋاتقان بۇ خاسىيەتلىك كۈنلەردە ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ھەقدالىرى تىلىدا كۆركەم ئىشلىنىپ، بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەجداتلىرىنى چەكسىز خوشاللىققا چۆمدۈردى.

«قۇتادغۇبىلىگ»نى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان ھەر قانداق بىر كىتاپخان بۇ ئەسەرنىڭ چوڭقۇر رىياللىزم روھى بىلەن سۇغۇرۇلغانلىغى، بەدىئىي غايىلىرىنىڭ يۈكسەكلىكى (يۈكسەك روماننىڭ ئامىللارغا ئىگە بولغانلىغى) تېماتىك مەزمۇنىنىڭ نىھايەت كەڭلىكى بىلەن كىلاسسىك بەدىئىي ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھىس قىلىدۇ. بولۇپمۇ، 11 - ئەسىر جاھالەتلىك فېئودال مۇنارىخىزىم شارائىتىدە مەيدانغا كەلگەن بۇ ئەسەرنى دۇنياۋى بەدىئىي ئەدەبىيات ئاسمىنىدا چاقناپ تۇرغان يىگانە يۈل تۇز، شەرق كىلاسسىك ئەدەبىيات غەزنىسىدىكى بىباھا گۆھەر دىيىلسە زادى ئارتۇق كەتمەيدۇ. «قۇتادغۇبىلىگ» سان - ساناقسىز تۈرلۈك رەڭدىكى قىممەتلىك جاۋاھىرات بىلەن تولغان بىر غەزنىدۇر، بۇ غەزنى تەمىنە تاماشچىلىرىنىڭ ھەر بىرى ئۆزى ياقىتۇرغان جاۋاھىرات بىلەن ھەمىيانلىرىنى تولدۇرۇپ چىقىپ ئوتتۇرىدا كۆرسەتمەكتە. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھۆرمەتكە سازاۋەر. بۇمۇ بۇ ئەسەرنىڭ قىممەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرىسى. قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىگ» - نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كىشىنى زاھىرى ۋە مەنىۋى كامالەتكە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئەڭ بۈيۈك قامۇستۇر^①.

① ئە. زىيائى: «تارىخىي مىراس - «قۇتادغۇبىلىگ» توغرىسىدا مۇھاكىمە ۋە بايان»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1983 - يىلى 6 - سان، 63 - بەت.

بىز بۇ ماقالىمىزدا «قۇتادغۇبىلىگ» شۇناسلار تىزىمىدىن تېخى ئانچە كۆپ تىلغا ئېلىنمىغان كىچىگرەك بىر تېمىسىنى كىتاپخانلارنىڭ سەمىگە سېلىپ ئۆتۈش بىلەنلا كۇپايىلىنىمىز. ئۇ بولسىمۇ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدىكى ئېتنوگرافىيىگە ئائىت بەزى پىكىرلەردىن ئىبارەت.

× × ×

«قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرىدىكى ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت پىكىرلەرنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئېتنوگرافىيىنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنى قىسقىچە شەرھىلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئېتنوگرافىيە (民俗学) نى خەلقئارا ئومۇم نام بىلەن فولكلور (folklore) دەپ ئاتايدۇ. بۇ نامنى ئالدى بىلەن ئەنگىلىيەلىك مەشھۇر ئارخىئولوگ تومسۇن (W.J. Thoms) 1846 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. فولكلور ئېنگىلىزچە «folk» - (خەلق) ۋە «lore» - (پەم - پاراسەت، دانىشمەنلىك) دېگەن ئىككى سۆزدىن قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ لۇغەت مەنىسى «خەلق ئېقىل - پاراسىتى»، «خەلق دانىشمەنلىكى» دېمەكتۇر.

فولكلور كەڭ مەنىدە ئونۇپرسال (سېنىكىرىتىك) سەنئەت بولۇپ، ئۇ ئىككى تەرەپلىمە مەناغا ئىگە. بىرى، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا ئەنئەنىۋى يوسۇندا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېتىقاد ئۆرپ - ئادەت، ئېتىقات ھەمدە خەلق ئاغزاكى پويىتىك ئىجادىيەتىنى كۆرسەتسە، يەنە بىرى يۇقۇرقىلارنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلمىي نەزىرىيە - ئېتنوگرافىيە ئىلمىنى كۆرسىتىدۇ.

تومسۇندىن بۇرۇن ئېتنوگرافىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى بىر قەدەر تازى بولۇپ، پەقەت خەلق ئارىسىدىكى ئۆرپ - ئادەت ۋە مۇراسىملارنى سۆزلەش بىلەنلا چەكلەنەتتى. كېيىنچە، ئىلمىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسىمۇ كېڭەيدى. يالغۇز ئۆرپ - ئادەت، مۇراسىملارغىلا ئەمەس، يەنە ئىنسانىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشى قاتارلىق ھەر قايسى تەرەپلەردىكى ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىگىمۇ دىققەت قىلىنىدىغان بولدى. بۇ تەرەققىيات ئاستا - ئاستا خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى بىلەن ئېتنوگرافىيىنىڭ ئايرىم - ئايرىم پەن بولۇپ، شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولدى. لېكىن ھەر ئىككىسى يەنىلا خەلق دانىشمەنلىكىنىڭ مۇسۇسى بولۇپ، كۆلىمى كېڭىيىپلا قالماستىن، ئۆزگىرىشچانلىق ۋە ئەنئەنىۋىلىك (ۋارىسچانلىق) تىن ئىبارەت بۇ تۈپ ئالاھىدىلىكلەر ھەر ئىككىسىگە ئورتاق تۇرۇپ، ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتى ئاساسەن، مەزمۇن دائىرىسىدىكى شەكىللىنىشكە ئىگە بولغان ئالاھىدىلىكلەرنى يېقىندىن يىراققا قاراپ يۈزلەندۈرۈپ، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ئاساسلىرىنى ئېتىقاد جەھەتتىن ئىسپاتلاشنى مەقسەت قىلىدۇ.

بىز بۇ ماقالىمىزدا «قۇتادغۇبىلىگ» شۇناسلار تەرىپىدىن تېخى ئانچە كۆپ تىلغا ئېلىنمىغان كىچىگرەك بىر تېمىسىنى كىتاپخانلارنىڭ سەمىگە سېلىپ ئۆتۈش بىلەنلا كۇپايلىتىمىز. ئۇ بولسىمۇ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدىكى ئېتنوگرافىيىگە ئا- ئىت بەزى پىكىرلەردىن ئىبارەت.

× × ×

«قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرىدىكى ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت پىكىرلەرنى چۈ- شىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئېتنوگرافىيىنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ تۈپ ئالا- ھىدىلىكلىرىنى قىسقىچە شەرھىلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئېتنوگرافىيە (民俗学) نى خەلقارا ئومۇم نام بىلەن فولكلور (folklore) دەپ ئاتايدۇ. بۇ نامنى ئالدى بىلەن ئەنگلىيىلىك مەشھۇر ئارخولوگ تومسۇن (W.J. Thoms) 1846 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. فولكلور ئېنگىلىزچە «folk» - (خەلق) ۋە «lore» - (پەم - پاراسەت، دانىشمەنلىك) دېگەن ئىككى سۆزدىن قۇ- رۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ لۇغەت مەنىسى «خەلق ئېقىل - پاراستى»، «خەلق دانىشمەن- لىكى» دېمەكتۇر.

فولكلور كەڭ مەنىدە ئونئۆپرەسالى (سىنىكىرىتىك) سەنئەت بولۇپ، ئۇ ئىككى تە- رەپلىمە مەناغا ئىگە. بىرى، ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا ئەنئەنىۋى يوسۇندا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېتىقاد ئۆرپ - ئادەت، ئېتىقات ھەمدە خەلق ئاغزاكى پويىتىك ئىجا- دىنى كۆرسەتسە، يەنە بىرى يۇقۇرقىلارنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلمىي نەزىرىيە - ئېت- نوگرافىيە ئىلمىنى كۆرسىتىدۇ.

تومسۇندىن بۇرۇن ئېتنوگرافىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى بىر قەدەر تار بولۇپ، پەقەت خەلق ئارىسىدىكى ئۆرپ - ئادەت ۋە مۇراسىملارنى سۆزلەش بىلەنلا چەكلىنەتتى. كېيىنچە، ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تەتقىقات دا- ئىرىسىمۇ كېڭەيدى. يالغۇز ئۆرپ - ئادەت، مۇراسىملارغىلا ئەمەس، يەنە ئىنسانىيەت- نىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشى قاتارلىق ھەر قايسى تەرەپلەردىكى ماددى ۋە مە- نىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىگىمۇ دىققەت قىلىنىدىغان بولدى. بۇ تەرەققىيات ئاستا- ئاستا خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى بىلەن ئېتنوگرافىيىنىڭ ئايرىم - ئايرىم پەن بولۇپ، شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولدى. لېكىن ھەر ئىككىسى يەنىلا خەلق دانىشمەنلىكىنىڭ مۇسسى بولۇپ، كۆلىمى كىچىكلىكى، ئاغزاكىلىق، ئۆزگىرىشچانلىق ۋە ئەنئەنىۋىلىك (ۋارىسچانلىق) تىن ئىبارەت بۇ تۈپ ئالاھىدىلىكلەر ھەر ئىككىسىگە ئورتاق تۇرۇپ، ئېت- نوگرافىيە تەتقىقاتى ئاساسەن، مەزمۇن دائىرىسىدىكى شەكىللىنىشكە ئىگە بولغان ئا- مىللارنى يېقىندىن يىراققا قاراپ يۈزلەندۈرۈپ، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى ئاساسلىرىنى ئېتىبارغا ئېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

شۇندىكى ئېنىقلىقى، مىللى ئالاھىدىلىك دىيىلىگەندە، ئۇ پەقەت بەلگىلىك بىر مىللەتكە تەئەللۇق بولغان ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئۆزىگە خاس ئامىللارنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ دائىرىسىگە كىرىدىغان خېلى كۆپ مەزمۇنلار زامان، ماكان ۋە شارائىت ئېتىۋارى بىلەن كۆپ جەھەتلەردە خەلقارا ئومۇمىيلىققا ئىگە بولىدۇ. بۇنىڭ تۈپ سەۋىيىسى، ئىنسانلار ئەسلى كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىردەك ئېتىبارغا ئېلىنغانىكەن، ئەمما بۇ بولغانلىغىدىن ئۆتۈپ، بۇ خۇددى ئېنىقلىقىنىڭ: «بىز تارىخنى قانچىلىك چوڭقۇرراق ئىچكىرىگە قاراپ تەكشۈرسەك — كېلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئارا — رىئەتتىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچىلىك كۆپ يوقىلىپ بېرىشىنى كۆرىمىز»^① دەپ كۆرسەتكەنلىكىگە ئوخشاش.

كېيىنچە، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق، ئۆرپ — ئادەت ۋە ئىدىيىۋى ئېتىقاتلىرىدا بەلگىلىك ئورتاقلىقتىن تاشقىرى، مۇئەييەن ئايرىملىق، خاسلىق بارلىققا كەلدى ۋە ئۇنىڭغا مۇۋاپىق مىللى مەدەنىيەت شەكىللەندى. ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى پويىتىك ئىجادىيەت نەمۇنىلىرى، مىللى تۇرمۇش مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن ئىدىيىۋى ئېتىقادى ۋە ئۆرپ — ئادەت مۇراسىملىرى شۇ خەلقلەرنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىدا قايتا ئەكس ئەتتى، بىر پۈتۈنلۈككە ۋە ئورگىنالىققا ئىگە بولدى، بۇ جەھەتتە، «قۇتادغۇ — بىلىك» داستانى بىزنى باي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

X X X

ئەدىبىي يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇداغلىق ئەسىرىنى فولكلوردىن ئىبارەت خەلقنىڭ بۇ سىراپ چەشمىسىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ يازغانلىغى مەزكۇر ئەسەرنىڭ يارىلىق سەھىپىسىدە روشەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاغزاكى پويىتىك ئىجادىيىتى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن چوڭقۇر، بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن پۇختىدۇر. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مىسال تەرەققىسىدە كەلگەن تۈرۈلگەن تۈرلۈك مەزمۇندىكى قوشاقلار، ھىكمەتلىك ۋە ئىبرەتلىك ماقال — تەمسىللەر بۇنىڭغا روشەن دەلىل بولالايدۇ. ئەسەر مۇئەللىپى قانداق ماۋزۇدىن بەھىس ئاچسا، ئۆزىنىڭ بۇ قىسمىدىكى پىكىر — مۇلاھىزىلىرىنىڭ دەلىل — ئىسپاتى ئۈچۈن شۇ تېمىغا ماس كەلگەن خەلق ئارىسىدىكى ھىكمەت دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەن ماقال — تەمسىللىرى ۋە ھىكمەتلىك سۆزلىرىنى تاللاپ ئېلىپ، ئۆز پىكىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلۇققا ۋە جانلىقلىققا ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا «ئىرسالۇلمەسەل» (سۆزلەرنى مەسەل بىلەن كۈچلەندۈرۈش) سەنئىتىگە ئەمەل قىلىدۇ ۋە ئۇنى ماھىرلىق بىلەن دەل جاينىدا

① «ئۆزبېك تارىخى» تاشكەنت، 1976 — يىلى نەشرى، 1 — بەت.

ئىشلىتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق ئافۇرىزىملاردىن پايدىلىنىشتا «دانا نىمە دەيدۇ، ئىشىت»، «ھەركىمىلەر ئېيتىدۇ»، «تۈركچە مەسەل بۇڭا ماس كېلىدۇ» دىگەنگە ئوخشاش ئىشارە ئارقىلىق ئوقۇغۇچىنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى شۇ ماقال ۋە ھىكمەت-لەرگە تارتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ھىچقا ئىشقا ئۆزگىرىشىز ئەينەن قوللانسا، يەنە بىر قىسمىنى ئىجادىي ئىشلەپ، شېئىرىي ئۇسلۇپقا ماسلاشتۇرغان ھالدا مەنىلەرنى ئوب-رازلىق بايان قىلىدۇ.

مەسىلەن:

- 110 تولا كونا بىر سۆز مەسەلدە كېلور،
ئاتا ئورنى، ئاتى ئوغۇلغا قالدۇر.
- 154 ئېقىل قايدا بولسا، ئۇلۇقلۇق تاپۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۇيۇكلۇك تاپۇر.
- 274 ئېقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.
- 320 ئەقىلغا ئۆز ئەقلى ئەشلىككە ① يارار،
نادانغا ئېتى بەس، قاغىش ياغدۇرار.
- 881 ئەگەر كىرىسە ئاق سۈت بىلەن ياخشى خۇلۇق،
ئۆلۈم تۇتمىغۇنچە ئۆزگەرمەس قىلىق.
- 1046 ئەجەپ ياخشى ئېيتىش دانا - بىلگۈچى،
«تەل بولغاندا نېمەت يوقار يىگۈچى».
- 4548 ئۆي ئالماق تىلىسەڭ، خوشنىسىغا قارا،
يەر ئالماق تىلىسەڭ سۈيىنى ئارا.

ئومۇمەن، «قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرىدە «ئىرسالۇلمەسەل» ئۇسۇلى بىلەن كەلتۈرۈلگەن مۇنداق مىساللار بىرىيەزەكسەنگە يېقىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئايرىم-ئايرىم ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئەمەلدە قوللىنىلىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «تۈركى تىللار دىۋانى» دا مىسال كەلتۈرۈلگەن «مەرسىيە» ۋە بەزى ماقالىلارمۇ «قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرىدىمۇ ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ① ئەشلىك - يۇلداشلىق، ھەمراھلىق.

مەسىلەن: بۇ ئىككى نەرسە ئارىسىدا بىر تىل بار. بۇ تىلنى «دېۋان» دەپ ئاتىغان. بۇ تىلنىڭ ئىسمى «دېۋان» دۇر.

ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
ئەسنز ئازون قالدىمۇ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

«قۇتادغۇ بىلىگ» دە:

بۇ تۈرك بەگلىرىدە ئاتى بەلگۈلۈك،
توڭا ئالپ ئەردى قۇتى بەلگۈلۈك.

«دېۋان» دا:

ئەردەم تىلە ئۆرگەنسەن بولما كۆۋەز،
ئەردەمسىزىن ئۆكۈنسە ئەگمە گۈدە ئەگەر.

يەشمىسى:

ئىلىم - ھىكمەت ئىزدە، ئۆگىنىشتە ھەغورولانما،
نادان كىشى ماختانسا، سىناق ۋاقتىدا مات بولۇپ قالىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ» تە:

ئوقۇشلۇق ئوقار ئول پىلىگىلىگ بىلىر،
بىلىگىلى، ئوقۇغىلى تىلەككە تەگىر.

«دېۋان» دا ئۇچرايدىغان «ئەردەم باشى تىل» «ئەدەبىيەتنىڭ بېشى تىلدۇر» شەك-لىدە ئۇچرايدىغان ھىكمەتلىك سۆزلەر «قۇتادغۇ بىلىگ» تىمۇ مەخسۇس بىر بايقا سەرلەۋھە قىلىپ ئېلىنغان بولۇپ، بۇ ماۋزۇ تىل ھەققىدىكى تۆۋەندىكى پىكىر بىلەن باشلىنىدۇ:

162 ئېقىل ھەم بىلىم تەرجىمانى بۇ تىل،
روشەن تىل - كىشىنى يورۇتقۇچى بىل.

بىلىم ئارقىلىق ئەقىل - ئىدەرەككە ئىگە بولۇپ، نادانلىقتىن قۇتۇلۇش، مەرىپەت ئارقىلىق مەۋجۇت ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى ئۆزگەرتىپ، پاراۋان ۋە بەختىيار غايىنى

جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەپەككۈر تارىخىدا ئىزچىل داۋام قىلىپ كەلگەن ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ، مۇقەررەر ھالدا بىلىش تارىخىنىڭ بىر قىزىل يېپى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كىلىپىنىڭ ئەدىبىياتىنىڭ يىرىك نەمۇنىسى «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ مەزمۇنىغا تۇتاشتۇرۇلدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاشۇ كۈنگىچە مەلۇم بولغان ئىلىم - ئەردەم ھەققىدىكى ھىكمەتلەر «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا يارىتىلغان بارلىق بەدىئىي ئوبرازلاردا ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. گەرچە، ئەسەر مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ فېودال سىنىپ مەنپەئەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ پىكىر يۈرگۈزگەن بولسىمۇ، دۆلەتنى باشقۇرۇشتا توغرىلىق، ئادالەت، ئىنساپ، دىيانەت، ئەل - يۇرتقا كۆيۈنۈشتەك مۇھىم تېمىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلىدۇ. شائىرنى ئەنە شۇنداق ئىلغار ئىجتىمائىي پىكىرگە ئۈندىگەن تۈرتكىلىك كۈچ مۇقەررەر، خەلق ئېغىز ئىجادىدا يارىتىلغان يۇقۇرقىدەك كىشىلىك ھاياتىنىڭ مېغىزى ھىساپلانغان تۈرلۈك مەزمۇندىكى ھىكمەتلەر ۋە ماقال - تەمسىللەردىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، سىنىپىي جەمئىيەتتە، پادىشا، خان، سۇلتانلارنى ئادالەتكە چاقىرىش، ئادالەتلىك، ئىنساپلىق ھۆكۈمدارلارنى ئارزۇ قىلىش كەڭ خەلقلەرنىڭ ئۈمىدى ۋە غا - يىسى بولۇپ كەلدى. بۇ غايە ئالدى بىلەن خەلق ئاغزاكى پويىتىك ئىجادىيىتىنىڭ ھەر قايسى ژانىرلىرىدا ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. خەلق داستانلىرىنى ئالسا، ئۇ ئۆزىنىڭ غايىۋى دىنىي قىممىتىنى، تەسىرچانلىغىنى ئاشۇرۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە تۈرلۈك يىرتقۇچ ۋە ئۆي ھاياۋانلىرى ھەمدە ئۇچار قاناتلارغا خاس بولغان سۈپەتلەرنى قەھرىمانلارغا كۆچۈرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئۆز ئەسىرىدە خەلق ئېغىز ئىجادىغا خاس بولغان مۇنداق مەجازى ۋاسىتىدىن ئىنتايىن كەڭ پايدىلانغان. ئۇ، قوي، قوزا، سەركە، تاكا، كىيىك، بۆرى، ئارىلان، قاپلان، تۇڭگۇز، ئېيىق، قوتاز، تۆگە، قوزغۇن، شۇڭقارغا ئوخشاش ھاياۋان - قۇشلارنىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆز قەھرىمانلىرىغا كۆچۈرۈپ سىۋوللايدۇ. ساياشى (لەشكەر بېشى) لەر - دىن يولۋاستەك، قاپلاندىك ئىرادىلىك، بۆرىدەك كۈچلۈك، ئېيىقتەك ھەمدەم، قوتاز - دەك ئۆچمەن، تۈلكىدەك ھىلىگەر، نار تۆگىدەك قىساسكار، سېغىزخاندەك ھۇشيار، قوز - غۇندەك ئۇزاقنى كۆرەلەيدىغان بولۇشلىرىنى تەلپ قىلىدۇ.

ئەسەرنىڭ قەھرىمانلىرى كۈن تۇغدى، ئاي تولدى. ئۆگدۈلەش، ئوزغۇرمىشلارنىڭ ناملىرى، شۇ ناملارنىڭ تەركىبىنى تەشكىل قىلغان ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلاردىكى ئاساسىي سۈپەتلەر جەھەتتىن ئالغاندىمۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز قەھرىمانلىرىغا نام بېرىشتە، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يولىدىن ماڭغانلىغى، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەت تىرادىتسىيىسىگە سۆيۈنگەنلىكى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ ئومۇمىي غايىسى، ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەر، ئادالەت، مەرىپەت، ئەخلاق، ئىنت

ساپ، راستلىق، توغرىلىق، ھەقىقەت، ساداقەت، تېچلىق، ئاسايىشلىق، پاراۋانلىق، قەھرىد مانلىق، شىجائەت، شەپقەت، ئاقىۋەت قاتارلىق تېمىلار ھەم «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ خەلق داستانلىرى بىلەن ئاھاڭداشلىغىدىن دالالەت بېرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى نەمۇنىلىرىدىن ئورۇنلۇق ۋە ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىش «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ غايىۋى - بەدىئى قىممىتىنى ھاياتىي ئەھمىيىتىنى ۋە خەلقچىللىغىنى ئاشۇرغان.

بۈيۈك مۇتەپەككۈر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەپەككۈر دۇنياسى شۇنچىلىك كەڭ ۋە چوڭقۇر بولغانىكى، ئىنسان ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان جېمىكى تەرەپلەر ئۇنىڭ نەزەر دائىرىسىدىن چەتتە قالمىغان. «قۇتادغۇ بىلىگ» ئىچىدە ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادىتىگە ئائىت 60 قايىقىن بىيىت بولۇپ، شائىر بۇلار ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەب - ئەخلاقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى بەدىئىي ئۇسۇلدا ئىزاھلايدۇ.

مەلۇمكى، ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادىتى ۋە قائىدە - يوسۇنى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى گەرچە دىنىي ئەقىدىچىلىكنىڭ مۇئەييەن شارائىتىدىكى ئىنكاسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتى يەنىلا ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىكىنى يادرو قىلغان كىشىلىك ئەخلاقىي قارىشىدىن ئىبارەت. شۇڭا، بىر مىللەتنىڭ ئىدىيىۋى ئىشەنچىسىدە ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىنى قارا - قويۇقلا «خۇراپاتلىق»، «دىنىي پائالىيەت» دەپ قاراپ ئىنكار قىلىۋېتىش تارىخىي رىئالىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىر مىللەت تۇرمۇشىدا شەكىللەنگەن مىللىي ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى ئۆرپ - ئادەتلەرنى تەتقىق قىلىش شۇ مىللەت خەلقلەرنىڭ ئېتىنى ئالاھىدىلىكىنى بىلىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىدىيىۋى ئىشەنچىسى، يۈسۈس خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى يېزىشتا، نوقۇل ھالدا ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادىتىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئەمەس. لېكىن ئۇ ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ياخشى خۇلق - سۈپەتلەرنى شەرھىلىگەندە، ئۇنى تەبىئىي ھالدا شۇ خەلقلەرنىڭ ئېتىنى تۇرمۇشىدىكى ئۆرپ - ئادەتلەر ۋە بەزى مۇراسىملار ئىچىدە گەۋدىلەندۈرىدۇ:

كىشىگە قەدىرلىك بۇ ئالتۇن - كۈمۈش،
1725
كۈمۈشتىن ئېزىز ئەرگە ئۆزىنى تۇتۇش.

ئاپتور نەزىرىدە، يۇقۇرقى بىيىتتا قەيت قىلغاندەك، ئەدەب - ئەخلاقى دۇنيا - دىكى ھەر قانداق نەرسىدىنمۇ ئۈستۈن قويدۇ. شۇڭا بۇ ئاكتىيوئال تېمىنى تۇرمۇش

نىڭ خىلمۇ - خىل كۆرۈنۈشلىرى ئىچىدە سۈرەتلەپ، ئۆز ئورپاقلارنى ئىشەنچىمۇ روھ بىلەن تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

مەلۇمكى، ئىسلام دىنى 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەپ يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كېلىپ، 1400 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت مابەينىدە دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا تارقىلىپ، دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىننىڭ بىرىگە ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلارنىڭ سىياسى، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ئىدىئولوگىيە جەھەتلەردە غەيرى دىندىكى رايونلارغا ئوخشىمايدىغان ئۆزىگە خاسلىق شەكىللەندى. جۈملىدىن، ئۇيغۇرلار 10 - ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى ئېتىقادىدىكى ئۆزگىرىش، شۇ خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىدىئولوگىيەسىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىپ، ئىسلام ئۆرپ - ئادەتلىرى خەلقىمىزنىڭ كۈللىكتىپ ۋە يەككە پائالىيەتلىرىدە يېتەكچى ئورۇنغا كۆتىرىلدى. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر مۇقەررەر ھالدا شۇ خەلقلەرنىڭ ئەدىبىيات - سەنئىتىدە ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ قالدى. بۇ يالغۇزدىن تەرىپىدىن تەرىپىدىن نۇقۇل دىن تەشۋىقاتى ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىجات قىلغان دىنىي مەنىلىك ئەدىبىياتتىن تاشقىرى، يەنە ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە دىداكتىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان دۇنياۋى ئەدىبىياتتىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتى. ئىسلام دىنى مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن تۇنجى يېرىك بەدىئىي داستان - «قۇتادغۇ بىلىگ» مۇ ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي، بەدىئىي غايىلىرىنى ئىسلام ئىدىئولوگىيەسى رامكىسى ئىچىدە ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا زىكرى قىلىنغان ئېتىقات ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئەنە شۇ ئىسلام دىنى قاراشلىرى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

شائىر ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىغىدىكى قارا خانلار سۇلالىسىنىڭ خاس ھاجىپى بولۇش سۈپىتى بىلەن تابىلىق مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن ئاساسىدا، ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇلۇغلىرى (چوڭلىرى) ئالدىدا كىچىكلەرنىڭ قانداق ئەدەپ ساقلانغانلىقى ھەققىدە ئۆگۈتۈلۈپ مۇنداق دەيدۇ:

4052 تۈزەپ خۇلقى - ھەرىكىتىڭ ئۆزۈڭنى كۈزەت،
كۆڭۈل، تىلىنى رۇس تۇت ۋە قىسقارت سۆزۈڭ.

4056 قولۇڭنى قوۋۇشۇر، پۈتۈڭنى تۈزۈپ،
بۇ سول قول ئۆزۈ ئوڭ قولۇڭنى قويۇپ.

4057 ئىشكىتىن كىرۈردە كىر ئوڭ پۇت بىلەن،
ئەمىر قىلىسا ئاڭلا، پاراسەت بىلەن.

4058

ئۆتۈنچىنىڭ قىلاردا تۆۋەن تاشلا قول،
ئىككى تىز بىلەن چۆك، سىلىق، يۇمشاق ئول.

4059

چەپ - ئوڭ ياققا ئۇندا قىيا باقمىغىن،
ئۆزەڭ ئەيىنىپ تۇر، سۆزىن ئاڭلىغىن.

4108

ئۇششاق سۆز قىلما سەن، كىشىنى چىقىپ،
دۇرۇست سۆزلە، تۇرما بارىنى يېيىپ.

4113

تۈكۈرمە، گېلىڭنى قاقىرتما قاتتىق،
نادانلىق بولۇر ئۇ، يوقا تۇرتاتتىق.

يۇقۇرقى بېيىتلاردا ئومۇمەن بىرەر ئېھتىياج بىلەن ئۇلۇغلار ئالدىغا بارغاندا ئۆزىنى قانداق تۇتۇش ۋە نىسبەلەرگە دىققەت قىلىش لازىملىقى ئەدەپ - ئەخلاق مەزىنى بويىچە ئۆگۈنلەنگەن. شائىرنىڭ بۇ يەردە نەزەردە تۇتقىنى يۇقۇرلارنى، ھۆكۈم رانلارنىڭ ئالدىدا «ئىككى تىز بىلەن چۆكۈپ» تۇرىدىغان ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ قۇللار رىدىن بولۇشقا دالالەت قىلىش بولماستىن، بەلكى ئىسلام ئەخلاقى نۇقتىسىدا تۇرۇپ، بارلىق كىشىلەرنى ئۆزىدىن چوڭلارنىڭ ئالدىدا ئەنە شۇنداق ئەدەپ ساقلاش ھەمدە ئۇششاق سۆز قىلىپ باشقىلارنى چاقىدىغان پىتىنخور چىقىمچىلارغا تەنبىھ بېرىش، شاھ ئالدىدىمۇ راست سۆزلەيدىغان ھەقىقەتچىلەردىن بولۇشقا ئۈندەشتىن ئىبارەت. شۇڭا، بۇنىمۇ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت دەپ قارىغاندا، ئۇنىڭ ماھىيىتى يەنىلا ئەدەپ - ئەخلاق ۋە تەلىم - تەربىيە ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن مېھماندوست خەلق. ئۆز ئارا مېھمان چاقىرىش، ئۆيگە كەلگەن مېھمانلارنى مەيلى تونىسۇن، ياكى تونىمىسۇن ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىش ئۇلارنىڭ شەجەرىسىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت ھىساپلىنىدۇ. بۇ پىكىرىمىزنى «تۈركى تىللار دىۋانى» ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلىك قوشاقلار ۋە ھىكمەتلىك ئىبارىلەر تەستىقلايدۇ. «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىمۇ ئۇيغۇر ئېتىنوگرافىيىسىدىكى بەزى مۇراسىملار (تۆي - تۈكۈن، ئۆلۈم - يېتىم...) نىڭ ئادەت شەكىللىرىنى تىلغا ئالغاندىن باشقا، يەنە مۇھىمى، مېھماندارچىلىقنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى ۋە ئۇنىڭغا ئىشتىراك قىلىشنىڭ كۈنكىرت قانۇنى - يوسۇنلىرى بىر قەدەر ئويىكتىپ ھالدا بايان قىلىنغان:

4574

چاقىرغان كىشىنىڭ كۆپتۈر خىللىرى،
بولۇر خىلمۇ - خىل ھەم زىياپەت تۈرى.

- 4575 ئۇلاردىن بىرىكىم نىكاھ تويى ئول،
 ياسۇننەت تويى يا تۇغۇلسا ئوغۇل.
- 4576 ياتەڭتۇش قىچارغاي يا قولداش ئاداش،
 كىچىك - چوڭ، يېقىنلار ۋە ياكى قاياش.
- 4577 يا ئۆلگەن كىشىگە نەزىر ئاتماق،
 يا ئۆسكەچ مەرتىۋە، ياتقا ئاش تارتماق.
- 4579 ئاداش، قولداش، قاياش، دوستلار ئېشىنى،
 يىمەك لازىم، بېرىپ كۆزگەچ ئەشىنى.
- 4581 يېقىن خوشنا ساڭا بەرسە زىياپەت،
 ۋە ياتەڭلىك دوست گەر قىلسا دەۋەت.
- 4582 ئۇلارغا بېرىپ سەن، سەن ئالغىن كۆڭۈل،
 سۆيۈندۈر ئۇلارنى، سۆيۈن ئى ئوغۇل.

شائىر يەنە مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە - يۈسۈنى ۋە مېھمانلارنىڭ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نىزاملىرىنى سۈرەتلەپ، بۇ توغرىدا تۆۋەندىكى بېيىتلارنى ھەدىيە قىلىدۇ:

- 4607 پۈتۈن نەرسىنىڭ تەرتىپ يوسۇنى بار،
 يوسۇنلۇق بولسا ئەر يۈزى نۇرلىنار.
- 4594 قايۇ تۈرلۈك ئاشقا بارار ئىكەن سەن،
 يىگىن ئاندا ئاشنى ئەدەپ بىلەن سەن.
- 4595 سېنىڭدىن ئۇلۇغ ئاشقا سۇنسا قولىن،
 يوسۇن شۇكى، قولۇڭنى ئۇزاتقىن كېيىن.
- 4497 سۇنۇلغاي بىسىمىلا بىلەن ئوڭ قولۇڭ،
 بولۇپ بەركەت يېمەكتە، بېيىسەن ئۆزۈڭ.
- 4598 كىشىنىڭ ئالدىدىن لوقما ئالغىن،
 نىمە بولسا ئالدىڭدا شۇنى يىگىن.
- 4599 پىچاقنى چىقارما، غاجىما سۆڭەك،
 بولۇپ كەتمە چاچپاق، تۈزۈت قىلما بەك.

- 4601 يىمەكلەرنى چىشلەپ ئۇششاق چاپىنىخىل، قىزىق ئاشنى ئاغزىڭدا پۇددىمىگىل.
- 4607 غىزانى زەۋق بىلەن يىگىن قول سۇنۇپ، كۆرۈپ ئۆي خانىمى سۈيۈنسۇن تۇرۇپ.
- 4610 كىشى كۆڭلى نازۇك گويا شىشەدۇر، كۈزەت بەك قوپال سۆز قىلما ئۇسۇنۇر.
- 4644 قىچىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى، قىچىر ياخشى قىلغىن كۈتۈش ئىشىنى.
- 4645 سېلىپ كۆرپە، داستىخان، قاچا تازا قىل، يىمەك ئىچىمىڭنى ئوبدان خىللىغىن.
- 4646 غىزانى ياسا پاك، تاتلىق قىلىپ، يىسۇن زەۋق بىلەن قولىن سېلىپ.
- 4652 دىققەت قىل، يېتىشىسۇن تاماق ھەممىگە، يەنە تارت غىزانى كېچىككەنلىگە.
- 4556 تىلىسە فۇقا ① بەر، تىلىسە مىزاپ، ھەسەل - گۈل شاراپ بەر، تىلىسە جۇلاپ.
- غىزادىن كېيىن تارت شېرىنلىك يىمىش، قۇرۇق - ھۆل يىمىش قوي ۋە ئازراق سېمىش.

ئۇيغۇرلار ھەر قانداق شارائىتتا ئەدەپ - ئەخلاق ۋە قائىدە - يوسۇننى ئىنتايىن قەدىرلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۈز - قوللارنى يۇيۇشتىن تارتىپ تاماق تارتىش ۋە يىيىشكىچە، ئۆز ئارا ئۇچراشقاندا قىلىشىدىغان سالام - سائەتتىن تارتىپ ھەمسۆھبەت بولۇشقىچە، يۈرۈش تۇرۇشتىن تارتىپ بىرونىڭ داستىخانىغا داخىل بولۇشقىچە... دىگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ مىللى ئادەت قارىشى بويىچە تۈزۈلگەن قائىدە - يوسۇنلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش - قىلماسلىق شۇ كىشىنىڭ پەزىلىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆيگە بىرەر مېھمان كەلگەندە، خوش پېتىللىق بىلەن تۆر ئۆيگە باشلاش، چاي تارتىشتىن بۇ-

① فۇقا - شاراپنىڭ بىر خىلى.

رۇن ئۆي ئىگىسى پاكىز تازىلانغان ئاپتوۋا - چىلاپچا (ياكى داس - چۇگۇن) ئەپ يارلاپ، سول قولىدا چىلاپچا، ئوڭ قولىدا ئاپتوۋىنى كۆتىرىپ، مېھماننىڭ قولىغا ئە دەپ بىلەن ئۈچ مەرتىۋە سۇ قۇيۇش ۋە قولىنى سۈرتۈشكە پاكىز لۆڭگە بېرىش، ئار- قىدىن، سىن چاي قۇيغاندا، چەينەكنى ئىگىز كۆتىرىپ، شاقىراتما سۈيىدەك كوكىر- تىپ قۇيماستىن، پىيالىنىڭ لىۋىنى سۆيىدۈرۈپ كۈۋۈك ھاسىل قىلمايدىغان دەرىجىدە قۇيۇش، مېھمان ئۈچۈن تەييارلانغان تاماقلارنى ئۆز رېتى بويىچە داستىخانغا تارتىش، مېھمانلارمۇ ئالدىغا قويۇلغان تاماقنى خۇددى بوۋىمىز يۈسۈپ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ئەدەپ بىلەن يېيىش، جامائەت سورۇنلىرىدا گالىنى قاقىرىتىپ تۈكۈرمەسلىك، مېشىق- ماسلىق، ئارقا - ئارقىدىن كىكەرمەسلىك، خالىغانچە ئەسنىمەسلىك، ياغلىق بىلەن ئې- غىزنى توساپ چۈشكۈرۈش، تاماق يىگەندە، شالاپىشىپ ئاۋاز چىقارماسلىق، تاماقنى بولۇشىچە ئېغىزغا قاپلاپ ئېلىپ مالاچىلىتىپ چاينىماسلىق، ساھىپخانغا ئورۇنسىز تە- لەپ قويماسلىق... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا داۋاملىشىپ كېلىۋات- قان نورمال ئەخلاق مىزانلىرى بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەۋزەللىكلىرى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتا - ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئەشۇ ئادەتكە كۆندۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «مەشرەپ كۆرمىگەن ئو- غۇل ئادەم بولالمايدۇ» دىگەن تەمسىلىمۇ ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ئىشلاردا قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇشقا قانچىلىك ئېتىۋار بېرىدىغانلىغىنىڭ ئىسكاسى. كىشىلىك ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان مۇنداق مىللى ئۆرپ - ئادەتلەرگە گەرچە، تەبىئى ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بە- زىلىرىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى تارىيىشى ياكى كېڭىيىشى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن تې- گى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئۇ ھامان ئەنئەنىۋىلىك ۋە ۋارىسچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ ئادەتلەرنى ئېتنوگىرافىيە جەھەتتىن مۇھاكىمە قىلغاندا، ئۇ يالغۇز ئۇيغۇر- لارغىلا خاس بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئومۇم كىشىلىك خاراكتىرگە ئىگە ئىكەنلىگى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ (ئەلۋەتتە، ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىكلى- رىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا).

شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مېھمانغا چاقىرىشنىڭ بىر قانچە خىل ئۇسۇلى ۋە ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مەقسىدى بار ئىكەنلىگى، شۇ سەۋەپتىن، چاقىرىلغۇچى كىشى قايسىسىغا بېرىش، قايسىسىغا بارماسلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، بېرىشقا تېگىشلىكلى- رىگە چوقۇم بېرىش، بارمىسىمۇ بولىدىغانلىرىغا بارماسلىق توغرىسىدا ياخشى مەسلىھەت- لەر بېرىدۇ.

4583 ئەگەر خاس زىياپەت ئاتار كەن ساڭا،
 يەپ ئاشنى خوشال قىل، بېرىپ سەن ئاڭا.

- 4584 بۇلاردىن تاشقىرى بولسا زىياپەت،
بارماسلىق تۈزۈكرەك، دىل چەكمىگەي ادەرت.
- 4585 كى ئۇندا يېرىم - ياتا بولۇپ ئولتۇرۇق،
دىلىك رەنجىپ قالۇر، ئەي ئىسىل ئۇرۇق.
- 4586 يا مەسلەر تۇتىشىپ جىدەل باشلىغاي،
ئېشىك سىڭمىگەي ھەم دىلىك ئاغزىنماي.
- 4587 دىمەك بىر توپۇم ئاش ۋە ئىچكۈنى دەپ،
بېرىپ خار ئەيلىمە ئۆزۈڭنى كۈچەپ.
- بۇ پىكىرلەر گەرچە مۇندىن مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئەمەلىي ئەھۋاللارنىڭ ئىنى-
كاسى بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنە بەلگىلىك رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.
شائىرنىڭ ئۇيغۇر ئېتنوگىرافىيىسى باسدا يازغان يۇقۇرقى بايانلىرى بىلەن
بىرگە، يەنە ئىسلامىيەت قاراشلىرى بويىچە ئاياللار ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ھەق-
قىدىكى بېيىتلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ:
- 4517 ئايال - ئەر بولمىسۇن ھەرگىز ھەمداستىخان،
ئەگەردە قوشۇلسا بۇزۇلغاي مىزان.
- 4518 خوتۇننى قويىمىغىل سىرتقا چىققىلى،
يوقا تىقاي چىقسا گەر دۇرۇستلۇق يولى.
- 4524 ئېزىز كۆر خوتۇننى، نىمە دىسە بەر،
ئۆيۈڭ ئىشىگىن ئەت، يولاتمىغىن ئەر.
- دەرۋەقە، تاكى ئازاتلىققىچە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ھامان ئەر-
لەردىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇراتتى. بۇنىڭ ئەلۋەتتە، بىر خىل ئىجتىمائىي سەۋەپلىرى
بار: بىر تەرەپتىن ئالغاندا، فېئوداللىق ئەلەر ھۆكۈمرانلىغى ئىسلام دىنىنىڭ بەزى
شەرىئەتلىرىنى ئۆزىگە مەنسۇپ تۇرۇك قىلىپ، ئاياللارنى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ تۆ-
مۈر قامچىسى ئاستىغا تاشلاپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنئەنىۋى قاراشلار ۋە ئا-
دەت كۈچى تۈپەيلىدىن، ئاياللار ئەلەرنىڭ قولىدىكى ئەركىن توۋارغا ئايلىنىپ، بۇ-
نىڭ بىلەن ئۇلار كىشىلىك ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قالدۇرۇلغان ئىدى. ئۆز دەۋرىنىڭ
ئابروپلۇق ئىسلام ئەربابى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلۋەتتە، ئاياللار ھەققىدىكى
مۇنداق ئىدىيالىستىك قاراشلارنىڭ تەسىرىگە يولۇقماسلىغى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شۇ سەۋەپتىن، 4517 - ، 4518 - بېيىتلەردا ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشلارنى ئۇيغۇرلار- نىڭ تۇرمۇش ئادىتى تەرىقىسىدە تىلغا ئالغان. لېكىن، شۇ نەرسە ئېنىقكى، شائىرنىڭ قارىشىدا، گەرچە «مېھماندارچىلىقتا ئەر - ئاياللار ھەمداستىخان بولماسلىق، خوتۇنلارنىڭ كوچا - كويلارغا ئىختىيارى چىقىشىغا يول قويماسلىق» نى «ئەخلاق نورمىسى سۈپىتىدە دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، كېيىنكى بېيىتلەردا يەنىلا ئاياللارنى قەدىرلەش ۋە ھۆرمەت قىلىش لازىملىغىنى تەكىتلىگەن. بۇ جەھەتتە شائىرنىڭ دۇنيا قارىشى مۇ- تەئەسسەپ دىندارلارنىڭ ئاياللارنى خورلاش ۋە دەپسەندە قىلىشتەك چىرىك پەتىۋالى- رىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ھەتتا «قابۇسنامە» دەك ئەخلاق كىتاپلىرىدىكى نەسىھەتتا- مىلارغا قارىغاندىمۇ ئىلغارلىققا ئىگە ئىكەنلىكىگە كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈ- چۈن بۇ ساھەدە شائىرنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلىرىنى ئىسپاتلاشقا ۋە تارىخىي يو- سۇندا تارىخىي ماتېرىيالنىم نۇقتىئىنەزىردىن مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

دىمەك، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئېتنوگىرافىيىگە ئائىت يۇقۇرقىدەك كۆپلىگەن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇلار ئەلۋەتتە، ئېتنوگىرافىيە، مىللەتشۇناس- لىق، ئىنسانشۇناسلىق، ئەخلاقشۇناسلىق تەتقىقاتىدا پايدىلىق ماتېرىيال بولالايدۇ.

ھىكمەتلىك سۆزلەر

△ ئەقىلىسىز كاللا بەئەينى شامسىز پانوس.

— لېۋ. ئولىستوي

△ بىلىملىك كىشى ئەمەلدە ئىشلىمىسە، ھەسەل ھەرىسى ھەسەل چىقارمىغان بىلەن تەڭ.

— سەئىدى

△ ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلەر مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن ياشلىق باھا- رىدىكى بەخت - سائادىتىنى ئاتا پ قويندۇ.

— موزارت

△ كىشىلەر ئۆزى ئامراق نەرسىگە ناھايىتى ئالدىنىپ قالىدۇ.

— مولېر

△ ھەر قانداق ئادەمگە ئىشەنمەسلىك بىلەن كۆرگەنلا كىشىگە ئىشىنىۋېرىش ئوخشاشلا خاتا.

— سېنىكا

شېبەر كىتابى ①

تەبۇ نەسىر فارابى

تەھرىردىن:

ژورنىلىمىزنىڭ 1983 - يىلى 4 - سانىدا ئا. ئىرسىسوف تەرجىمە قىلىپ ئىشلىگەن «شېبەر سەنئىتى» كىتابچىسىدىكى تەبۇ نەسىر فارابىنىڭ يېڭىدىن تېپىلغان ئەسەرلىرىدىن بىرىنى مۇقەددىمىسى بىلەن ئېلان قىلغان ئىدۇق. بۇ قېتىم شۇ كىتابچىدىكى يەنە بىر (شېبەر كىتابى) ماقالىسىنى، «ئېنى ئەبى ئوسەيبىئە فارابى ھەققىدە» ناملىق ماقالا بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلدۇق. مۇشتىزىمىزنىڭ 1983 - يىلى 4 - سانىدىكى ئا. ئىرسىسوف مۇقەددىمىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشنى ئۈمىت قىلىمىز.

بىز شېبەرىيەتتىن خەۋەردار بولغان كۆپلىگەن خەلقلەرگە قارىغاندا، ئەسەرلەر ئۆز شېبەرلىرىدا بېيىتلارنىڭ ئاخىرىغا كۆپرەك ئېتىۋار قىلىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەسەر بېيىتلىرى مەلۇم بىر ئۆلچەمدىكى چەكلىك سۆزلەر بىلەنلا مۇكەممەل ۋە گۈزەل بولىدۇ. بۇھال ئۇلاردا كەم قوللىنىدىغان ياكى بولمىسا، كۆپچىلىك ئارىسىدا مەشھۇر بولغان سۆزلەرنى ئىشلىتىش بىلەن يۈز بېرىدۇ. مەزكۇر بېيىتلاردىكى سۆزلەردىن چۈشىنىلىدىغان مەنىلەر مۇشۇ سۆز بېرىۋاتقان نەرسە ۋە ھادىسىلەرگە ئوخشايدىغان تەقلىدى بولۇشى كېرەك. شۇنىسىمۇ باركى، ئۇ يەردە ئىشلىتىلىدىغان ئىبارىلەر بىر تىملىق، مەلۇم بۆلەكلەرگە ئاجرىتىلغان بولۇشى كېرەك. ھەتتا ئۇنىڭدىكى ھەر بىر رېتىم، تۇراق، سەۋەپ، ۋەقەلەر ② سانىمۇ چىگرىلىنىشى زۆرۈر.

شېبەرنىڭ ھەر بىر ۋەزىنىدە قوللىنىلىدىغان سۆز بۆلەكلىرى تەرتىبىنىڭ مۇئەييەن چىگرىسى بولىدۇ. شېبەر بېيىتلىرىنىڭ ھەر بىر بۆلۈكىدىن ۋەزىن تەرتىبى بىلەن باشقا قىسىمدىكى تەرتىپ ئاھاڭداش بولۇشى كېرەك. نەتىجىدە مانا شۇ يۇقۇرىدىكى شەرتلەرگە رىئايە قىلىنسا، ئۇنىڭ ھەر بىر بۆلەكلىرى ئوقۇلۇش پەيتىدە بىر - بىرىگە باراۋەر ۋاقىتتا ئوقۇلىدۇ ھەم سىلىق چىقىدۇ. ھەر بىر ۋەزىندە ئىشلىتىلىدىغان بېيىت سۆزلەرنىڭمۇ مەلۇم بىر تەرتىبى، چىگرىسى بار. مۇنداق بېيىت سۆزلىرىنىڭ ئاخىرلىرىمۇ چەكلەنگەن. ③ يا تاۋۇشلار خۇددى ئۆزىدىكىدەك ياكى ئۇنى تەلەپ پۇز قىلغاندا باراۋەر كېلىدىغان سۆزلەر بولۇشى كېرەك. ④

بىيىتلاردىكى سۆزلەرمۇ، گەپ نىمە ھەققىدە كېتىۋاتقان بولسا، شۇنىڭغا ئوخشاشتىن تەرزىدە ئىپادىلىنىشى لازىم ⑤. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىيىتلارنىڭ بىر - بىرىگە ئاھاڭداش بولۇشىمۇ تەلپ قىلىنىدۇ.

بەزى خەلقلەردە ئالدىن نەغمە - كۆي يارىتىلىپ، كېيىن ئۇنىڭغا ھەم ئاھاڭ قىلىپ، شېئىر باغلىنىدۇ. بۇ چاغدا شېئىرنىڭ بۆلەكلىرى كۆيگە باغلانغىنى نۇقتىسىدە - زىرىدىن خۇددى بەزى بىر ھەرىپ - تاۋۇشلارغا ئوخشاپ قالىدۇ.

ئەگەر شېئىرنىڭ ⑥ مەلۇم قىسمىغا ئاھاڭ باغلانماي قالغان بولسا، ئۇ ھالدا ۋەزىن بۇزۇلىدۇ. بۇ خۇددى شېئىردا ھەرپلەرنىڭ بىرەرسى چۈشۈپ قالغان تەقدىردە ۋە - زىنىنىڭ بۇزۇلغىنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

بەزى خەلقلەردە، ئەرەپلەر شېئىرلارنى كۆيگە سالغىنىغا ئوخشاش، ئۆز شېئىرلىرىغا كۆي باغلىمايدۇ (ئا - 272). لېكىن، شېئىر پەقەت بوغۇملاردىنلا تۈزۈلىدۇ، خالاس. بۇ، خۇددى ئەرەپ شېئىرىيىتىدىكى ھالەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭدا ئەگەر شېئىرغا كۆي باغلانسا، ئاھاڭ، ۋەزىن - رېتىم، شېئىر ۋەزىنىگە قارىمۇ - قارشى كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆيگە سېلىنغان سۆز يەنى شېئىرنىڭ ۋەزىنى بۇزۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىم - دە - كىم سۆزگە نەغمە - كۆي باغلايدىكەن، شېئىرنىڭ بەزىبىر سۆزلىرىدە يۈز بەر - گىنىگە ئوخشاش ۋەزىن بۇزۇلۇشىدىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك ⑦.

كىشىلەر ۋە كۆپچىلىك شائىرلارنىڭ چۈشەنچىسىچە، سۆزلەر مەلۇم تەرتىپتە بولۇپ، لەكلەرگە بۆلىنىپ، بۇ بۆلەكلەر مۇئەييەن ۋە باپ - باراۋەر مەۋزۇ - ۋەزىنلىك دېيىش مۇمكىن. بۇنىڭدا شېئىر بىرەر نەرسىگە تەقلىت قىلىپ توقۇلغانمۇ قانداق، مەسىلىنىڭ بۇ تەرىپى ئېيتىۋارغا ئېلىنمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەشۇ شېئىرىيىتىلىۋاتقان تىلدا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ پاساھىتى ⑧ مۇ ئېيتىۋارغا ئېلىنمايدۇ. بۇ سۆزلەر مەشھۇر ۋە يەڭگىل بولسىلا، بەس. شۇنىڭغا كۆپرەك ئېيتىۋار بېرىشىدۇ. ⑨ شېئىردا كەلگەن سۆزلەرنىڭ كۆپى (يۇقۇرىدا شەرتلىك رەۋىشتە ئېيتىلغان تەرەپلەرنى ھىساپقا ئالغان ھالدا) شېئىرنىڭ ئاخىرىدا ئىشلىتىدىغان سۆز بۆلەكلىرى بىلەن باراۋەر تۈگەكلىنىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. ⑩ بۇ يا بىر خىل ھەرىپ - تاۋۇشلاردىن ئىبارەت سۆزلەر بولۇشى، ياكى بولمىسا، ئىككىلىسىمۇ باپ - باراۋەر بىر ۋاقىتتا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ - خان سۆزلەر ⑪ بولۇشى كېرەك.

ئەمما، يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ ⑫ ئىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ ئۆز شېئىرلىرى ئاخىرىنىڭ باراۋەر كېلىشىگە رايە قىلىمىغان.

ئەگەردە، سۆزلەر بىرەر نەرسىگە قىلىنغان تەقلىتتىن تەشكىل تاپقان بولسا، يۇ، لېكىن ئۇلار بىرەر ئاھاڭ بىلەن ۋەزىنىگە چۈشۈرۈلگەن بولمىسا، ئۇنداق تىزما سۆزلەر شېئىر ھىساپلانمايدۇ. بەلكى بۇنداقلا شېئىرىي سۆز - مۇلاھىزە دەپ يورۇتۇلىدۇ، خالاس. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەگەر بۇ ئېيتىلغان «شېئىرىي سۆزلەر» مەلۇم ۋەزىنىگە چۈ -

شۈرۈلۈپ، شېئىرىي بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەندىلا، ئاندىن ئېيتىلغان سۆزلەر شېئىر بولالايدۇ.

قەدىمقى شائىرلار نەزىرىدە، شېئىر تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ جەۋھەر ئاساسىي مۇنۇڭ-لازدىن ئىبارەت بولغان:

شېئىر بىرەر نەرسىگە تەقلىت قىلىنغان سۆزلەردىن تەشكىل تېپىشى كېرەك^⑭. شېئىر مەلۇم بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇ بۆلەكلەر (ئالدى - كەينى) باپ - باراۋەر ۋاقىتتا ئوقۇلىدىغان بولۇشى لازىم. شېئىر تەبىئى - تۈزۈلۈشىدە باشقا قانۇن - قائىدىلەرگە رايە قىلىش ئۈنچىلىك زۆرۈر دەپ سانالمىغان. ۋاھالەنكى، بۇ قانۇن - قائىدىلەرگە رايە قىلىشنىڭ ئۆزى شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئەۋزەل ۋە ئۇلۇغۋار بولۇشىغا سەۋەپ بولغان. شېئىر تۈزۈلۈشىدە تۇتۇلمىغان مانا شۇ ئىككى يول پەقەت تەقلىت - تەنبىھ بولۇشنىلا ئەمەس (ب. 272)، بەلكى ئۇلار ئارقىلىق تەقلىت قىلىنىشى مۇمكىن بولغان نەرسىلەرنىمۇ بىلىشنى تەقەززا قىلىدۇ.

بۇنداق قانۇن - قائىدىلەرگە رايە قىلىشنىڭ ئەڭ كىچىكى ۋەزىن مەسىلىسىدۇر.

خىتابە رىتورىكتىمۇ تەقلىدى نەرسىلەر ئىشلىتىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ خىل نەرسىلەر كۆپچىلىككە تولمىۇ يېقىندىن ئايان ۋە مەشھۇردۇر. نائىقلارنىڭ كۆپى تەبىئەت لىزىدە ئەسلى شېئىرىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش قابىلىيەتلىرى بار تۇرۇقلۇقمۇ، خىتابە - رىتورىكا تەلەپ قىلغاندىن ئارتۇقراق دەرىجىدە تەقلىتنى ئىشقا سالماقچى بولغان ۋە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خاتالىققا يول قويۇشقان. ئەمما، ئۇلارنىڭ بۇ مۇلاھىزىلىرىگە ھىچ كىم ئىشىنىپ قارىمىغان، بەلكى ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ بۇنداق سۆزلىرى كۆپچىلىك نەزىرىدە تولمىۇ مۇبالىغىلىق خىتابە (ئېلىپ قاچتى گەپ) سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان، ۋاھالەنكى، ئەسلىنى ئالغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ سۆزلىرى شېئىرىي مۇلاھىزىلەرنىڭ ئەينەن ئۆزىلا بولۇپ، نائىقلار بۇنىڭدا پەقەت خىتابە يولىدىن ماگماستىن، بەلكى مەيلىنى شېئىرىي يولغا قويغان ئىدى، خالاس.

كۆپچىلىك شائىرلارمۇ ئۆز پىكىر - مۇلاھىزىلىرىنى باشقىلاردا قانائەت ھاسىل بولىدىغان دەرىجىدە ئىپادىلەشكە قابىلىيەتلىك بولىدۇ^⑮. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ قېنىقارلىق مۇلاھىزىلىرىنى شېئىرىي يول بىلەن ئىپادىلەشكەن. نەتىجىدە، بۇلار كۆپ - چىلىك نەزىرىدە شېئىر بىلەن پۈتۈلگىنى ئۈچۈن، ئۇنى شېئىرىي ئەسەر سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشقان. ۋاھالەنكى، ئۇ ئەسلىدە بىر خىتابى مۇلاھىزە بولۇپ، ئاشۇ شائىرلارنىڭ شېئىر رىي يولىدىن چېكىنىپ، مەيلىنى خىتابى - رىتورىك يولىغا بەرگەنلىرى ئىدى.

نائىقلار كۆپىنچە، ئۆز نۇتۇقلىرىدا مانا شۇ ئىككى ھالەتنى جەملىگەن بولۇپ دۇ^⑯. كۆپچىلىك شائىرلارمۇ ئەھۋال خۇددى شۇنداق. مەسىلەن: مەۋجۇت شېئىر ۋە شېئىرىي مۇلاھىزىلەرنىڭ ھەممىسى نىمە ھەققىدە سۆز كېتىۋاتقان بولسا، ئاشۇلارغا

بېرىپ تاقىلىدىغان نەرسىلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. نەرسىلەرگە تەقلىت قىلىش بولسا، ھەم پېئىل بىلەن ھەم مۇلاھىزىلەر بىلدۈرۈش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. پېئىل بىلەن مەيدانغا كېلىدىغان تەقلىت - ئوخشاشما ئىككى خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى شۇكى، ئىنسان ئۆز قولى بىلەن بىرەر نەرسىگە ئوخشىغان شەكىلنى ياسايدۇ. شۇنداقلا، ئىنسان بىرونىڭ شەكىل ياكى قىلىغىنى ئىشلەپ، ئۇنى مۇئەييەن بىر كىشىگە ياكى باشقا بىرەر نەرسىگە ئوخشاشماقچى بولىدۇ ياكى بولمىسا، ئىنسان بىرەر باشقا ئادەمنىڭ ئىش - ھەرىكىتىگە ئوخشاش ھەرىكەتنى قىلىدۇ.

سۆز بىلەن ئىشقا ئاشىدىغان تەقلىت - ئوخشاشما شۇنداق. ئۇ، ئاشۇ سۆز بېرىۋاتقان ھەرىكەتلەردىن بىرەرگە ئوخشىتىپ قىلىنغان سۆزلەردىن تۈزۈلگەن يانئېتىلغان بولۇشى كېرەك. بۇ سۆزلەر ئاشۇ نەرسىلەر ئوخشىتىپ قىلىنغان ھەرىكەتلەرگە ئىشارە قىلىدۇ ۋە ئاشۇ نەرسىلەردىن تۈزۈلگەن سۆز سۈپىتىدە خىيال مۇ قىلىنىدۇ (ئا - 273) بۇ ھەرىكەت ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ ئۆزىدە ياكى بولمىسا، باشقا نەرسىلەردە بولىدۇ، دەپ خىيال قىلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، سۆز - مۇلاھىزە بىلەن بولىدىغان تەقلىت - ئوخشىتىش ئىككى خىل بولىدۇ. بىر خىلى تەقلىت - ئاشۇ نەرسىنىڭ ئۆزىدە، دەپ تەسەۋۋۇز قىلىنىدۇ، ئىككىنچىسى بولسا، بىر نەرسىنىڭ بارلىغىنى باشقا نەرسە ئارقىلىق كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈۋېلىنىدۇ. بۇ ھال ئىلمىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگەندە خۇددى شۇنداق بولىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى، نەرسىنىڭ ئۆزىدە ئۆزىنىڭ بارلىغى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. شۇنداقلا ئېيتايلىق، تەرىپ، ئىككىنچىسىدە بولسا، بىر نەرسىنىڭ بارلىغى باشقا نەرسىنىڭ بارلىغى بىلەن مەيدانغا كېلىشى توغرىلىق مەلۇمات بېرىدۇ. مىسال، ئېيتايلىق، بۇرھان - ئىسپات.

دىمەك، بۇنىڭدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئىسپاتتا ئىلىم، تارتىشىشتا ئىككىلىنىش، رىتورىكىدا ئىشەندۈرۈش قانچىلىك زۆرۈر بولسا، شېرىيەتتىمۇ خىيال ۋە تەسەۋۋۇز شۇنچىلىك زۆرۈر بولىدۇ. بەزىدە ئىنساننىڭ پەيلى كۆپرەك خىيال سۈرۈشكە باغلىق بولىدۇ. بۇ شۇنداقكى، ئىنسان شۇ بىر نەرسىنى باشقا بىرەر نەرسىدە بار، دەپ تەسەۋۋۇز قىلىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇ نەرسىلەرنىڭ بارلىغىنى ھېس ۋە ئىسپات تەستىقلىغاندىلا، ئەنە شۇ نەرسىدە بارلىغىغا ئىشىنىپ شۇنداق قىلىشى مۇمكىن. ھەتتا بۇ ئىشتا ئۇنىڭ بارلىغى يالغان بولۇپ، پەقەت خىيال قىلىنغان تەقدىردىمۇ، بۇ ھەرىكەت - پېئىلنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. شۇنداقلا، ئادەملەر ئېيتىشىدۇكى، ئەگەر كىشى بىرەر نەرسىگە نەزەر سالسا، ئۇ نەرسە ئۇنىڭ خۇش كۆرمەيدىغان نەرسىسىگە ئوخشاشقان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ تەسەۋۋۇزىدا ئەشۇ غەشلىكتىن بۇ نەرسىگە نىسبەتەن خۇش كۆرمەسلىك ھىسسىي پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى كىشى ئۇ نەرسىدىن ئۆزىنى ئاۋايلاپ ئاسراپ چەتلىشىپ يۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. ۋاھالەنكى، ئەسلىنى ئالغان -

دا، بۇ نەرسىنىڭ ئۆزى ئەشۇ خىيال قىلىنغاندەك يامان نەرسە بولماسلىغىمۇ مۇمكىن.
مۇلاھىزىلەر ئىچىدە تەقلىت ئىشلىتىلگەن گەپلەرنى ئاڭلىغان كىشىدىمۇ خۇددى
شۇنداق ھالەت پەيدا بولىدۇ. بۇ ھالدا ئۇ بىر نەرسىدە بىرەر باشقا نەرسىنىڭ ئوخ-
شىشىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. بۇ بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇ نەرسىنى ئەشۇ كىشى ئىك-
گىرى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولۇشى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇ نەرسىنىڭ شەكلى ئۇ-
نىڭ كۆز ئالدىغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئەگەر، ئۇ كىشىگە شۇنداق بىرەر نەرسىنىڭ ئۆزىنى سۆز بىلەن سۈپەتلەپ بې-
رىلسىچۇ، ئۇ ھالدا، ئەشۇ سۆز - مۇلاھىزىلەردە ئۆزى بۇرۇنقى چاغلاردا تەسەۋۋۇر قى-
لىپ يۈرگەن باشقا نەرسىلەرنىڭ ئوخشىشىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ،
ئەشۇ سۆز - مۇلاھىزىلەردە ئىشلىتىلىدىغان ھەر بىر نەرسە ئىچىدە ياخشىلىق - يا-
مانلىق، ئادالەتسىزلىك ياكى تۆۋەنلىك ۋە يا بولمىسا، ھالالىقنى تەسەۋۋۇر قىلىغ-
نىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىنساننىڭ پېئىل - ئەتۋارى كۆپرەك ئۆزىنىڭ
خىياللىرىغا باغلىق بولىدۇ. بۇلار ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ بىلىم يا ئەندىشىسىگە باغلىق
بولىدۇ. ئەمما شۇنداق تەرىپىمۇ باركى، كۆپىنچە، ئۇنىڭ بىلىم ۋە ئەندىشىسى خىيال-
دىكى نەرسىلەرگە تەتۈر كېلىپمۇ قالىدۇ، بۇنداق پەيتلەردە ئۇنىڭ پېئىل ئەتۋارى
ئۆز بىلىم ۋە ئەندىشىسىگە كۆرە ئەمەس، بەلكى خىيالغا كۆرە ئىش تۇتىدۇ.
خوش، گەپ شۇنداق ئىكەن، خىيالغا كەلگەن سۆزلەردىن (ب - 273) كۆز-
تىلگەن مەقسەت ھەم ئاڭلىغۇچىنى ئۇنىڭ خىيالغا كەلگەن نەرسىنى قىلىشقا ئۈندەش-
تىن ئىبارەت بولىدۇ. ئۇنىڭ خىيالغا كەلگەن نەرسە، يا ئىزلەنگەن نەرسىلەردىن
بىرىگە ئىنتىلىش، يا بولمىسا، ئۇنىڭدىن قېچىشتىن، ئۇنىڭغا مايىل بولۇپ بېرىلىش
ۋە يا بولمىسا، ئۇنى يامان كۆرۈش يا ئۇنىڭدىن يامانلىق يا ياخشىلىق كۈتۈشكە
ئوخشاش ئىشلاردىن ئىبارەت ھىس (تۇيغۇ) پەيدا بولىدۇ. ئەشۇ نەرسىلەردىن ئۇنىڭ
خىيالغا كېلىدىغان نەرسە مەيلى توغرا بولسۇن، مەيلى ناتوغرا بولسۇن، بۇنىڭ
ئۇنىڭدىن پەرقى يوق. شۇنىڭدا، ئىش ھەقىقەتەن خىيالغا كەلگەن يوسۇندا بولغان-
مىدى، ياكى خىيالغا كەلگەندەك بولمىغانمىدى، بۇنىڭمۇ پەرقى يوق، مەسىلىنىڭ بۇ
تەرىپىگە قارالمايدۇ. بۇ خۇددى بىر كىشى ئۆزى بېجىرىۋاتقان ئىشنى بىر نەرسىگە
تەقلىدەن قىلىۋاتقان بولسا، ئۇ بەزىدە ئەشۇ تەقلىت قىلىۋاتقان نەرسىنىڭ ئەينەن
ئۆزىنى بېجىرىۋاتقان دەك بولىدۇ. بەزىدە بولسا، ئىنسان ئۆزى تەقلىت قىلىۋاتقان
نەرسىنىڭ ئۆزىنى بېجىرىگەن بولىدۇ. شۇنداقلا، ئۇ ئەشەتنىڭ¹⁷ ئەفتى - قىياپىتىنى ئەكس
ئەتتۈرگەن ھەيكەل شەكلىنى ئىشلىگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئەشەتنىڭ تۈسى-
نى ئەكس ئېتىدىغان ئەينە كىنىمۇ ياسىغان. خۇددى شۇنىڭدەك، بىز ئېھتىمال ئەشەتنى تونۇما-
لىغىمىز مۇمكىن. لېكىن بىز ئۇنىڭ ئىشلىگەن شەكلىنى كۆرۈپ، ئۇنى بىلىۋالغىمىز. بىز
بۇنىڭدا ئەشەتنىڭ ئۆزىنىڭ شەكلىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىگە

تەقلىت قىلىنغانلىغىنى (ئوخشىتىلغىنىنى) كۆرۈپ بىلىۋالدۇق. كۆپىنچە، بىز ئۇنىڭ شەكلىنى كۆرۈپ ئولتۇرمايمىز، بەلكى ئوخشايدىغان شەكلىنى ئەينەكتىكىدەك ئەكس ئەتتىرىپ تۇرغىنىنى كۆرىمىز. شۇ چاغدا بىز ئۇنى ئوخشىتىلىۋاتقىنىغا ئوخشاپ قالغىنىدىن بىلىۋالىمىز. بۇ ھالدا، بىز ئەشىمەت شەكلى ھەقىقەتتىن بىلىش جەھەتتە ئەسكى باسقۇچ ئۇزاقلاشقان بولىمىز. خۇددى مانا شۇنىڭ ئۆزى مۇلاھىزىلەرنى تەقلىتكە ئىلەش تۈرىدىغان تەرەپلەردىن سانىلىدۇ.

بۇ مۇلاھىزىلەر بەزى ئەشۇ نەرسىلەرگە ئوخشىغان نەرسىلەردىن تۈزۈلگەن بولۇپ شىمۇ مۇمكىن. بەزىدە، بۇ تۈزۈلگەن نەرسىلەرنىڭ ئۆزى، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشايدىغان نەرسىلەردىن، بۇمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشىغان نەرسىلەردىن ۋە ئۇ نەرسىلەرگە ئوخشىغان نەرسىلەردىن تۈزۈلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. نەتىجىدە، تەقلىت - ئوخشىتىش جەھەتتە، نەرسىلەر ئەسلىدىن بىر نەچچە باس قوچ ئۇزاقلىشىدۇ. ئەشۇ مۇلاھىزىلەر خۇسۇسىدا ھاسىل قىلىنغان نەرسىلەر تەسەۋۋۇرى مانا شۇلاردىن ئىبارەت. بۇ تەسەۋۋۇرلارنى قىلىشقا بولسا، مانا شۇنىڭدەك قاتار باس قۇچلار ئىلىشىپ كېلىدۇ. ھەر بىر نەرسە بىرەر نەرسىگە بىۋاسىتە ئوخشىغان بولغانلىقتىن، ئۇ نەرسە تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ ياكى بولمىسا، بىر ياكى ئىككى نەرسە ۋاسىتىسى بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. بۇ، ئوخشىتىلغان نەرسىگە بىلدۈرۈلگەن مۇلاھىزىگە كۆرە بولىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر ئەسلىگە يېقىن بولغان نەرسىلەرگە تەقلىت قىلىشتىن كۆرە، ئوخشىتىشنى ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەۋزەل بولىدۇ، دەپ ئويلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ پىكىرىچە، مۇنداق ھالەتتە تۇرۇپ مۇلاھىزە يۈرگۈزگۈچىلەر، تەقلىت جەھەتتە ئىشلىگۈچىلەر ئارىسىدا ئەڭ لايىقەتلىك كىشى ھىساپلىنىدۇ. بۇنداق كىشى سەنئەت ئەھلىگە بەكمۇ مۇناسىپ كېلىدۇ ۋە تەقلىتتىن ئۆز يولىغا ماسلاپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىدۇ.

كىتاب تامام. ⑩

«شېئىر كىتابى» غا قىزىقلار

① بۇ يەردە ئېيتىلغان كىتاب سۆزى ھازىرقى چۈشەنچىمىزدىكى رىسالە، ماقالا (توم مەنىسى بىلەن پۈتۈك) دىگەننى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ براتىسلاۋا ئونۇ پىرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان قوليازمىسى فارابىنىڭ مەنتىق (لوگىكا) گە ئىسائىت باشقا ئەسەرلىرى مەجمۇئەسىنىڭ «ب» - 271 - ۋارىغىدىن باشلىنىدۇ. بۇندىن كېيىنكى ۋاراق رەقەملىرى مەتبەئە (ئەسلى نۇسخا دىگەن مەنىدە) تىرىناق ئىچىدە كېلىدۇ ۋە رەقەم باشلانغان جايدىن تارتىپ تۆۋەنكى قىسمى شۇ ۋاراققا مەنسۇپ. بۇ ئەسەر مەنتىق قوليازمىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭدا بەت ئەمەس، بەلكى ۋاراق بولىدۇ. ئىادەتتە، ۋاراقنىڭ ئالدىنقى ۋە ئارقىسى بولۇپ، ئىلمىي ئەدەبىياتتا بۇ «ئا» بىلەن «ب» ۋاراققا ئاجرىتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە ۋاراقنى بىلدۈرىدىغان رەقەملەر يېنىدا «ئا» ۋە «ب» ھەرپلىرى يېزىلغان.

② ئارۇزدا ھەركەتلىك ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەر سەۋەپ (كۆپلىكى ئەسەپ)، ئۈچ بوغۇملۇق سۆز-لەر ۋاتەد (كۆپلۈكى ئاۋتەد) دەپ يۈرگۈزۈلىدۇ، بۇ يەردە «تۇراق» ئورنىدا كەلگەن ئەرەپچە «سالامىيەت» سۆزى بىلەن فارابى ئارۇزدىكى «فاسىلە»نى ئېيتماقچى بولسا كېرەك.

③ بۇنىڭدا فارابى شېئىر مىسرالىرىدا تۇراقنىڭ ئارتىپ كەتمەسلىكىنى نەزەردە تۇتۇۋاتقان بولسا كېرەك.

④ بۇ يەردە فارابى شېئىرلارنىڭ ئاخىرى بىرىنچى مىسرادا قانداق كەلگەن بولسا، ئىككىنچىسىدىنمۇ شۇنداق كېلىشى كېرەكلىكىنى ئېيتماقچى. بۇنىڭ بىلەن فارابى قاپىمىداش سۆزلەرنى نەزەردە تۇتۇۋاتقان بولسا كېرەك. چۈنكى بۇنداق ھاللاردا مىسرا ئاخىرىدىكى ھەرپلەر، تاۋۇشلار دائى-ما بىر خىل كېلىدۇ. بۇنىڭدا بولۇپمۇ، ئاخىرقى بوغۇملار شۇنداق بولىدۇ. لېكىن ئۇلاردىن ئال-دىنقى بوغۇملار ئاھاڭدار ھەرپ ياكى سۆزلەردىن ئىبارەت بولىدۇ.

⑤ بۇ يەردە مەتبەئە مۇھاكىمىسى - تەقلىت قىلىش، ئەگەشش دېگەن مەنىمۇ ئوقۇلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر پەلسەپىسىدە تەبىئەتتىكى ھەر بىر نەرسىنىڭ ئاڭدىكى ئەكس تەسىرى ئىپادىسىگە تەقلىت دەپ قارىغان. ھەر بىر پەيلاسوپ ياكى شائىر تەبىئەتتە يۈز بەزگەن ھادىسىلەرنىڭ ئەكسىنى، سۈرەت-شەكلىنى ئىپادىلىگەن. دېمەك، شۇ سەۋەپتىن، ئۇ تەبىئەتتىكى ۋەقەلەرگە نىسبەتەن تەقلىتچى ھېساپ-لانغان. لېكىن بۇ يەردە مۇئەللىپ ئەدبىياتتىكى تەشەببۇس - ئوخشىتىشنى ئېيتماقچى بولىدۇ. چۈنكى، ھاياتتىكى ھەر بىر ۋەقەگە ئەدبىياتتا ئوخشاشما قىلىنىشلا ئەجەپلىنەرلىك تۇيۇلىدۇ، يەنى گۈزەل بولىدۇ. بۇنى بىز ھازىرقى تىلىمىزدا «ئوبراز» دەپ چۈشىنىمىز. شۇنداق دېيىل-سە، فارابى تەلەقنى ئىپادىلەنگەندەك بولىدۇ. ھالبۇكى، ئەدبىياتنى بەدىئى ئوبرازسىز تەسە-ۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ھەر بىر ۋەقە ئوبراز ئارقىلىقلا ئوقۇغۇچىغا بېرىپ يېتىدۇ. شۇ ئوب-رازلىق چۈشەنچىلەر ئارقىلىق باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقەلەرنى ياخشى چۈشىنىشىمىز، ئۇنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشۈمىز ۋە ئىپادىلەپ بېرىشىمىز مۇمكىن. ئىنسان شۇ ئوبرازلار ئارقىلىق مەلۇم بىر چۈشەنچىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە ئۇ ئارقىلىق چۈشىنىش ئاسان تۇيۇلىدۇ.

⑥ مەتبەئە «ئەل - قەۋىل» - «سۆز» بۇ يەردە مۇزىكا تېكىستى، يەنى شېئىر دېيىلمەكچى.

⑦ بۇ يەردە فارابى ھىجىيانىڭ بۇزۇلۇشىغا ئىشارە قىلماقچى. بەزى بىيىتنىڭ ئاۋالقى مىسراسى بىلەن كېيىنكى مىسراسى بىر خىل ۋەزىنىدە بولماي، بىر - بىرىدىن بىر بوغۇم كەم ياكى ئارتۇق بول-سا، شېئىر ئوقۇلغاندا، ئىككىلا مىسراينىڭ ۋەزىنى بىر - بىرىگە ماس چۈشمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن فارابىنىڭ «ھەرپ» دېگەن سۆزىنى «تاۋۇش» يا «بوغۇم» دەپ ئالساق، مەقسەتكە مۇۋاپىق بولىدۇ.

⑧ مۇئەللىپ بۇ يەردە، بوغۇملارنىڭ ئارتۇق - كەم بولۇشىغا ئېتىۋار بېرىشنى ئېيتىۋاتىدۇ.

⑨ مەتبەئە «فەسىھە» كەلگەن. بۇ يەردە مۇئەللىپ شېئىرلاردا ئىشلىتىلىدىغان فاساھەت ۋە بالاغەتنى ئېيتماقچى. شېئىردا گۈزەل، ئويناقتى ۋە ئوبرازلىق ئىبارىلەر ئىشلىتىلسە، ئۇنىڭ بەدىئىيلىكى كۈ-چەيدۇ.

⑩ بۇ يەردە فارابى شېئىردا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممە كىشىلەرگە چۈشىنەرلىك بولۇشىنى ئېيتماقچى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، شېئىردا قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەر بىرىنى كۆپچىلىك بىلىدى-غان، شۇنداقلا، چۈشىنەرلىك بولۇشى شەرت، دېمەكچى. بۇنىڭ بىلەن شېئىرلاردىكى ئوبرازلىق ئىبارىلەر، ئۇنىڭدىكى ئوخشىتىشلار، تەنە، چۆچەك، ھىكايە ياكى ئەپسانىگە قىلىنىدىغان

ئىشارىلەر، ئاشۇ شېئىرنى ئوقۇيدىغانلارغا چۈشىنىشەنلىك بولۇشى كېرەك. شۇ نەرسىلەر بىلەن شېئىر پاساھەتلىك، گۈزەل بولىدۇ، دىمەكچى.

⑪ بۇ يەردە مۇئەللىپ شېئىر قاپىيىسى، تۇراقلىرىنىڭ مەلۇم بىر ۋەزىنىدە كېلىشىنى ئېيتماقچى. بۇنىڭدىن كېيىنكى جۈملىمۇ شۇنىڭغا دالالەت قىلىدۇ.

⑫ مەتبەئەدە ھورۇق — ھەرپلەر كەلگەن. بۇ يەردە مۇئەللىپ بوغۇمنى ئېيتماقچى. ئەرەپ ئېلىپبەسىدە ئاساسەن سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى يېزىلمىغان تەقدىردە يېرىم سوزۇق (بۇنى ئەدەبىياتتا قىسقا سوزۇق ئاتىشىدۇ. ئارىلىشىپ كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ بارلىقى تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. بۇلار يېزىقتا ھەرپ ئاستى يا ئۈستىدە كېلىدۇ. ئوقۇلۇشقا ئاشۇ ئۇزۇكتىن ئالدىن ياكى كېيىن ئوقۇلىدۇ. بۇ ھەرپلەر ئۆز نۆۋىتىدە بوغۇم رولىنى ئوينايدۇ. بىيىتلەردە بىرەر بوغۇم كەم بولسا، بىيىت ۋەزنى بۇزۇلىدۇ.

⑬ مەتبەئەدە ئۇمىرىئوس، خومىرىئوس يەنى ھومېر (گومېر) تەخمىنەن مىلادىدىن ئاۋالقى 10 - 12 ئە - سىرلەردە ياشىغان بۈيۈك يۇنان شائىرى، مەشھۇر «ئودېسسا» ۋە «ئىلىيادا» داستانلىرىنىڭ مۇ - ئەللىپى.

⑭ بۇنى «شېئىر بىرەر نەرسىگە ئوخشىتىلغان (ياكى تەشبىھ قىلىنغان) ئوبرازلىق سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك» - دەپ چۈشىنىشى لازىم.

⑮ مۇئەللىپ بۇ يەردە شائىر سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ناتىق سۈپىتىدە پىكىر قىلىشىنى ئېيتماقچى.

⑯ مەتبەئەدە خۇتابا - خىتاب قىلغۇچى - ناتىقلار. كۆپچىلىك ناتىقلار دەسلەپتە ناتىق بولۇشلىرى بىلەن بىللە شائىر مۇ بولالايدۇ، دىمەكچى.

⑰ مەتبەئەدە زەيد كەلگەن. ئەرەپلەردە زەيد بىلەن ئەمىر ئىسىملىرى خۇددى بىزدە ئەشەت، ئەش - مەت دىگەندەك كېلىۋېرىدۇ. بۇ يەردە بىز كىتاپخانلارغا چۈشىنىش ئاسان بولسۇن ئۇچۇن، شۇنداق دەپ ئالدۇق. *

⑱ شۇ يەردە ئا - 274 ۋاراق باشلىنىدۇ، كېيىن ئۇنى كۆچۈرگۈچى كاتىپ ئۆزىدىن سۆز قوشۇپ، كىتاپنىڭ تۈگىگەنلىكىگە ئىشارە قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە كاتىپ بىر نەچچە ئەسەرلەردىن ئىبارەت بولغان فارابى ئەسەرلىرى قوليازمىسىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭدىن بىلىنىدۇكى، «شېئىر كىتاپى» رىئالىسى بۇ جىلدكە كىرگەن فارابى ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى ئىكەن. قوليازمىنىڭ ئاخىرىدا كاتىپ: «ئەبۇنەسر كىتاپى... ت. ر. م. كۆچۈرۈلۈشى شۇنىڭ بىلەن پۈتۈنلەي ئاخىرىغا يەتتى» دەپ يېزىپ قويغان.

* ئۆزبەك جانلىق تىلىدىكى «ئەشەت - تەشمەت» دىگەن ھەجۋى ئىسىملەر ئۇيغۇر تىلىدىكى «پالانچى - پۇكۇنچى» ياكى «ئەخەت بىلەن مەخەت» دىگەنلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۆزبەكچىدىكى «ئەش - مەت» نىڭ ئۆزىنى ئالدۇق (ت)

ئىبنى ئەبى ئۇسەيبىئە فارابى ھەققىدە

ئىبنى ئەبى ئۇسەيبىئە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بۇ كىشىنىڭ تولۇق نامى ئەبۇنەسىرمۇھەممەد ئىبنى ئۇزۇلۇغ تارخان بولۇپ، تۇغۇلغان شەھرى فاراب. بۇجاي خۇراسان يەرلىرىدىكى تۈرك ئۆلكىسىگە تېگىشلىك بىرشەھەر. ئۇنىڭ ئاتىسى قوشۇن سەركەردىسى، كېلىپ چىقىشى پارس^①.

ئەبۇ نەسىر بىر قانچە ۋاقىت باغداتتا تۇرۇپ، كېيىن شامغا كۆچىدۇ ۋە بۇ يەردە تاكى ۋاپات بولغانغا قەدەر تۇرۇپ قالىدۇ. مەرھۇم يېتىشكەن پەيلاسوپ، پازىل⁽¹⁾ دانىشمەنلەردىن ئىدى. ھىكمەتكە ئائىت پەنلەرنى مۇكەممەل بىلەتتى، ئۇ رىيازى⁽²⁾ ئىلىملەرگە ماھىر، پاك، ئۇلۇغ ئەللامە⁽³⁾، مال - دۇنيا بىلەن ئىشى يوق خاكسار ئادەم ئىدى. ئۆلىمەسلىك ئۈچۈنلا يېيىلىدىغان (ئەڭ غورگۈل) تاماقلارغا چىداپ ئۆتىدىغان، ئەڭ قانائەتچان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ خۇي - پەيلى خۇددى قەدىمقى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەخلاقىغا ئوخشايتتى.

ئەبۇنەسىر تىبابەت ئىلىمىدىنمۇ خېلى خەۋەردار ئىدى. بۇ ساھەدە ئۇنىڭ نەزىرى يەقىنىنى ئوبدان بىلەتتى. ئەمما تىب ئىلىمىنىڭ ئەمىلىي تەجرىبە قىسمى ۋە ئۇنىڭ قىسمىن بۆلەكلىرىگە كەلگەندە، ئۇنىڭغا چوڭقۇر كىرىشەلمىگەن ئىدى.

سەپىقىدىن ئەبۇل - ھەسەن ئىبنى ئەلى ئەل - ئۇمادىنىڭ⁽²⁾ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، ئەل فارابى دەمەشققە دەسلەپ بارغان چاغلىرىدا، بىر باقما قاراۋۇل بولغان ئىكەن. ئۇ مۇشۇ باغدا ھەمىشە ھىكمەت - پەلسەپى بىلىملەر بىلەن مەشغۇل بولغان ئىكەن. ئەبۇ نەسىر بۇ يەردە قەدىمقىلارنىڭ قاراشلىرى - ئەسەرلىرى ۋە ئۇلارغا يېزىلغان شەرھىلەرنى مۇتالىئە⁽⁴⁾ قىلار ئىكەن. ئۇ بىچارە ھال كىشى بولۇپ، ھەتتا كېچىلىرى ئۇخلىماي كىتاپ يېزىش بىلەن مەشغۇل بولار، ئۆزىنىڭ كەمبەغەللىكىدىن ئاشۇ قاراۋۇلغا ئىشلىتىش ئۈچۈن بېرىلگەن چىراق نۇرىدىن پايدىلىنار ئىكەن.

(3) دوكتور، ئاكادېمىك

(4) دېققەت بىلەن چۈشەنمەك، تەتقىق قىلماق.

(1) پەزىلەتلىك كىشى

(2) ھىساپ - ماتىماتېكا

بىرقانچە ۋاقىت ئەبۇ نەسىر مانا شۇنداق ھايات كەچۈرىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ ئاۋازى ئەتراپقا تارقىلىپ، ئابروپىي بۆسۈدۇ. يازغان ئەسەرلىرىمۇ مەشھۇر بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاگىرتلىرىمۇ كۆپىيىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ زامانىسىنىڭ يىگانىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ ئەللامىسى دەرىجىسىگە ئېرىشىدۇ.

ئەمىر سەيفۇد دەۋلە ئەبۇل — ھەسەن ئەلى ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ھەمدان ئەت — تەغلابى ئۇنىڭ بىلەن ھەمسۆھبەت بولدى. ئۇنىڭ بىلىمىگە قايىل بولۇپ، ناھايىتى ئىززەت — ئىكرام قىلدى. نەتىجىدە، ئەمىرنىڭ ئەبۇ نەسىرنىڭ ئىشتىراكى بىلەن بولىدىغان ھەممە يىغىلىشلىرىنىڭ قىممىتىمۇ ئاشتى. ئۆزىمۇ ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولدى.

بەزى ماشايىخلارنىڭ نەقىل كەلتۈرۈشلىرىگە قارىغاندا، ئەبۇ نەسىر ئەل — فارابى 338 — يىلى ④ مىسىرگە سەپەر قىلغان، كېيىن دەمەشققە قايتىپ كەلگەن ۋە شۇ يەردە 339 — يىلى ⑤ رەجەپ ئېيىدا سەيفۇد دەۋلە ئەلى ئىبنى ھەمدان ئەمىرنىڭ ۋە ئەر — رازى ⑥ خەلىپىلىكى دەۋرىدە ۋاپات بولغان.

ئەمىر سەيفۇد دەۋلە ئۆزىنىڭ ئون بەش نەپەر ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە ئەبۇ نەسىرنىڭ جىنازە نامىزىغا ھازىر بولدى. ⑦ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەبۇ نەسىر قانائەتلىك ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەمىر سەيفۇد دەۋلەنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇشىغا قارىماي، ئۇ ھەر كۈنى تۆت دەرھەم كۈمۈش پۇلدىن باشقا ھېچقانداق ئىنئام — مۇكاپاتتىن پايدىلانمىس ئىكەن. ئاشۇ تۆت دەرھەم پۇلنى تۇرمۇشىغا زۆرۈر بولغان نەرسىلەرگە سەرىپ قىلىدىكەن. ھەتتا ئۇ تىرىكچىلىك قانداق ئۆتسۇ دەپ قايغۇرۇپمۇ قويماستىكەن. نە ئۆي — جايىنى ئويلىمىس ۋە بىرەر پايدىنى كۆزلىمەستىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەبۇ نەسىر قوزى يۈرىكى ۋە رەيھان شەزۋىتى بىلەن ئوزۇقلىنىدىكەن. ئەبۇ نەسىرنى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا قازى بولغان دېيىشىدۇ. ئىلىم — مەرىپەتكە چوڭقۇرلاپ كىرىشكەچ، ئۇ بۇ ئىشنى تاشلاپ، بارلىغىنى ئىلىم ئۈگىنىشكە قارىتىپتۇ، مال — دۇنيالارغا زادىلا قىزىقمىس ئىكەن.

ئۇ قاراۋۇللۇق قىلىش ئۈچۈن، كېچىسى تۇرار جايىدىن چىقىدىكەن — دە، چىرىغىنى يېقىپ ئوقۇشقا كىرىشىدىكەن. ئۇمۇزىكا سەنئىتىدىمۇ بىلىمدان كىشى ئىكەن. بۇساھەدىمۇ ئۇنىڭ ئىشلىرى ناھايىتى ۋايىغا يەتكەن. ئۇتولىمۇ كامالەتلىك كىشى بولۇپ، ئىلىمدە شۇ دەرىجىگە يېتىشكەنكى، ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ ئاجايىپ بىر مۇزىكا ئەسۋاۋى ياساپتۇ. ئەنە شۇ ساز قورالىدىن ناھايىتى گۈزەل يېقىملىق كۈپلەرنى ئاڭلاش مۇمكىن ئىكەن. ھەتتا ئاڭلىغان كىشىنى بەكمۇ ھاياجانلاندۇرۇپتۇ، دېيىدىكەن.

ئەبۇ نەسىرنىڭ ھىكمەت پەلسەپىسىنى ئوقۇشىغا بىر كىشى سەۋەپ بولغان ئىكەن. شۇ كىشىنىڭ ئۇنىڭغا ئارىستوتىلنىڭ بىر نەچچە پارچە كىتابىنى «بۇ سىزدە تۇرۇپ

تۇرسۇن، كېيىن ئېلىپ كېتىمەن» دەپ قويۇپ كەتكىنى سەۋەپ بولغان، دېيىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەبۇ نەسىرنىڭ كۆزى ھىلىقى كىتاپلارغا چۈشۈپ، ئۇلار كۆڭلىگە يېقىپ قالىدۇ، ئۇنى ئوقۇشقا كىرىشىدۇ. ھەتتا ئۇ شۇنداق قىلىپتۇكى، تاكى ئۇنى چوڭقۇر چۈشىنىپ ئالمىغىچە قويمايتۇ. نەتىجىدە تەل - تۆكۈس پەيلاسوپ بولۇپ قالغان ئىكەن. ئەبۇ نەسىر - ئەل - فارابىنىڭ «پەلسەپە» سۆزىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا ئېيتقانلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈشىدۇ. ئۇ شۇنداق دېگەن. پەلسەپە - يۇنانچە سۆز بولۇپ، ئەرەپ تىلىغا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ بىرى. بۇ سۆز ئۇلارنىڭ تىللىرىدا فىلوسوف - فۇ دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ مەنىسى «ھىكمەتنى سۆيۈش» دېمەكتۇر. بۇ سۆز يۇنان تىلىدا «فېلو» بىلەن «سوفيا» سۆزلىرىدىن تەركىپ تاپقان. «فېلو» نىڭ مەنىسى سۆيۈش، ياقتۇرۇش بولۇپ، «سوفيا» نىڭ مەنىسى ھىكمەت، دانىشمەن دېگەننى بىلدۈرىدۇ. پەيلاسوپ سۆزى بولسا، پەلسەپە دېگەندىن ئېلىنغان بولۇپ، يۇنانلارنىڭ تىلىدا «فېلو - سوفوس» دېيىلىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش يۇنان تىلىدا سۆزلەرنىڭ يىلتىزىدا بولىدىغان ئۆزگىرىش ھىساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ تىلىدا بۇنىڭ مەنىسى ھىكمەتنى سۆيۈش دېمەكتۇر. ئۇلار بۇ ئىبارەت بىلەن ھاياتتىن ۋە ئۆمۈر كۆرۈشتىن مەقسەت - ھىكمەتنى تەكشۈرۈشكە ئىبارەتتۇر، دېيىشىدۇ.

ئەبۇ نەسىر ئەل - فارابى پەلسەپىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى ھىكايە قىلغان:

يۇنان پادىشاھى دەۋرىدە پەلسەپىنىڭ ئىشى يۈرۈشۈپ، مەشھۇر بولۇپ كەتتى. ئارىستوتىلنىڭ ئىسكەندىرىيىدە ۋاپاتىدىن تاكى خوتۇن پادىشاھنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە دىمۇ شۇنداق بولدى.

ئارىستوتىل ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەلىماتى قانداق بولغان بولسا، شۇ پېتىچە قالدى ۋە شۇ تەرىقىدە ئون ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىگىچە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا پەلسەپە مۇتەللىملىرىنىڭ ئون ئىككىسى ئارقا - ئارقىدىن يېتىشىپ كەلدى. بۇلارنىڭ بىرى ئاندېرونىكوس نامى بىلەن مەشھۇر. بۇ پادىشاھلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى ئايال كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن رۇم پادىشاھى ئاغۇستۇس غەلبە قازانغان، مەلىكىنى ئۆلتۈرۈپ، مال - مۈلكىگە ئىگە بولغان ئىدى. ۋاقتى - سائىتى كېلىپ، پادىشاھلارنىڭ نەزىرى كىتاپ ئەزىلىرىگە چۈشكەن. نەتىجىدە، ئۇ بۇ توغرىدا بىر قارارغا كەلگەن. ئاشۇ يەردىن ئارىستوتىل كىتاپلىرىنىڭ نۇسخىلىرى تېپىلغان ئىدى. بۇلار ھەممىسى ئارىستوتىل زامانىدا ۋە تىئوفراستۇس دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلار ئىدى. ئۇ يەردە مۇتەللىملەر ۋە پەيلاسوپلار تېپىلىپ، ئۇلار ئارىستوتىل يازغان كىتاپلارغا ئوخشاش مەنىلىك كىتاپلار تۈزۈپ چىقىشتى. كېيىن ئاشۇ پادىشاھ بۇيرۇق بېرىپ، ئۆگىنىش ئۈچۈن، ئۇلاردىن پايدىلىنىش نىيىتىدە ئارىستوتىل ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن كىتاپلارنىڭ نۇسخىلىرى كۆپەيتۈرۈلدى، قالغانلىرىدىن يۈز ئۆرۈلدى.

ئاۋغۇستۇس بۇ ئىشلارنىڭ چارىسىنى كۆرۈپ قويۇش، ئۇلاردىن نۇسخا كۆچۈرۈپ ئۆزى بىلەن بىللە رۇمىيىگە ئېلىپ كېتىشىنى، باشقا بىر كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى بولسا، كىتاپلار ماكانى بولغان ئىسكەندىرىيىدە قالدۇرۇشنى بۇيرۇپ، بۇ ئىشنى ئورۇنلاشنى ئاندىرونىكوسقا يۈكلەيدى. كېيىن ئۇ، ئىسكەندىرىيىدە ئاندىرونىكوس ئورنىنى باسىدىغان بىر مۇئەللىم تېپىپ قويۇشنى بۇيرىدى. ئالىم ئاندىرونىكوس بولسا، ئاۋغۇستۇس بىلەن بىللە رۇمغا بېرىپ، ئۇ يەردە پەلسەپىنى ئۈگەتكەن باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، پەلسەپە ئىككى ئورۇندا — ئىسكەندىرىيە ۋە رۇمدا ئۈگەنلىشىگە باشلاندى ۋە بۇ جەھەتتىكى ئىش شۇ ئىككى جايدىن يۈرۈشتى. ئەھۋال شۇ تەرىقە بولۇپ، بۇ ئىش تاكى نەسرانىيە — خىرىستىيان دىنى مەيدانغا كەلگەنگە قەدەر داۋام قىلدى. كېيىن پەلسەپىنى ئۈگەن رۇمىيىدە ئېنىقرازا (1) ئۇچرىدى. بۇ ئىش پەقەت ئىسكەندىرىيىدىلا قالدى. شۇ تەرىقە ئەھۋال تاكى نەسرانىلەر پادىشاھى ئويلاپ بىر پىكىرگە كەلگىچە داۋام قىلدى. كېيىن مەسەھى — ئۇسقۇپ روھانىلىرى يىغىلىشىپ، بۇ تەلىمنى بىكار قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت قىلىشتى. مانا شۇ چاغدا، بۇلارنى تەرك قىلىشتىن ئاۋال ئۇلار پەلسەپىنىڭ مەنتىقىگە ئائىت كىتاپلاردىن تاكى ۋۇجۇدىيە بۆلۈمى — ئاخىرىغىچە ئۈگەنلىشىنى، ئۇندىن باشقا قىسىملىرىنى ئۈگەتكەنلىكىنى لازىم تېپىشتى. چۈنكى، ئۇلار شۇنداق قىلمىسا، نەسرانى دىنىگە زەرەر يېتىدۇ، دەپ گۇمان قىلىشتى. بۇ پەننىڭ ئۈگەنلىشى ئۈچۈن ئېلىپ قالدۇرۇلغان قىسىمدىن دىننىڭ كۈچىشىگە پايدىسى يېتىدۇ — دېگەن ئۈمىتلەردە بولۇشتى. پايدىلىنىشقا لايىق تېپىلغان قىسمى ئاشكارا مەلۇم بولدى، قالغان قىسمى بولسا، ئۇزاق ۋاقىتقا قەدەر، ھەتتا ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگىچە بېكىتكىلىك يېتى قېپقالدى.

شۇنداق قىلىپ، پەلسەپىنى ئۈگەن ئىشى ئىسكەندىرىيىدىن ئانناكىيىگە كۆچتى ۋە بۇ يەردە بىرىنچى مۇئەللىم قالغىچە، ئۇزاق ۋاقىت داۋام قىلدى. ئاشۇ قېپ قالغان مۇئەللىمدىن بۇ پەننى ئىككى كىشى ئۈگەندى. كېيىن ئۇلار ئىككىلىسى كىتاپلىرىنى ئېلىپ، ئۇ يەردىن چىقىپ كېتىشتى. بۇلارنىڭ بىرى ھەرران ئاھالىسىدىن بولۇپ، يەنە بىرى مەرۋ ئاھالىسىدىن ئىدى. ئاشۇ مەرۋنىڭ كىشىدىن ئۇنى ئىككى كىشى ئۈگەندى. ئۇلارنىڭ بىرى ئىبراھىم ئەل مەرۋەزى ⑧ ئىدى. ئىككىنچىسى يوهاننا ئىبنى ھەيلان ئىدى. ھەررانلىقتىن ئىسرائىل ئەل — ئۇسقۇپ ۋە قۇۋەيرى ئىككىلىسى تەلىم ئېلىشتى. كېيىن ئۇلار باغداتقا يول ئالدى. ئىبراھىم دىننى ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى، قۇۋەيرى بولسا، تەلىم ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، مۇدەررىس بولۇپ قالدى. ئەمما يوهاننا ئىبنى ھەيلانغا كەلسەك، بۇ كىشىمۇ ئۆز دىنى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ماگدى. ئىبراھىم ئەل مەرۋەزى باغدات شەھرىگە بېرىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ قالدى. ئەل — مەرۋەزدىن بولسا، مەتتا ئىبنى يۇنان دىننى ئۈگەندى. بۇ كىشى ئەشۇ ۋاقىتلاردا ۋۇجۇدىيىگە ئائىت مەسلىھەتلەرنى ئاخىرىغىچە ئۈگەنەتتى ⑨.

(1) ئىنىقرازا — ئاخىرلاشتۇرۇش.

ئەبۇ نەسر ئەل - فارابى ئۆزى ھەققىدە سۆزلەپ، يۈھەننا ئىبنى ھەيلاندىن مەنتىق ئۈگىنىشكە كىرىشىپ، ئۇنىڭدا تاكى بورھان - ئىسپان قىسمىنىڭ ئاخىرىغىچە ئوقۇغان. بۇ يەردە ۋۇجۇدىيە بەسىلىلىرىدىن كېيىنكى قىسمى ئوقۇلمايدىغان بۆلۈم، دەپ يۈرتلار ئىكەن. ئەھۋال شۇنداقلىغىچە، تاكى ئەشۇ ئوقۇلمايدىغان بۆلۈم ئوقۇلىدىغان بولغانغىچە داۋام قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئادەت تاكى مۇسۇلمان ئالىملىرى قولىغا ئۆتكەنگە قەدەر سوزۇلدى. كېيىن ئاستا - ئاستا ئىنسان ئوقۇشقا قادىر بولىدىغان يېرىگىچە ۋۇجۇدىيە مەسىلىلىرى ئوقۇلىدىغان بولدى.

ئەبۇ نەسر ئەل ئىپتىتىشىغا قارىغاندا، ئارىستوتىلىنىڭ «ئەل - بورھان كىتابى» نىڭ ئاخىرىغىچە مۇتالىقە قىلىپ چىقتى. مانا رەھىمەتلىك تاغام رەشىدىدىن ئەبۇل - ھەسەن ئەلى ئىبنى خەلىپەنىڭ سۆزلەپ بېرىشىگە قارىغاندا، ئەل فارابى ئەمىر - سەيفۇددەۋلە ئىبنى ھەمدان دەۋرىدە، ئۇنىڭ دەرگاھىدا 339 - يىلىنىڭ¹⁰ رەجەپ ئېيىدا ۋاپات بولدى. ئۇ ئۆز ئىلمىنى باغداتتا ئەل - مۇقتەدىر دەۋرىدە يۈھەننا ئىبنى ھەيلاندىن ئۈگەنگەن ئىدى. ئۇنىڭ زامانىدا ئەبۇ بەشىر مەتتا ئىبنى يۇنان دېگەن كىشى بىلىملىك ئىدى. بۇ كىشى ئەبۇ نەسر دىن يېشى چوگراق ئىدى. ئەبۇ نەسر بولسا، زېھن يىگانە، شىرىن سۆزلۈك ئىدى. ئەبۇ بەشىر مەتتا ئەشۇ ئىبراھىم ئەل - مەرۋەزىدىن مەنتىق ئۈگەندى. ئەبۇ بەشىر بولسا، ئەل - رازى خەلىپىلىكى دەۋرىدە ھىجرى 323 - بىلەن 329 - يىل (مىلادى 940 - 934 يىللار) ئارىسىدا ۋاپات بولدى. يۈھەننا ئىبنى ھەيلان بىلەن ئىبراھىم ئەل - مەرۋەزى ئىككىلىسى مەرۋەزىلىك بىر كىشىدىن ئۈگەنگەن ئىدى.

شەيخ ئەبۇ سۇلايمان مۇھەممەت ئىبنى تاھىر ئىبنى بەھرام ئەس - سىجىس تانى¹¹ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇقتۇرۇشىچە، يەھيا ئىبنى ئادىي¹² شۇنداق خەۋەر بەرگەن. ئۇ «ئىساغۇچى»¹³ كىتابىنى مەتتا نەسرانى دىنىدىكى بىر ئادەم قولىدا ئوقىدى. كاتېگورىيە ۋە بارىمانىيوسىنى¹⁴ رۇبىل دېگەن ئادەمدە ئوقىدى. قىياس سېللوگىزىمى بولسا، ئەبۇ ھەسەن ئەل - مەرۋەزىدە ئوقىدى... بۇنى مەن - ئىبنى ئەبى ئۇسەيب ئەپتىتىۋاتىمەن: تارىختا شۇ نەرسە باركى، ئەل - فارابى ئوقۇل ئەبۇ بەكرى ئىبنى سىراج بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىكەن، ئەبۇ نەسر ئەل - فارابى بى ئۇنىڭدىن نەھۇ ئۈگەنسە، ئىبنى سىراج ئەبۇ نەسر دىن مەنتىقنى ئۈگىنىدىكەن. بەزىدە ئەل - فارابى شېرىمۇ يازىدىكەن.

ئەبۇ نەسر ئەل - فارابىدىن سورىشىپتۇ:

— سىز چوڭ ئالىمۇ، ئارىستوتىلىمۇ؟

— ئەگەر مەن ئەشۇ دەۋردە ياشىغان بولسام، مەن ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ شاگىرتلىك

رىدىن بىرى بولغان بولاتتىم، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەبۇ نەسر.

كىشىلەرنىڭ ئەل فارابى ھەققىدە سۆزلىگەنلىرىگە قارىغاندا، ئۇ ھىندىشە؛
— ئارىستوتىلنىڭ «ئەس - ساما» - «فىزىكا» سىنى قىرىق مەرتىۋە ئوقۇدۇم.
لېكىن يەنە قايتا ئوقۇشۇم كېرەك... ⑮ دەيدىكەن.
فارابى شېئىرى:

ئەي بارلىق نەرسىلەر سەۋەپچىسى زات،
ھەممە پەيز - نۇرىڭدىن بولغاندى بۇنياد. ①
قاتمۇ - قات ئاسمان، ئورتىدا دۇر يەر - دېڭىز،
ئۇلارغا ئىگە سەن، مەركەزى ئاباد.
پاناھ ئىستەپ كەلدىم، گۇناھكارىڭمەن،
كەچۈر، كۆپ خاتايم، نۇقسانىم پات - پات.
پەيزىڭ ئەيلەسۇن رەببىم، تەبىئەت، -
ئۇنسۇرلار كىرىدىن ئۇنسۇرىم ئازاد.

ئەبۇ نەسىر يازغان باشقا شېئىرلاردىن بىرى:

كۆردۈم ئەھلى زامانى بېشى ئىگىلىگەن ئانداق،
گېپىدە مەنا يوقتۇر تىلى غەلىز ① تومتوراق. ②
ھەر باشلىقتا بىر تەشۋىش؛ ھەر باشتا بار مۇسبەت،
شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆيۈمدىن چىقالماي تاقىتىم - تاق.
نامۇسىن ئاسرىماققا ئۆزلەتتە ③ مەن پانادا،
مەن ئىززىتىمنى ئاسراپ، قانائەت قىلدىم ھەر چاق. ④
سەبىر - چىدام مەيىنى ④ يىغىپ قويدۇم جامىغا،
كەڭسىدە ⑤ ئۆ، نۇر ئەپشان ⑥، مەن ئاڭا بولدۇم ئورتاق. ⑦
بار دۆۋلىتىم ئىچەرمەن، مەي - شىشە ماڭا ئۆلپەت،
غۇلت - غۇلت ئاۋازى ناۋا، ئاڭلىسام دەيمەن كۆپراق. ⑧
بوشاپ قالغان دىيارلار، ئادەملەر سۆزلىرىدىن،
مىۋە تېرىپ ئالارمەن، يوقالغان بولمىسا مۇتلاق. ⑨

يەنە باشقا بىر شېئىرى:

يىراق يۈر بولسا باتىل، سۆزى يالغان،
ھەقىقەت تارقىتىپ كەت، بولسا ئىمكان.
بولمىدى بىزگە دۇنيا ئاباد ئۆي،

① بۇنياد - ئاساس، ھۇل (2) قوپال، ③ ئادەملەردىن چەتلىشىش، يالغۇزلۇق، ④ سەبىر، ⑤ چاچقۇچى، ⑥ نۇر - چاچقۇچى، ⑦ يەلگە، ⑧ شاراپ، ⑨ يەلگە، ⑩ نۇر - چاچقۇچى

بەس كېلەلمەي ئۆلۈمگە ھېچبىر ئىنسان.
 كۆرۈنغا چۈشكەن سىزىقلار بىزىمكىنمىز؟
 ئەلسال - ئەلسال (1) يوق بولۇرمىز شۇل زامان.
 شۇ ئىكەن ھال بۇمۇ خالىپچلىق (2) نىچۈن،
 ئەزىمەتكە بىر - بىرى بىرلە ھامان؟
 جاندىن ئايرىلىش ئەلا ئەمەسمۇ، ھەي،
 كۆتەرمەكىن بۇنچىۋالا تۇس - توپىلان؟!

(1) يىلمۇ - يىل (2) قارىشىلاشماق.

ئىزاھلار

- ① ئەرەپ مۇئەللىپلىرى ئەرەپ بولمىغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئەجەم - پارىسلار دەپ بىلىشكەن. شۇڭا، بۇ يەردىمۇ فارابىنىڭ ئەجدادىنى پارىس دەپ خاتا ئېيتقان.
- ② ھازىرقى سۈرىيەنى قەدىمقى ۋاقىتتا شام - دەپ ئاتاشقان. ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا بۇ نام ئىش-لىتىلىدۇ؛ لېكىن بۇ يەردە كۆپىنچە دەمەشىق شەھرىنى چۈشىنىمىز.
- ③ ئىبنى ئەل - كىتەبىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئەل - ئامادى ئۇنىڭ زاماندىشى. بۇ كىشى 551 - 631 - ھىجرى، 1156 - 1233 - مىلادىيە يىللىرىدا ياشىغان. ئۆزى قانۇنشۇناس، فەقىھ، مۇ-تەكەللىم، مەنتىقشۇناس پەيلاسوپ ئىدى. ئۆز تەخەللۇسىنى ئالغان. ئاماددا دىگەن جايدا تۇ-غۇلۇپ، باغداتتا ھايات كەچۈرگەن. ئۇ شام، مىسىر قاتارلىق يەرلەردىمۇ بولغان. ئۇ دەمەشىقتە ۋاپات بولغان. دەمەشىق شەھرى يېنىدىكى قەسىۋۇن ناملىق تاغ ئېتىكىگە دەپنە قىلىنغان.
- ④ مىلادى 949 - يىلى.
- ⑤ مىلادى 950 - يىلى.
- ⑥ خەلىپە ئەر - رازى 934 - يىلى تەختكە چىققان.
- ⑦ بۇنىڭ بىلەن مۇئەللىپ ئەمىر ۋە ئۇنىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى ئەبۇ نەسىرنى ھۆرمەت قىلاتتى دىمەكچى.
- ⑧ ئىبراھىم ئەل - مەرۋەزى - 850 - 920 - يىللار ئارىسىدا ياشىغان كۆرۈنەرلىك پەيلاسوپ.
- ⑨ بۇ يەردە «پەلسەپە سۆزى يىۋانچە...» دىگەن ئالدىدىراق ئۇچرىغان جۈەلىدىن باشلاپ، تا شۇ يەرگىچە بولغان مەتىن ئەسلىدە ئەبۇ نەسىرنىڭ «پەلسەپە نامى، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلى-رى» (ئەشۇ تەرجىمىدە كەلگەن 56 رەقەملىك ئەسەر) دىگەن ئەسىرىدىن پارچە بولۇشى كېرەك. چۈنكى، بۇ يەردىكى مەتىن مەزمۇنى م. م. خەيرۇللايۇپ ئۆزىنىڭ «ئىيوغىنىش دەۋرى ۋە شەرق مۇتەپەككۈرى» (تاشكەنت، «ئۆزبېكىستان» نەشرىياتى 1971 - يىل 293 - 294 - بەتلەر) دە كە-تۈرۈلگەن «پەلسەپىنىڭ مەنىسى ۋە كېلىپ چىقىشى» رىئالىسىدىن دەپ بېرىلگىنىگە توغرا كېلىدۇ. لېكىن ئۇنى خەيرۇللايۇپ قەيەردە ئالغانلىغىنى كىتاپتا كۆرسەتمىگەن.
- ⑩ ھىجرى 339 - مىلادى ھىساۋاتى بويىچە 950 كە توغرا كېلىدۇ.
- ⑪ ئەس - سىجىستانى (983 - يىللاردا ھايات ئىكەن) بۇ كىشى «سېۋان - ئەل - ھىكىمە» (ھىك-مە)

مەت سەمىدىرى) ئەسىرىنىڭ مۇئەللىپى. ئۇنىڭدا ناھايىتى كۆپ ئالىملارنىڭ تەرجىمىھالى بېرىلگەن. كېيىن بۇ ئەسەرگە ئەبۇ ھەسەن ئەل - بەيھەقى (ۋاپاتى 1169 - يىلى) ئۇنىڭغا قوشۇمە چە قىلغان. بۇ ئەسەرنى ئۇ «تەتمەت سىۋان ئەل - ھەكىمە» (ھەكىمەت ساندۇغىغا قوشۇمەچە) دەپ ئاتىغان.

⑫ يەھيا ئىبنى ئەدى (894 - 975 - يىللار) فارابى دەۋرىدە ياشىغان. سۈرىيەنى ئەرەپ تىلىنى ياخشى بىلىدىغان مەنتەقىشۇناس ئالىم. تەكىرىتتە تۇغۇلۇپ، باغداتتا ياشىغان ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان. فارابىدىن تەلىم ئالغان.

⑬ بۇ يەردە فارابىنىڭ «ئىسساغۇچى» - «ئىسساگۇگى»... «مەنتەقىقە مۇقەددىمە» ئەسىرىنى نەزەردە تۇتىۋاتىدۇ.

⑭ بارىمانىيۇس - مەنتەقىقەنىڭ بىر قىسمى - تەلىقن قىلىش بۆلۈمى.

⑮ شۇنىڭدىن كېيىن، ئەبۇ نەسىر ئوقۇيدىغان دۇئالىرىدىن دەپ ئىمكىكى بەتلىك ھەر خىل دۇئالار كەلتۈرۈلگەن. مۇئەللىپنىڭ ئېيتىشىچە، ئەبۇ نەسىر بۇ دۇئالارنى ئوقۇشنى ياخشى كۆرەر ئىكەن. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ فارابى تەرجىمىھالى ياكى ئىجادى پائالىيىتىگە ئانچىۋالا ئالاقىسى بولمىغان. لىغى ئۈچۈن تەرجىمىدە تاشلاپ كەتتۇق. كېيىن تۆت بىنەت شېئىر كېلىدۇ. بۇ شېئىردىن كېيىن يەنە دۇئا كېلىدۇ. شېئىرلارنىڭ ئاۋالقىسى «ئەل كامىل» كىيىنىكىسى «ئەل - باسەت» ۋەزىندە يېزىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن بەش بىنەت «ئەل - مۇتىقارەب» ۋەزىندە يېزىلغان. مەن بۇ شېئىرنىڭ ئۆزبېكچە تىلى تەرجىمىسىنى كەلتۈرىمەن. بۇ شېئىرلاردىن كېيىن فارابىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىزىمىنى بېرىمەن.

تەييارلىغۇچى: ئا. روزى
م. زەيدى

ھەكىمەتلىك سۆزلەر

△ سىز ھوقۇق ھەم شۆھرەتكە ئىگە چاغدا، رەزىل كىشىلەر سىزگە ھەسەتخور - لۇق بىلەن ئالىيىپ قارىيالمايدۇ؛ ئەمما دەل شۇنداق كىشىلەر سىز يېقىلغان چاغدا ئەڭ زەھەر خەندىلىك قىلىدۇ.

— كرىلوپ

△ خوشامەتچىلىك ھەرگىز ئۇلۇغۋار قەلبىتىن كېلىپ چىقمايدۇ، ئۇ پەقەتقىنە پەسكەش كىشىلەرنىڭلا ھۈنىرى، خالاس.

— بالزاک

ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى توغرىسىدا

مايۇلك

(جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن لىشىجاڭى)

كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بىلەن تونۇش. شۇنداق بولسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا زادى قايسى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى ئانچە ئايدىڭلاشمىغان بىر مەسىلە. ئېپىئىلىشىدىنلا مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەندە، ئەلۋەتتە، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى كۆرسىتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن ئاتالغۇ شىمالىي ئاسىيا، شەرقىي شىمالىي ئاسىيا، شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيالارغا نىسبەتەن ئېيتىلغان جۇغراپىيىلىك رايون توغرىسىدىكى ئاتالغۇ. ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ ئاتالغۇغا تەبىرى بەرگەن كۆپچىلىك ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە، بۇ رايون توغرىسىدىكى ئۇقۇمنىڭ چېگرىسى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن ئەمەس، پەقەت تەخمىنىي دائىرىدىلا سۈرەتلەپ بېرىلگەن. بۇ تەخمىنىي دائىرە توغرىسىدىمۇ، ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەر ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل كۆز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇلارنى يىغىنچاقلىغاندا، ئاساسەن، تۆت خىل پىكىرگە بۆلۈش مۇمكىن: بىرىنچىسى، دائىرىسى ئەڭ كىچىك بولغان ئۇقۇم، ئۇ بولسىمۇ، پەقەت ئامۇ دەريا بىلەن سىر دەريا ۋادىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيا دەپ قاراش؛ بۇ دائىرە تەخمىنەن پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان ۋە تۈركمەنىستاندىن ئىبارەت تۆت جۇمھۇرىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى خىل ئۇقۇم، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا يۇقۇرىدا ئاتالغان رايونلاردىن تاشقىرى يەنە مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى، پۈتۈن ئافغانىستاننى ھەمدە ئىراننىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قاراش؛ ئۈچىنچى خىل ئۇقۇمنىڭ دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ بولۇپ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن رايونلاردىن تاشقىرى يەنە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستانى، پاكىستاننىڭ شىمالىي قىسمىنى ۋە ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالى قىسمى

قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قاراش؛ ئۆتتۇرچىسى دائىرىسى ئەڭ كەڭ بولغان ئۇقۇم بولۇپ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن رايونلاردىن تاشقىرى يەنە نېپال، سېك كىم، بوتاننى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ئاپتونوم رايونىنى، چىڭخەينى ۋە گەنسۇنىڭ غەربىي شىمالى قاتارلىق جايلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قاراش.

ب. د. ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى) نىڭ مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى 1979 - يىلى 6 - توملۇق «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى» نى يېزىپ چىقىشنىڭ تەييارلىغىنى باشلىۋەتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يەنە بىر خەلقئارا تەھرىرلىك ھەيئىتىنى قۇرۇپ چىقتى. مەزكۇر تەھرىر ھەيئىتىنىڭ پىكرى بويىچە قارىغاندا بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيا دىگەن ساپ جۇغراپىيىلىك رايون ئۇقۇمى بولماس تىن، بەلكى بىر مەدەنىيەت رايونى ئۇقۇمىدۇر. بۇ مەدەنىيەت رايونى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە كېڭىيىپ - تارىيىپ ئۆزگىرىپ تۇرغانلىقتىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك چېگرىسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا دىگەندە، ئۇنىڭ ھەر ھالدا بىر قەدەر ئېنىق بولغان مەركىزىي رايونىمۇ بولۇپ، ئاتالمىش ئۆزگىرىپ تۇردى دىيىلگىنى پەقەت ئۇنىڭ چەت - ياقا جايلىرىغا ياكى كېڭەيگەن جايلىرىغا قارىتىپ ئېيتىلغان. ب. د. ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئافغانىستان، جۇڭگو، ھىندىستان، ئىران، موڭغۇلىيە، پاكىستان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت يەتتە دۆلەتكە تەۋە رايونلار بولۇپ، ئۇنىڭ دائىرىسى يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئۈچىنچى خىل ئۇقۇمغا، ئومۇمەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بىز ئوتتۇرا ئاسىيانى بىر رايون قىلىپ ئايرىپ چىقىشتا، پەقەتلا ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىلا كۆزدە تۇتقان بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە بۇ رايوننىڭ تەبىئى شەرت - شارائىتى، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، تارىخىي مۇناسىۋەتلىرى، مەدەنىيەت قىياپىتى قاتارلىق ھەر تەرەپلىمە ئامىللار تەرەپتىن باشقا رايونلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىغىنىمۇ كۆزدە تۇتۇق، بۇ نۇقتىدىن ئويلاشقاندا، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئۈچىنچى خىل ئۇقۇم دائىرىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىي رايونى قىلىش بىر قەدەر مۇۋاپىق، ئەمما ئۇنىڭ چېگرىسىنى پەقەت بىرلا سىزىق بىلەن سىزىپ چىقىشقا بولمايدۇ، بەلكى بىر قەدەر كەڭ جايلارنى ئۇنىڭ باشقا رايونلار بىلەن تۇتىشىپ كېتىدىغان چەت - ياقىلىرى دەپ ھىساپلاشقىلا بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا - ئاسىيا قۇرۇقلۇغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان، تۆت تەرىپى ئوكيانلاردىن ناھايىتى يىراق بولۇپ، بىرتىپك ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونى. گېئومورفولوگىك (يەر كۆرۈنۈشى) جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ رايوندا يايلاقلار، چۆل - جەزىرىلەر، دەشت - قىر ۋە ئىگىز تاغلىق جايلار بولۇپ، قاتناشقا قۇلايلىق ھەم نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەپلىك بولغان كەڭ كەتكەن، تۈزلەڭلىكلەر تامامەن يوق، كىلىد

مات شارائىتى ئىنسانلارغا ئىنتايىن جاپالىق، كۆپچىلىك ئورۇنلىرىنىڭ كۈنلۈك ۋە يىللىق تېمپېراتۇرا پەرقى ناھايىتى چوڭ، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئىنتايىن ئاز، بو-ران - شۇبىرغان، تومۇز ئىسسىق، قېلىن قار ۋە مۇز قاتلاملىرىنى بۇ رايوننىڭ ھەممە جايلىرىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىكى كۆپچىلىك دەريالارنىڭ ئېقىشى تېز بولۇپ، سۇ قاتنىشى ئېلىپ بېرىشقا بولىمايدۇ. تېخى نۇرغۇنلىرى پەسىللىك دەريالار. «دۇنيا-نىڭ ئۆگزىسى» دەپ ئاتالغان پامىر ئىگىزلىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىدە قەد كۆتىرىپ تۇرىدۇ. ھىمالايا، قارا قۇرۇم، ھىندىقۇش، كۇئېنلۇن، تىيانشان قاتارلىق دۇنيا بويىچە بىرىنچى قاتاردىكى چوڭ تاغ تىزمىلىرىمۇ مۇشۇ رايونغا جايلاشقان. كىشىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا قۇلايلىق جايلار پەقەت چۆل - جەزىرلەرنىڭ ئارىلىقلىرىدا ئاجرىلىپ تۇرغان نۇرغۇنلىغان پارچە - پارچە بوستانلىقلار ۋە ئىگىز تاغ، تىك چوققىلار ئارىلىقىدىكى بەزى تارچىلىقلار. ئاھالە جايلاشقان بۇ جايلار ئۇ يەرگە، بۇ يەرگە جايلاشقان، نوپۇسى شالاڭ بولۇپ، قۇدرەتلىك سىياسى كۈچ بولۇپ شەكىللىنىشى ناھايىتى قىيىن. شۇڭا، تەبىئىي شارائىتىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىشىك - تۈڭلۈكى ئېتىك، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا تولىمۇ ئەپسىز بىر رايون، ۋاھالەنكى، تارىخنىڭ تەرەققىياتى بۇنىڭ ئەكسىچە بولدى. ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، ئوتتۇرا ئاسىيا ياۋروپا ۋە ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى ھەر خىل مەدەنىيەتلەر جەم بولغان رايونلار ۋە ئوخشاش بولمىغان جايلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا مۇھىم كۆۋرۈك بولۇپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن كېلىپ چىققان نەتىجىدۇر. ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدە خۇاڭخې، چاڭجياڭ ئىككى دەريا ۋادىسىدىن ئىبارەت مەدەنىيەت رايونى تۇرىدۇ؛ جەنۇبىدا ھىند دەرياسى، گانگ دەرياسىدىن ئىبارەت مەدەنىيەت رايونى تۇرىدۇ؛ غەربىدە ئىران ئىگىزلىكى، ئىككى دەريا ۋادىسى ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن ئىبارەت مەدەنىيەت رايونلىرى تۇرىدۇ؛ بۇ ئۈچ تەرەپتىكى مەدەنىيەت پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىقلا ئۇچرىشىدۇ، تارقىلىدۇ. بۇلاردىن تاشقىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىدا - موڭغۇلىيە ئىگىزلىكىدىن جەنۇبىي رۇسىيە يايلاقلىرىغىچە بولغان جايلار قەدىمدىن تارتىپ، نۇرغۇنلىغان كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ پائالىيىتى ئەۋج ئالغان رايون بولۇپ، بۇ مىللەتلەر پات - پات كەڭ كۆلەملىك كۆچۈش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باراتتى. بۇ كۆچۈش جەريانىدا كۆپىنچە جەنۇپقا يۈزلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئېقىپ كىرەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىملىرى سىكىتلەر، چوڭ ياۋچىلار، ھۇنلار، ئاۋارلار، ئېفىتلار (ۋانداللار)، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە موڭغۇللار قاتارلىق مىللەتلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق باشقا رايونلارغا قارىتا زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا، ئوتتۇرا ئاسىيا يەنە مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇپ كېتىشىدىكى بىر چوڭ ئوچاق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى تەرەپتىكى سەۋەپلەر تۈپەي-

لىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا تارىخىدىكى بىر مۇھىم سەھنە بولۇپ قالدى. بۇ يەرنىڭ تارىخى كونا قىتئەنىڭ باشقا رايونلىرىنىڭ تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغان. دىمەك، ئەگەر بىز ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلمايدىغان بولساق، ئۇ چاغدا دۇنيا تارىخىنى ئەتراپلىق ئىگەللىيەلىشىمىز مۇمكىن ئەمەس.

جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ زىچ. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزگە ئوخشاش، جۇڭگونىڭ چوڭ غەربىي شىمال رايونى ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇ رايوننىڭ تارىخى ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ تارىخىنىڭ بىر مۇھىم تەركىۋى قىسمىدۇر. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇڭگو زىمىنىنىڭ سىرتىدىكى رايونلىرىنىڭمۇ جۇڭگو بىلەن ئۇزاق تارىخىي مۇناسىۋىتى بار. ھەممىگە ئايان بولغان «يىپەك يولى» نىڭ ھەر قايسى لىنىيىلىرىنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ، جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيا - ياۋروپا قىتئەسىنى ياكى جەنۇبىي ئاسىيانى ئالاقىلاشتۇرۇپ كەلگەن؛ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقلەرى مۇشۇ لىنىيىلەردە ئاكا تىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىدى. جۇڭگونىڭ يىپەك ماللىرى، پار - پۇر قاچىلىرى، چايلىرى ۋە رەۋەن قاتارلىق قىممەت باھالىق توۋارلىرى مىڭلىغان يىللاردىن بۇيان ئۈزلۈكسىز ھالدا ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە ئۇ يەردىن يەنە باشقا رايونلارغا ئېلىپ بېرىلغان ئىدى، جۇڭگونىڭ قەغەز ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق غەربكە تارقىلغان ئىدى. بۇ كەشپىياتنىڭ تارقىلىشىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى ئىنتايىن زور بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزىدىن ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق باشقا جايلاردىن جۇڭگوغا كەلگەن نەرسىلەرمۇ، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئوخشاشلا زور تەسىر كۆرسەتتى، چەتتىن كىرگەن ھەرخىل دىنلار، مەسىلەن: بۇددا، ئاتەشپەرەسلىك، مانى، نېستورىيان ۋە ئىسلام قاتارلىق دىنلارنىڭ ھەممىسىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگەن، بەلكى بۇ دىنلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئاندىن جۇڭگوغا كىرگەن. بۇ دىنلارغا ئەگىشىپ يەنە مۇزىكا، ھەي-كەلتارچىلىق، گۈزەل سەنئەت، ئارخىتېكتورا قاتارلىق باشقا مەدەنىيەت مەزمۇنلىرىمۇ كەلدى. بۇ قويۇق ئوتتۇرا ئاسىيا تۈسىگە ئىگە بولغان مەدەنىيەت مەزمۇنلىرىنىڭ جۇڭگومەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىمۇ چوڭقۇر بولدى. بۇنىڭدىن شۇنى بىلىشىمىزكى، ئەگەر بىز ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىمىساق، ئۇ چاغدا ئۆز ئېلىمىزنىڭ تارىخىنى چۈشىنىشىمىزمۇ ئەتراپلىق ھەم چوڭقۇر بولالمايدۇ.

XVIII ئەسىردىن بۇيان، غەرب جاھانگىرلىك كۈچلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. بولۇپمۇ رۇسىيە بىلەن ئەنگىلىيە بۇ رايوندا كەسكىن كۈرەش ئېلىپ باردى. بۇ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان چارلىغۇچىلار، ئالىملارمۇ تۈركۈملەپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادا نۇرغۇنلىغان

تارىخىي ئاسارە - ئەتىقىلەرنى تاپتى ۋە سانسىزلىغان قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى توپلىدى. بۇلار ئەزەلدىن مەلۇم بولمىغان كۆپ خىلدىكى قەدىمقى ئۆلگەن يېزىقلاردىن تەشكىل تاپقان ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇ قەدىمقى مەدىنى مىراسلارنىڭ تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىقىنىڭ مەزمۇنىنى زور دەرىجىدە بېسىتتى ھەمدە ئۇنى خەلقارا ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەرنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان پەنلەرنىڭ بىرسىگە ئايلاندۇردى.

ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشلىرى كۈندىن - كۈنگە يۇقۇرى ئۆرلىدى؛ ئەمما ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتنىڭ بۇ يەردىكى جاڭجاللىرىمۇ تېخىمۇ ئۇلغايىدى. بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئافغانىستاننى بېسىۋېلىشى ۋە ئۇنىڭ پارس قولتۇغىدا ئامېرىكا بىلەن زومىگەرلىك تالاش-شى پۈتۈن دۇنيا نەزەر سېلىۋاتقان زور ۋەقە بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتى دۇنيانىڭ تېج خاتىرجەملىكىنىڭ داۋاملىشىشى - داۋاملىشالماسلىقىغا قارىتا زىچ مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئامىلدۇر. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولغان جۇڭگو بۇنىڭغا تېخىمۇ كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك. شۇڭا بىز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆتمۈش تارىخىنى تەتقىق قىلىپلا قالماي، بۇ رايوننىڭ ھازىرقى ھالىتىنى تەتقىق قىلىشىمىز كۈچەيتىشىمىز ھەمدە ئۇنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا قارىتا ئىلمىي مۆلچەر قىلىشىمىز لازىم. دەرۋەقە، ئۆتمۈشنى بىلىمىگەندە، بۈگۈنكىنى ھەقىقىي بىلگىلى بولمايدۇ، ئەندى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مەقسەت ئاخىرقى ھېساپتا، ھازىرقى ھالەتنى ئېچىپ بېرىپ، كەلگۈسىنى قىياس قىلىش ئۇچۇندۇر. ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا بولۇپ ئۆتكەن تارىخىي ساۋاقلار بىزگە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر مەملىكىتىمىزنىڭ ئامانلىقى ۋە خەتەرلىكلىكىگە قارىتا قانداق مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇر. دەل شۇنداق بولغاچقا، بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇشنى جاراڭلىق مۇراجىئەت قىلغانلىقىمىز، ھەرگىزمۇ كىشىلەرنى رىئايالىق تىن ئايرىلغان پىل چىشى مۇنارىسىغا باشلاش ئۇچۇن ئەمەس. گەرچە، ئوتتۇرا ئاسىيا - شۇناسلىق كاتېگورىيىسى ئىچىدە قارىماققا بەزى بەكمۇ ئاز ئۇچرايدىغان بىلىملەر بولسىمۇ، ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق بىر ئونۋېرسال پەن تارىخى بولۇپ، بىر پۈتۈن ھالدا راۋاجلىنىشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا ئۇنى يۈكسەك سەۋىيىگە ئېرىشتۈرۈپ، رىئالىق بىلەن ھەقىقىي بىرلەشكەن ئىلمىي ئۈنۈمنى جازى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يېقىندا، ۋەتەننىمىزنىڭ چوڭ غەربىي شىمال رايونىنى گۈللەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش ھەققىدە يوليورۇق چىقاردى. ئېلىمىزنىڭ چوڭ غەربىي شىمال رايونى ئالدى بىلەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دەل ئوتتۇرا ئاسىيارا -

چۈشەنچە كىرىدۇ. بىز بۇ يەردىكى قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئەلۋەتتە، بۇ يەرھەققىدە دېگىنىمۇ تەتقىقاتنىمۇ كۈچەيتىشىمىز لازىم. تەبىئىي پەنلەر جەھەتتىكى تەتقىقاتنى كۈچەيتىپلا قالماي، بەلكى ئېپتوگرافىك پەنلەر جەھەتتىكى تەتقىقاتنىمۇ كۈچەيتىشىمىز زۆرۈر. بۇ يەرنىڭ تارىخىي، مەدەنىيىتى، ئىپتىدائىي، ئىنسانىيەتلىرى، دىنلىرى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق جەھەتلىرىنى ئەتراپلىق ئىگەللىگەندىلا، ئاندىن بۇ يەردىكى قۇرۇلۇش توغرىسىدا ئەڭ ئىلمى، ئەڭ ئۈنۈملۈك لايىھىنى تۈزۈپ چىقىشقا بولىدۇ. بىر مىسال كەلگۈسىدە، شىنجاڭدىكى چۆللۈكلەر ئارىلىقىدىكى بوستانلىق جايلاردا قار سۈيى بىلەن سۇغۇرۇش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكى راۋاجلاندۇرۇلىدۇ، بۇنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەجرىبىلىرى بار. بۇ تەجرىبىلەرنىڭ قايسىلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقتى، قايسىلىرى مەغلۇپ بولدى؛ ئۇنىڭ ئورمانلىق ۋە يايلاقلىرىغا تەسىرى قانداق بولدى؛ چارۋىچىلىققا تەسىرى قانداق بولدى؛ يەر ئاستى سۇلىرىغا تەسىرى قانداق بولدى، دېگەنگە ئوخشاش بۇ خىلمۇ - خىل مەسىلىلەرنى يالغۇز قىسقا مەزگىللىك ئىلمىي تەكشۈرۈش ياكى تەجرىبە ئېلىپ بېرىشقا يۆلەنمەس ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. بەزى تارىخىي ساۋاقلارغا بىر قانچە يۈز يىل، ھەتتا بىر قانچە مىڭ يىللار ئارقىلىق ئاندىن ئېرىشكىلى بولىدۇ. شۇڭا، قۇملۇقلاردا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى يۇرتلار ئۈستىدە ئارىلىق خىلوگىيەلىك قىزىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ھەمدە ئۇلارنى تارىخىي جەھەتتىن تەتقىق قىلىش، بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندە بۇ يەرلەردە قۇملۇقلارنى تىزگىنلەش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشىمىز ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتى بار. شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىي تەجرىبىلىرىگىلا ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى تەبىئىي شەرت - شارائىت جەھەتتە ئۆز ئورنىدا تاقىلىشىغا ئىگە بولغانلىقتىن، ئوخشاشلا مەملىكىتىمىز سىرتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرىنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشىمىز ۋە سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بېرىشىمىز زۆرۈر. پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى ئىقتىسادىي گۈللىنىش ۋە چۈشكۈنلىشىش تارىخى بىزنىڭ كەڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى قۇرۇلۇشىمىزنىڭ يىراق كەلگۈسى پىلانىنى تۈزۈشىمىزدە پايدىلىنىشىمىز زۆرۈر بولغان ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ رىئايالى ئەھمىيىتى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. بۇ يەردە پەقەت ئۇنىڭ بىر تەرەپىنىلا كۆرسەتتۇق، خالاس.

ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. مىلادىدىن بۇرۇنقى III - ئەسىردە بۈيۈك تارىخشۇناس سىماچىيەن جاڭ چيەننىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسلىنىپ، «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ ئىچىدىكى غەربىي رايون تارىخى ۋە جۇغراپىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇنى دۇنيادا ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئىلمىي ئەسەر دەپ

ھىساپلاشقا بولىدۇ. ئەنئەنىۋى «يىگىرمە تۆت تارىخ» نىڭ كۆپچىلىك قىسىملىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى توغرىسىدا مەخسۇس سەھىپىلەر بار. جۇڭگو تارىخىدا يەنە فاشىيەن، سۇڭ يۇن، شۈەنجۇاڭ، ۋۇكۇڭلارغا ئوخشاش مەشھۇر سايا-ھەتچىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئېلىپ بارغان ساياھىتى جەريانىدا كى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگو-لۇق ۋە چەتئەللىك ئالىملارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئاساسلىق ماتىرىياللار بولۇپ قالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن بۇيان، رۇسىيە ۋە ئەنگىلىيە جاھانگىرلىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئۆزلىرىنىڭ تۆمۈر چاڭگىلىنى بارغانسېرى ئۇزۇن سۇنغانلىغى سەۋەپلىك، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونى ئۇلارنىڭ ئاچكۆزلۈك بىلەن تەلۈمۈرىدىغان يېرى بولۇپ قالدى. نۇرغۇنلىغان ۋە تەنپەر-ۋەر ئالىملار بۇنىڭدىن ناھايىتى ئەنسىردى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن غەربىي شىمالنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى ھەققىدىكى ئىلمىنى زور ئېتىۋار بىلەن تۇتۇشنى تەشەببۇس قىلدى. مەسىلەن: شۇي سۇڭ، ۋېي يۈەن، گۇڭ زىجېن، لىن زېشۇي قاتارلىق ئادەملەر، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرىدۇر. كېيىنكى زوزۇڭتاڭ بولسا، دەل شۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن غەربىي شىمالنى تەتقىق قىلىشقا زور كۈچ بىلەن كىرىشتى. غەربىي شىمالدىكى قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قەتئى قايىتۇرۇۋېلىشنى ئۆز مەجبۇرىيىتى قىلىپ، ئاخىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ياقۇببەگ باندىتلىرىنى بىر يولىلا تىنچىتىپ، شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشىغا ئاساس ياراتتى. شىنجاڭنىڭ جاھانگىرلارنىڭ يۇتۇۋېلىشىدىن ساقلىنىپ قېلىشى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنە شۇنداق كۆپلىگەن ۋە تەنپەرۋەر ئالىملارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە جۇغراپىيە شۇناسلىغى تەتقىقاتىنى تەشەببۇس قىلىشتىن ئايرىلمايدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن ئازاتلىق ئەرپىسىگىچە، مىللىتارىستلار ھاكىمىيىتى ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىغىنىڭ چىرىك ئىقتىدارسىزلىغى تۈپەيلىدىن، جاھانگىر ئۇنسۇرلار ھەر خىل قىياپەتتە تۈز كۈملەپ شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل، گەنسۇ، شىزاڭ قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، ھەر خىل قانۇنسىز ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇۋالدى. بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىرى شۇكى، ئۇلار كۆپلىگەن قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. ئەڭ مەشھۇر دۇڭخۇاڭ غەزەبىسىمۇ بۇنىڭ ئىچىگە كىرىدۇ. بۇ يادىكارلىقلار دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ، ئۇزۇندىن بۇيان چەتئەل ئالىملىرىنىڭ مۇنوپولىيىسىدە بولۇپ كەلدى. شۇڭا، ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق ئاچقان بۇ بىر يېڭى گۈلزارلىقتا روشەنكىسى، بىرىنچى قامچىنى چەتئەللىك ئىلىم - پەن خادىملىرى كۆتىرىۋالدى. يېقىنقى 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى دۇنيادا ئەڭ سەزگۈر رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغانلىقتىن، نۇرغۇن دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئادەم كۈچىنى

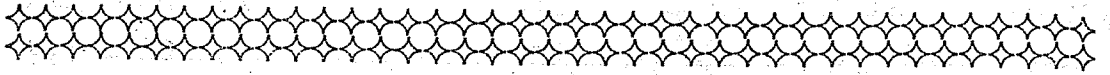
تەشكىللەش ۋە مالىيە جەھەتتىن ياردەم بېرىش جەھەتلەردە ئالاھىدە ئاكتىپلىق كۆرسەتمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىققەت قىلىشقا ئەرزىدىغىنى شۇكى، مۇشۇ بىر باسقۇچتا، خەلقئارا ھەمكارلىشىپ تەتقىق قىلىش كەيپىياتى ناھايىتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. چۈنكى، ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىقىنىڭ مەزمۇنى مول، ماتىرىيالى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ خىل تىل - يېزىقلارنى ئىگەللەش لازىم بولىدۇ. ئاز ساندىكى ئالىملار، ھەتتاكى مەلۇم بىرلا دۆلەتنىڭ ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىقىنى ئۆز ئالدىغا تەنھا تەتقىق قىلىمەن دېسە، ناھايىتى چوڭ قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىشى تۇرغان گەپ. بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ، يوشۇرۇشۇپ، ماتىرىياللارنى ئايرىم ھالدا مونوپول قىلىۋېلىش لىشلارنىڭ ھەممىسى باشقىلارغىمۇ، ئۆزىگىمۇ زىيان يەتكۈزىدىغان ئەخمىقانە قىلىقلار. دۇر. شۇڭلاشقا، خەلقئارا ھەمكارلىق كەيپىياتى ئىچىدە ماتىرىياللارنى ئاشكارا تۇتۇش ۋە ئۆز - ئارا ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىمۇ خېلىلا ئومۇملىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا زور پايدىلىق بولماقتا. نۆۋەتتە، مەملىكىتىمىز سىرتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق، مۇھىمى، تۆت جەمىيەتكە مەركەزلەشكەن: 1. ھازىرقى ئەھۋال نى تەتقىق قىلىش؛ 2 - ئارخىولوگىيىلىك قېزىش؛ 3 - تىل ۋە يېزىقلارنى تەتقىق قىلىش؛ 4 - مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىش. بۇ تۆت جەمىيەتتىكى تەتقىقاتتا مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئەمما سۇبېكتىپ ۋە ئوبېكتىپ جەھەتتىكى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسى تارىخى ۋە مىللەتلەر تارىخى جەھەتلەردە تېخى بۆسۈشلەر كۆرۈلىدى. ئىلگىركى دەۋرلەردىكى ئالىملار قالدۇرۇپ كەتكەن ياكى توپلىنىپ قالغان بەزى زور مەسىلىلەرگە قارىتا تا بۈگۈنگىچە ئىلگىرىلىگەن ھالدا جاۋاب بېرىلمىدى. بۇ جەھەتلەردە مەملىكەت سىرتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلارنىڭ يوشۇرالمىدايدىغان ئەجەللىك بىر ئاجىزلىغى شۇكى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى خەنزۇ تىل - يېزىغىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسى تارىخىغا نىسبەتەن، بىرىنچى دەرىجىلىك مۇھىم قىممەتكە ئىگە بولغان قەدىمقى خەنزۇچە ھۆججەتلەردىن بىۋاستە پايدىلىنالمىيدۇ. شۇنداقلا، يەنە يېقىنقى ۋە ھازىرقى زاماندىكى چۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىمۇ چۈشىنىلمەيدۇ.

ئازاتلىقتىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىگى ھەم غەمخور - لۇغىدا، مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىغى ئۇچقاندەك تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ئارخىولوگىيىلىك قېزىش ۋە مىللەتلەرنى تەكشۈرۈش جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. مول، يېڭى ماتىرىياللار توپلاندى. بولۇپمۇ، پارتىيىمىزنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىقىمۇ ئوخشاشلا ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىرى ئوخشاش بولمىغان ساھەلەردە مەسىلەن، نەزىرىيىۋى ئەسەرلەر، تەرجىمە، ماتىرىياللارنى رەتلەش، ئارخىولوگىيە، تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش، چارلاش قاتارلىق

تارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا نۇرغۇنلىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىدى؛ بولۇپمۇ بىر تۈركۈم ياش، ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇلار يۈكسەك چوققىغا چىقىشقا جۈرئەتلىك بولۇپ، ھازىر ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق ساھەسىدىكى بەزى قىيىن مەسىلىلەرگە ھۇجۇم قىلماقتا. بۇلار كىشىنى ئىنتايىن خوشال قىلىدىغان ھادىسە. ۋاھا- لەنكى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا بىر سوتسىيالىستىك دۆلەت بولۇش ئىپتىۋارىدىن ئېيتقاندا، بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىرىمىزنىڭ سانى يەنىلا ئازراق، كۈچىمىز يەنىلا ئاجىزراق بولۇپ تۇرماقتا. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ كەڭ غەربىي شىمال رايونىنى گۈللەندۈرۈش چاقىرىقى ئالدىدا، نۆۋەتتە، مەملىكەت سىرتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىقىنىڭ جۇشقۇن تەرەققىياتى ئالدىدا، بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىغىمىز روشەنكى، رىيال ئېھتىياجنى قاندۇرۇشتىن تېخى ناھايىتى يىراققا تۇرماقتا. شۇڭا، بىز ئالدى بىلەن كىشىلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇشقا چاقىرىشىمىز لازىم.

(«ئېنىسكلوپىدىك بىلىملەر» ژورنىلىنىڭ 1984 - يىلى 1 - سانىدىن ئېلىندى).

ز. سادىق تەرجىمىسى

داگوگواڭرۇي ئېكىسپىدىنتسىيىسى ۋە تۇرپان، دۇڭخۇاڭ مەدەنىيىتى

ماھەنلىي

19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بەزى ياۋروپا مەملىكەتلىرى ئېكىسپىدىنتسىيىچىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالى رايونلىرىدا بىر قاتار تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى ئېلىپ باردى ھەمدە دۇنيادا ئاز تۇچرايدىغان قەدىمىي ئىسىل بايلىقلارنى ئېلىپ كەتتى. بۇ دۇنيا ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە دىققىتىنى قوزغىدى. چەھەتتىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئىشلىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن 1899 - يىلى رىمدا ئېچىلغان 12 - قېتىملىق خەلقارا شەرقشۇناسلىق يىغىنىدا، مەركىزىي ئاسىيانى تەكشۈرۈش خەلقارا تەشكىلاتى تەشكىل قىلىش قارار قىلىندى. 1902 - يىلى ھامبورگدا يەنە 13 - قېتىملىق خەلقارا شەرقشۇناسلىق يىغىنى ئېچىلىپ، يىغىندا «مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق تارىخى، ئارخىئولوگىيىسى، تىلى ۋە ئۆرپ - ئەتىقى دىنىنى تەتقىق قىلىش ئىلمىي جەمئىيىتى» تەشكىل قىلىندى ①. بۇ ئىككى قېتىملىق يىغىندا، بىر مۇنچە مەملىكەت ئالىملىرى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا مۇناسىۋەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈش كەشپىياتلىرى ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى رايونلىرى دۇنيا شەرقشۇناسلىرى ۋە ئېكىسپىدىنتسىيىچىلىرى تېخىمۇ كۆز تىكىدىغان يەرگە ئايلنىپ قالدى. شۇندىن ئېتىۋارەن ھەر قايسى مەملىكەتلەر تەشكىل قىلغان ئېكىسپىدىنتسىيىچىلەر، قىددىرىپ - تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى. مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالىغا مۇنداق بەس - بەس بىلەن كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش قېزىق دولقۇنى، بىر تەرەپتىن، مەملىكىتىمىزنىڭ باي ۋە خىلمۇ - خىل تارىخ ۋە مەدەنىيىتىنىڭ غايەت زور جازىبىلىك كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ يېرىم فېودال، يېرىم مۇستەملىكە كونا جۇڭگوغا مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى يۈرگۈزۈش ھەرىكىتىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتتا، مۇنداق تەكشۈرۈش پائالىيىتىگە قاتناشقان بەزى ئادەملەر چەتئەل ھۆكۈمەتلىرى تەرىپىدىن جاسۇسلۇق ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتىلگەن تاجاۋۇزچى، كېڭەيمىچى ئۇنسۇرلار ئىدى. قېددىرىش، تەكشۈرۈشكە قاتناشقان پەنە بەزى ئالىملارمۇ، گەرچە ئىلمىي تەكشۈرۈش

رۇشنى ئاساس قىلىشىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى شۇ شارائىتتا ئاھلىق ۋە ئاھلىق بۇردە مەملىكىتىمىزنىڭ مەدىنىي يادىكارلىقلىرىغا زور دەرىجىدە زىيان سالدى. ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزى تەكشۈرگۈچىلەر مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالى رايونىنىڭ جۇغراپىيىسى، تارىخى، ئارخىئولوگىيىسى، مەدىنىيىتى ۋە سەنئىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەتقىقات نىشانلىرىدا ھەقىقەتەن نۇرغۇن نەتىجىلەرنى ياراتتى. ئۇلارنىڭ پا-ئالىيىتى مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالىنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسى تەتقىقاتىدا مۇھىم بىر سەھىپە بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى ئۈگىنىش مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالىنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسى تەتقىقاتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم. بۇ ماقالىمىزدا ياپونىيىلىك داگۇگۇئاگرۇي ئىكسى-پىدىتسىيىسىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇددادا دىنى يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ۋە تۇرپان، دۇڭخۇاڭ ئەتراپلىرىدىكى بەزى كەشپىياتلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات نىشانلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. 3 قېتىملىق تەكشۈرۈش ھەققىدە قىسقىچە بايان

ياپونلۇقلارنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالى رايونىنى تەكشۈرۈشى ياۋرو-پاغا قارىغاندا كەچرەك بولسىمۇ، لېكىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن كېيىن، ئەكسىچە، بۇرۇن چىققان قۇلاقىن كېيىن چىققان مۇڭگۇز ئۆتۈپ كەتتى. ياپونلۇقلارنىڭ نۇرغۇن قېتىملىق ئېكىسپىدىتسىيىلىرى ئىچىدە، ئەسىرنىڭ چوڭلۇقى ۋە ئىگە بولغان مەدىنىي يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە، داگۇگۇئاگرۇي ئۇيۇشتۇرغان ئېكىسپىدىتسىيە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

داگۇگۇئاگرۇي ياپونىيىدىكى «پاك زىمىن» مەزھىبى، غەربىي بىگىيۈن ئىبادەت خانىسىنىڭ 22 - ئەۋلات پىشىۋاسى. 1900 - يىلى لوندوندا ئوقۇغان. ئۇ ياۋروپالىق-لارنىڭ مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالى رايونلىرىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى بىر قەدەر چۈشەنەتتى. ئىككى قېتىملىق خەلقارا شەرقشۇناسلىق يىغىنى ۋە ھەر قايسى مەملىكەتلەرنىڭ مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالىنى تەكشۈرۈش قىزىق دولقۇنىنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا، ئەينى يىللاردا ئاران 27 ياشتىكى داگۇگۇئاگرۇي مۇناسىۋەتلىك ئېكىسپىدىتسىيە ئۇيۇشتۇرۇش قارارىغا كېلىپ، ياپونلۇقلارنىڭمۇ بۇ قىزىق دولقۇنغا قىستىلىپ كىرىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

داگۇگۇئاگرۇي 3 قېتىم ئېكىسپىدىتسىيە ئۇيۇشتۇرۇپ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىنى تەكشۈرگەندە، ئۆزى پەقەت جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر قانچە يەرلەرگىلا بېرىپ، قىسقا مۇددەتلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇيۇشتۇرغان 3 قېتىملىق داگۇگۇئاگرۇي ئېكىسپىدىتسىيىسى قەدىمقى بۇددادا مەركىزى خوتەن دۆلىتىنى نۇقتىلىق ھالدا قايتا - قايتا تەكشۈرگەن. كۇچار ئەتراپىدىكى مىڭ ئۆيىنى، شۇنىڭدەك

تۇرپان، دۇڭخۇئاڭ قاتارلىق بۇددا خارابىلىرىنى ھەمدە يىپەك يولىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىي يولىنى قېدىرىپ تەكشۈرۈپ چىققان.

1902 - يىلى 8 - ئايدا، داڭگۇاڭرۇي لوندوندا دۇبىيەنجېشىن، چۈي شىيەنشۇڭ، بىن دوخۇيلۇڭ، جىنشياڭ خۇڭيۈەن ۋە ئۆزى بىلەن 5 كىشىلىك ئېكىسپىدىنتسىيە تەشكىل قىلىپ، لوندوندىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە كەلدى. بۇ يەردىن ئۇدۇل قەشقەرگە باردى. قەشقەردە بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن، جەنۇبقا مېڭىپ يەركەنت ئارقىلىق تاشقورغانغا باردى. داڭگۇاڭرۇي، بىن دوخۇيلۇڭ، جىنشياڭ خۇڭيۈەنلەر بىلەن داۋاملىق جەنۇبقا مېڭىپ كەشمىرگە كىردى. ئاندىن ھىندىستانغا بېرىپ، بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس خارابىلىرىنى زىيارەت قىلدى. دۇبىيەنجېشىن ۋە چۈي شىيەنشۇڭلار يەركەنتكە قايتىپ كېلىپ، شىنجاڭدا داۋاملىق تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇلار ئىككىسى ئىلگىر - ئاخىر خوتەن ۋە كۇچار ئەتراپلىرىغا باردى ھەمدە كۇچار قىزىل مىڭ ئۆي ۋە قۇمتۇرا مىڭ ئۆيىنى 4 ئايغا يېقىن تەكشۈردى. ئۇلار ئىككىسىمۇ باشقا چەتئەللىكلەرگە ئوخشاش ئۆڭكۈرلەردىكى بەزى قىممەتلىك نام سۈرەتلىرىنى ئۇيۇپ ياپونىيىگە ئېلىپ كېتىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمىي مەدەنىي يادىكارلىقلىرىغا ناھايىتى زور زىيان يەتكۈزدى. ئۇلار كېيىن يەنە كورلا، قاراشەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق يەرلەرنى ئارىلاپ، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورى ئارقىلىق 1904 - يىلى ياپونىيىگە قايتىپ كەتتى. ھەممىسى بولۇپ بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ②

3 يىلدىن كېيىن داڭگۇاڭرۇي يەنە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا 2 - قېتىملىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى ئۇيۇشتۇردى. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ ئەمىلىي قاتناشقانلىرى 17 ياشلىق جۇيدۇەنچاۋ بىلەن 26 - 27 ياشلاردىكى يېسۇڭ رۇڭسەنلاڭ ئىدى.

1908 - يىلى 6 - ئايدا، ئۇلار توكيودىن بېيجىڭغا كېلىپ، شىمالدا ئۇلانباتۇرغا باردى. ئۇلاستاي، قوبدو ئارقىلىق جەنۇپتا ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئۇ يەردىن تۇرپانغا باردى. ئۇلار بۇ يەردە يارغول كونا قەلئەسىنى، قوجو كونا شەھرى قاتارلىق خارابىلارنى ۋە نۇرغۇن قەدىمىي قەۋرلەرنى تەكشۈردى ھەمدە ئۇلارنى ئېچىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئوغرىلاپ ئېلىپ كەتتى. ئاندىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ كورلاغا بارغاندىن كېيىن، ئىككىسى بۆلۈنۈپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش يولى دەل يىپەك يولىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىي يولىنى بويلاپ، تەكلىماكاننى ئايلىنىپ چىقتى. ئۇلار يولبويى روران، نىيە، خوتەن خارابىلىرىنى نۇقتىلىق تەكشۈردى. ئەڭ ئاخىرىدا قەشقەردە قوشۇلۇپ، يەنە ئەتراپتىكى خارابىلارنى ۋە تاش ئۆڭكۈرلەرنى تەكشۈرۈپ چىقتى. ئىككىسىنىڭ سەپىرىنى بىرلەشتۈرگەندە، ئۇلار پۈتۈن شىنجاڭ رايونىنى ئايلى

ئىپ چىققان ئىدى. 1909 - يىلى 11 - ئايدا، ئۇلار شۇ چاغدا كەشمىردە تۇرۇۋاتقان داڭگۇاڭرۇي بىلەن قوشۇلدى. جۇيدۇنچاۋ داڭگۇاڭرۇي بىلەن بىرلىكتە لوندونغا بېرىپ، 2 - قېتىملىق داڭگۇاڭرۇي تەكشۈرۈش ئومۇمىيىتىنىڭ ھەرىكىتىنى ئاياقلاشتۇردى. داڭگۇاڭرۇي لوندونغا بارغاندىن كېيىن، دەرھال مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىنى 3 - قېتىم تەكشۈرۈش ئىشنى پىلانلىدى. 2 - يىلى ئۇ جۇيدۇنچاۋنى خۇ-بۇس ناملىق بىر ئەنگىلىيەلىك ئادەم بىلەن ئەۋەتىپ، لوندوندىن مەملىكىتىمىزنىڭ چۆچەك رايونىغا كىرگۈزدى. ئۇلار 1910 - يىلى 10 - ئاي ئىچىدە ئۈرۈمچىگە كەلدى. بۇ قېتىم جۇيدۇنچاۋ ئاساسەن نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇ ئاۋال تۇرپانغا باردى. بۇ يەردە مەشھۇر ئاستانە قەدىمىي قەۋرىستانلىغىنى يەنە بىر قېتىم ئېچىپ، نۇرغۇن قەدىمىي ھۆججەتلەرنى ئېلىپ كەتتى. 12 - ئايدا ئۇ يەنە لوپنۇر رايونىغا بېرىپ، روران خارابىسىنى داۋاملىق تەكشۈردى. 1911 - يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا، چەرچەندىن چىقىپ، كۆپ جايا - مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ تەكلىماكان چوڭ قۇملۇغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تارىم دەرياسىغا باردى. ئاندىن بۈگۈر ئارقىلىق كۇچارغا باردى. بۇ يەردە ئەنگىلىيەلىك ھەمراھى خوبۇسنىڭ ئۆلگەن خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دەرھال قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ، ئۇنى دەپنە قىلدى. ئاندىن ئايلىنىپ خوتەنگە ئۆتۈپ، شىزاڭنىڭ شىمالى بىلەن گەنسۇغا بارماقچى بولغان ئىدى. لېكىن ئىككى قېتىم كۇئېنلۇن تېغىغا كىرىپ، قاتتىق قىيىنچىلىق تارتقانلىقى ئۈچۈن ئىلگىرلىيەلمەي قايتىپ چىقىپ، تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىنى بويلاپ، گەنسۇغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ دەل شىنخەي ئىنقىلاۋى پارتلىغان ۋاقت ئىدى. شۇڭا، داڭگۇاڭرۇي ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىدىن ئەنسىرەپ، 1911 - يىلى 5 - ئايدا، چىچۈەن شياۋبىلاڭنى مەخسۇس دۇڭخۇاڭغا بېرىپ ئۇنى ئىزلەشكە ئەۋەتتى. 1912 - يىلى 1 - ئايدا چىچۈەن شياۋبىلاڭ ئۇنىڭ بىلەن دۇڭخۇاڭدا ئۇچراشتى. 1914 - يىلى چىچۈەن شياۋبىلاڭ يەنە مەخسۇس سەپەر قىلىپ، دۇڭخۇاڭغا كەلدى. ئۇلار دۇڭخۇاڭ بۇددا نوملىرى ساقلانغان ئۆڭكۈردىن نۇرغۇن كىتاپلارنى قولغا چۈشۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە دۇڭخۇاڭ تاش ئۆڭكۈرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە سۈرەتكە ئالدى ۋە تەكشۈردى. بۇ ماتىرىياللار كېيىن ياپونىيە لوڭگو ئونۋېرسىتېتى غەربىي ئەللەرنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتىدە ساقلاندى ③. داڭگۇاڭرۇي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ دۇڭخۇاڭنى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ياپونىيە ئىلىم ساھەسىنىڭ دۇڭخۇاڭنى تەتقىق قىلىش قىزىق دولقۇنىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كېيىن ياپونىيە دۇڭخۇاڭ شۇناسلىقى دۇڭخۇاڭ ھۆججەتلىرى، تاش ئۆڭكۈر، تام سۈرەتلىرى، يەر ئاستىدىن چىققان رەسساملق سەنئىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئۆتتى. بۇنى داڭگۇاڭرۇي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ مەملىكىتىمىزدىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ۋە ماتىرىياللىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

دۇڭخۇاڭنى تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، جۇيدۇەنچاۋ بىلەن جىچۇەن شياۋبىلاڭ ئىلگىرى - ئاخىرى قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا يېڭى تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئاندىن جۇيدۇەنچاۋ شىمالغا قاراپ مېڭىپ، موڭغۇلىيە، رۇسىيە سببى رېيىسى ئارقىلىق دۆلىتىگە قايتتى، شۇندىن كېيىن، جىچۇەن شياۋبىلاڭ دۆلىتىمىزدە قېلىپ داۋاملىق تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇ نۇقتىلىق ھالدا تۇرپان ئەتراپلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، يەنە تەكلىماكان قۇملۇغىنىڭ شىمالىنى بويلاپ، قارا شەر، كۇچار، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا قېدىرىش، تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئاندىن يەنە شەرقىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، يەركەنت، خوتەن قاتارلىق جايلارغا باردى. ئۇ يەنە خوتەن دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ، تەكلىماكان قۇملۇغىنىڭ غەربىنى ئۇزۇنسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، شىمالدا مەڭگۈ قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان مۇزات داۋىنىدىن ئېشىپ، 1913 - يىلى 10 - ئايدا ئىلىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئەڭ ئاخىرى ئۈرۈمچىگە قايتىپ، 1914 - يىلى 1 - ئايدا قايتىش سەپىرىگە چىقتى. داڭگۇاڭرۇي ئىكسپېدىتسىيىسىنىڭ مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالى رايونىغا بولغان 3 - قېتىملىق قېدىرىش - تەكشۈرۈش ئىشى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

ياپونىيىلىك داڭگۇاڭرۇي ئىكسپېدىتسىيىسىنىڭ 3 قېتىملىق تەكشۈرۈشى 1902 - يىلىدىن 1914 - يىلىغىچە، ئوتتۇرىدا ئۈزۈلۈپ قالغان 3 يىلنى ھىساپقا ئالمىغاندا، 10 يىلغا يېقىن داۋام قىلدى. ئۇلارنىڭ ئاياق ئىزلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى ئاساسىي شەھەر ۋە كەنتلەرگە ۋە قەدىمىي خارابىلارغا قەدەر باردى ھەمدە گەنسۇدىكى دۇڭخۇاڭنى كۆپ قېتىم تەكشۈردى. ئۇلار ئېلىپ كەتكەن قەدىمىي ھۆججەتلەردىن لوڭگو ئونۇپرىستېتتا ساقلانغان ئاتقانلاردا 7733 پارچىگە يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ يېزىغىدىكى ھۆججەت 4380 پارچە، ئۇيغۇر يېزىغىدىكى ھۆججەت 973 پارچە، سانسكىرىت، زاڭزۇ، غەربىي تاڭغۇت، موڭغۇل يېزىغىدىكى ھۆججەتلەر 445 پارچە بولۇپ، خەنزۇ يېزىغى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمىي يېزىغى بىلەن يېزىلغان تام ھۆججەتلىرى 530 پارچىغا يېتىدۇ. بۇندىن تاشقىرى يەنە قاروشتى يېزىغى، خوتەن يېزىغى، قاراشەر يېزىغى، كۇچار يېزىغى قاتارلىق يېزىقلاردىكى ھۆججەتلەر، ياغاچ تارشا پۈتۈنلىرىمۇ كۆپ. ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن مەملىكىتىمىزدىن يۆگەپ - باغلاپ ئېلىپ كېتىلگەن يەنە نۇرغۇن قەدىمىي ياغاچ تارشا پۈتۈنلىرى، تام سۈرەتلىرى، ئويما ھەيكەللەر، يەپەك توقۇلما بۇيۇملىرى ۋە باشقا ھەرخىل مەدەنىي يادىكارلىقلار بار.

ئىكسپېدىتسىيىگە قاتناشقان ئەزالارنىڭ ھەممىسى نۇرغۇن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر ۋە تەكشۈرۈش دوكلاتلىرى يازدى. ئۇلار ئىگە بولغان ھەرخىل ھۆججەت ۋە

مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر ياپونىيىنىڭ مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالى رايونى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئالغا سۈردى.

ئىككىنچىدىن تىبەت قولغا چۈشۈرگەن بىر قىسىم ئاسارە - ئەتىقىلەردىن، كېيىنكى ۋاقىتتا «غەربىي ئەللەر ئارخىئولوگىيىسى ھەققىدە رەسىملەر توپلىمى» ناملىق كىتاب تۈزۈپ چىقىلدى. كىتاب ئىككى توم بولۇپ، 1915 - يىلى نەشر قىلىندى. قېدىرىش - تەكشۈرۈش خادىملىرىنىڭ بىر قىسىم ماقالىلىرى، تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى قاتارلىق ئەسەرلەردىن «غەربىي ئەللەر توغرىسىدا يېڭى خاتىرىلەر» ناملىق كىتاب تۈزۈپ چىقىلدى. كىتاب ئىككى توم بولۇپ، 1937 - يىلى نەشر قىلىندى. جۇيدۇنچاۋ ئۆزى ئىككىگە بولغان مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن «ئېرلى توپلىمى (二乐丛书) تۈزۈپ چىقتى. كىتاب 4 توم بولۇپ نەشر قىلىندى. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى ياپونىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئالىملىرى «غەربىي ئەل مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى» تەشكىل قىلىپ، داڭگۇئاڭرۇي ئىككىنچىدىن تىبەت ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى سېستىمىلىق رەتكە سېلىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، 1958 - يىلى 1962 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئارقا - ئارقىدىن «غەربىي ئەللەر مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسەرنى نەشر قىلدى. ئەسەر 5 توم (6 قىسىم) بولۇپ، ئۇنىڭغا بىرنەچچە ئونلىغان مۇناسىۋەتلىك ياپون ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات ماقالىلىرى كىرگۈزۈلگەن ئىدى. يۇقۇرقى نەتىجىلەر داڭگۇئاڭرۇي ئىككىنچىدىن تىبەت ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ بۇددادا شۇناسلىق، تارىخ، جۇغراپىيە، مەدەنىيەت ۋە گۈزەل سەنئەت جەھەتلەردىكى قىممىتىنىڭ ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك تونۇش تۇرۇلۇشى ۋە بايان قىلىنىشىدۇر.

ھەممىگە مەلۇمكى، ياپونلۇقلارنىڭ مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالى رايونىغا بولغان تەكشۈرۈش ھەرىكىتى ھەرگىز داڭگۇئاڭرۇي ئۇيۇشتۇرغان 3 قېتىملىق تەكشۈرۈشلەر ئەمەس. داڭگۇئاڭرۇي ئىككىنچىدىن تىبەت ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ بۇددادا شۇناسلىق، تارىخ، جۇغراپىيە، مەدەنىيەت ۋە گۈزەل سەنئەت جەھەتلەردىكى قىممىتىنىڭ ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك تونۇش تۇرۇلۇشى ۋە بايان قىلىنىشىدۇر. ھەممىگە مەلۇمكى، ياپونلۇقلارنىڭ مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالى رايونىغا بولغان تەكشۈرۈش ھەرىكىتى ھەرگىز داڭگۇئاڭرۇي ئۇيۇشتۇرغان 3 قېتىملىق تەكشۈرۈشلەر ئەمەس. داڭگۇئاڭرۇي ئىككىنچىدىن تىبەت ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ بۇددادا شۇناسلىق، تارىخ، جۇغراپىيە، مەدەنىيەت ۋە گۈزەل سەنئەت جەھەتلەردىكى قىممىتىنىڭ ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك تونۇش تۇرۇلۇشى ۋە بايان قىلىنىشىدۇر.

2 - بۇددادا خارابىلىرىنى زىيارەت قىلىش

داڭگۇئاڭرۇي دارماكارىيا (بۇددادا ئۇستازلىرى) بولۇش سۈپىتى بىلەن نىبە ئۈچۈن قايتا - قايتا ئېكسپىدىتسىيە ئۇيۇشتۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ قاتارلىق جايلىرىنى تەكشۈرىدۇ؟ ئۇلار بۇ يەرلەرنى تەكشۈرۈپ نىبە مەقسەت

كە يەتتە كىچى؟ ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئىككىسىدىن ئىككىسىدىكى ئەزالارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ تەكشۈرۈشى بۇددىزم تارىخىنى تەتقىق قىلىش بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىككىسىدىن ئىككىسى تەكشۈرۈشى، شۇنداقلا، بۇددى خاراكتېرلىرىنى بىر قېتىم كەڭ كۆلەمدە زىيارەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەن.

قەدىمقى ياپونلۇقلار دەسلەپ ھەممە شەيئەلەردە روھ بولىدۇ دەپ قارايدىغان شىنتوئىزم دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى، بۇددى دىنىنىڭ ياپونلارغا قاچان كىرگەنلىكى ئانچە ئېنىق ئەمەس. بەزى بۇددى تارىخ كىتاپلىرىدا قەيت قىلىنىشىچە، لياڭ خاندانلىغىنىڭ خانى لياڭ ۋۇدى (梁武帝) پۈتۈك (普通) سەلتەنەت يىلىنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 522 - يىلى) ياپونىيەنىڭ داخېيەنيۇەن دىگەن يېرىدە بىر كەپە ئىبادەتخانىسى سېلىپ، بۇددى دىنىغا ئېتىقات قىلغان. ئاۋال سىماداننىڭ قىزى سى ما-داۋ راھىبە بولۇپ چىقىپ كېتىپ، پاك دىل راھىبە دەپ ئاتالغان، سى ماداننىڭ ئوغلىمۇ راھىپ بولۇپ چىقىپ كېتىپ، پەزىلەتلىك راھىپ دەپ ئاتالغان. مانا بۇ ياپونىيەدە راھىپ ۋە راھىبەلىكنىڭ باشلىنىشى ئىدى ④. ئەلۋەتتە، بۇنى بۇددادىنى كىرىشىنىڭ باشلىنىشى دېيىشكە بولاتتى. مىلادى 552 - يىلى چاۋشيەننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بېيجى دۆلىتىنىڭ خانى شېنىمىڭ خان يەنە ئەلچىلىرى ئارقىلىق ياپونىيەگە بۇددى ھەيكىلى ۋە بۇددى دەستۇرلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىنى ئەۋەتىپ بەرگەن ⑤. بۇددى دىنىنىڭ ياپونىيەدە تارقىلىشىغا بۇنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان. لېكىن بۇددى دىنىنىڭ تارقىلىشىغا نىسبەتەن، ئەينى ۋاقىتتىكى ياپون ھۆكۈمران گۇرۇھى ئىچىدە كەسكىن زىددىيەت بار ئىدى. ئەڭ ئاخىرىدا بۇددى دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە تارقىتىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى گۇرۇھ غەلبە قىلىپ، بۇددى دىنى ياپونىيەدە تارقىلىشقا باشلىغان. بولۇپمۇ، 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان، ياپونىيە «تاڭ سۇلالىسىغا بىر قانچە قېتىم ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن»، ئۇلار جۇڭگوغا كېلىپ قايتقاندا، ياپونىيەگە جۇڭگو مەدىنىيىتىنى ئېلىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، جۇڭگودا تارقالغان بۇددى مەزھەپلىرىنىمۇ ئېلىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇددادىنى ياپونىيەدە كەڭ تارقالغان ۋە دۆلەت دىنىغا ئايلانغان. مانا مۇشۇنداق بىر مۇناسىۋەت بىلەن، ياپون بۇددىستلىرى ئومۇمەن، ياپونغا بۇددادىنى ئاساسەن جۇڭگودىن كىرگەن دەپ قارايدۇ.

داڭگۇاڭرۇي ئېتىقات قىلغان ھەقىقىي دىن جۇڭگونىڭ (往生净土法门) (ئۆلگەندىن كېيىن، تىرىلىپ پاك دۇنياغا بېرىش) نەزىرىيىسىدىن كېلىپ چىققان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇنداق بۇندا ئەھكاملىرى (法门) ① شەرقىي جىن خانلىغىدىن باشلىنىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە جۇڭگودا ھەقىقىي دىن رەسمىي بەرپا بولغانىش. تاڭ ۋە سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ھەقىقىي دىن ياپونىيەگە كىرىپ، ① بۇددى ئەھكاملىرى (法门) - قىسىملارغا بۆلۈپ بايان قىلىنغان بۇددى ئەھكاملىرى.

12 - ئەسەردە، ياپونىيىدە ھەقىقىي دىن بەرپا بولغان ئىكەن. بۇ دىن ياپونىيىدە ئىن-
تايىن راۋاج تېپىپ كېيىن يەنە پارچىلىنىپ، بىگىيۈەن ئىبادەتخانىسى مەزھىبى كېلىپ
چىققان ئىكەن. داگۇگۇاگرۇي دەل مانا شۇ ھەقىقىي دىن بىگىيۈەن ئىبادەتخانىسى مەزھى-
بى غەربىي بىگىيۈەن ئىبادەتخانىسىنىڭ 22 - ئەۋلات پىشېۋاسى ئىدى. بۇدادىنى
ياپونغا جۇڭگودىن كىرگەن بولغاچقا، ياپونلۇقلارمۇ بۇدادىنىڭ جۇڭگودىكى تە-
رەققىيات ئەھۋالىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى.

خوش، بۇدادىنى جۇڭگوغا قانداق كىرگەن؟ مەملىكىتىمىزنىڭ بىر مۇنچە ئە-
سەرلىرىدە، بۇدادىنى جۇڭگو ۋەچەتئەل راھىپلىرى ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيادىن
مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە بىۋاسىتە ئېلىپ كىرگەنلىكى، شۇنىڭدەك،
مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىكى راھىپ-
لارنىڭ بۇدادا نوملىرىنى ئىزلەپ ھىندىستانغا بارغانلىقى توغرىسىدىكى
ۋەقەلەر قەيىت قىلىنغان. ئۇنىڭ ئىچىدە شەرقىي خەن سۇلالىسى يۇڭپىڭ يىللىرى
جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە گايېموتىڭ (شېموتىڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، لىيەن فالەن،
شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئەنشىگاۋ، جۇچيەن قاتارلىقلار كەل-
گەن. جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن غەربىي جىن راھىبى فاشيەن، شىمالىي ۋېي
راھىبى سۇن يۇن، تاڭ دەۋرىدىكى راھىپ شۇەنجۇاڭ قاتارلىقلار بۇدادا نوملىرىنى
ئىزلەپ ھىندىستانغا بارغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭ رايونىدىن ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ
ئەسەرلىرىدىن قەدىمقى زاماندا شىنجاڭدا بۇدادا دىنىنىڭ ئىنتايىن راۋاج تاپقانلى-
قىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە، بۇدادا دىنىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىن
كى تارقىلىش ئەھۋالىنى جانلىق تۈردە بايان قىلغان. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بەزى
راھىپلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا غەربكە بېرىپ نوم ئىزلەش دىگىنى، ئەمىلىيەتتە شىنجاڭ-
غا بېرىپ ئىزلەش دىگەن سۆز ئىدى. مەسىلەن: جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن بى-
رىنچى بولۇپ، غەربكە نوم ئىزلەپ سەپەر قىلغان ئادەم ئۈچ پادىشاھلىق ۋاقتىدىكى
راھىپ جۇسشىڭ ئىدى. ئۇ خوتەنگە بېرىپ سانسىكىرت يېزىغىدىكى رەسمى نۇسخا
ماخاپراجنا پارامىتا سۇترا Mahaprajna paramita sutra (大品般若经)
نومىنى لويانغا ئاپىرىپ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. شىنجاڭ راھىپلىرىمۇ بۇدادا دىنىنى
ئىچكى ئۆلكىلەرگە بىۋاسىتە بېرىپ تارقاتقان. مەسىلەن: كېيىنكى چىن ۋاقتىدىكى كۈ-
چار راھىبى كوماراجىۋا قاتارلىقلار. بۇ شۇنى ئۇقتۇرىدىكى، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بۇ-
دا ئېقىملىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى شىنجاڭ رايونىدىكى بۇدادا دىنى بىلەن زىچ
مۇناسىۋەتلىكتۇر شۇنىڭ ئۈچۈن بۇدادا دىنىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن بى-
ۋاسىتە قوبۇل قىلغان ياپون بۇددىستلىرى، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى
بۇدادا تارىخىغا ئەلۋەتتە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. بولۇپمۇ، سېۋىن ھېدىن سىتەيىن
قاتارلىق ئادەملەر مەملىكىتىمىز شىنجاڭ رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كۆپلىگەن

بۇددا بۇتخانلىرى خارابىلىرىنى، شۇنىڭدەك، بۇددا ھەيكىلى، بۇددا نوملىرىنى ئاپ-
تى. ئۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن نوم - بىتىگىلەر ھىند ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇرۇنراق ئىشلى-
تىلگەن يېزىقلاردا يېزىلغان بولۇپ، بۇ ياپون بۇددىستلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى
ۋە قىزىقتۇردى.

بۇ ئەھۋاللاردىن مۇنداق بىر مەسىلە كېلىپ چىقىدۇ. بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقى-
لىش جەريانى، ھىند - ئوتتۇرا ئاسىيا - شىنجاڭ - ياپوندىن ئىبارەت مۇشۇ سىزىق
بويىچە ئاستا - ئاستا شەرققە تارقالغانمۇ؟ شىنجاڭ بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىش
جەريانىدا قانداق رول ئوينىغان؟ شىنجاڭ تارىخىدا بۇددا دىنىنىڭ تەرەققىيات ئەھ-
ۋاللىرى زادى قانداق؟ بۇ مەسىلىلەر داڭگۇڭاڭرۇيىنىڭ 3 قېتىم ئىككىسىپىدىن تەشكىل
قىلىپ، شىنجاڭ رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ، داڭگۇڭاڭرۇي
ۋە ئۇنىڭ ئىككىسىپىدىن تەشكىل قىلىش ئېلىپ بېرىشى، ئەزالارنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ شىن-
جاڭدا 3 قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشى، بىرىنچىدىن، موڭغۇلىيىنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالى رايونىنىڭ ئەينى ۋاقتىدىكى دىنىي ئېتىقات.
دىنىي پائالىيەت ئەھۋاللىرىنى تەكشۈرۈپ بىلىش؛ ئىككىنچىدىن، بۇددا خارابىلىرىنى
تەكشۈرۈپ، تارىختا بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭدا راۋاج تېپىشى ۋە شەرققە تارقىلىشى،
شۇنىڭدەك، راھىپلارنىڭ ھەر قېتىم بۇددا نوملىرىنى ئىزلەش ۋە دىن تارقىتىش ئۈچۈن
كېلىپ - كېتىپ تۇرغان يوللىرىنى بىلىش؛ ئۈچىنچىدىن، بۇددا دەستۇرلىرى، بۇددا
ھەيكىلى، بۇددا جابدۇق - سايمانلىرىنى، شۇنىڭدەك، بۇددا دىنىنى تەتقىق قىلىشتا
قوشۇمچە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە يەنە باشقا ئارخىپلارنىڭ مەدەنىي يادىكار-
لىق قاتارلىقلارنى يىغىشتىن ئىبارەت ئىكەن.

بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى جەريانىدا، مەملىكىتىمىز شىنجاڭ رايونىنىڭ
ئورنى ۋە رولى زادى قانداق بولغان؟

بۇددا دىنى مىلادىدىن بۇرۇن 5 - 6 ئەسىرلەردە، شىمالىي ئەنەتكەك (ھىند)
كاپىلاۋاستۇ دۆلىتىدە (ھازىرقى نېپالدا) بەرپا بولغان، دەسلەپ ئىنتايىن ئاستا تار-
قالغان. بۇددا دىنى پەيدا بولۇپ، ئىككى-يۈز نەچچە يىلدىن كېيىن،
ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى يەنىلا گانگ دەرياسىنىڭ ئەتراپ-
پىدىن ئىبارەت بولدى. مىلادىدىن بۇرۇن 3 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ئەنەتكەك
ماگادا دۆلىتىنىڭ (ھىندىستاننىڭ ھازىرقى بىھار ئىشتاتىنىڭ جەنۇبى) ماۋرىيا سۇ-
لالىسى پادىشاھى ئاسۇكا تەختكە چىقتى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە، ماگادا دۆل-
تى كۈچىيىپ، تېررىتورىيىسى كۈندىن - كۈنگە كېڭەيدى. 10 نەچچە يىل ئىچىدە ھىند
يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن تاشقىرى، ھىندىستاننىڭ قالغان قىسىملىرىنىڭ
ھەممىسىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئاسۇكا ئەسلىدە براھىمان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى.
تەختكە چىقىپ 9 يىلدىن كېيىن، بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلدى ۋە تەقۋادار بۇددا مۇ-

رىتىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ سىرتقا قارىتا كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى يېتىپ بارغان يەرلەردە بۇتخانا ۋە ھەر خىل بۇددا خاتىرە بۇيۇملىرى ياسالدى، راھىپ بولۇش تەشەببۇس قىلىندى ۋە راھىپلارغا ئوبدان مۇئامىلە قىلىندى. ھەر خىل بۇددا دىنىي پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، بۇددا دىنى پۈتۈن ھىندىستانغا كېڭەيتىلدى. بۇلا ئەمەس، ئۇ يەنە دۆلەت سىرتىغا كۆپلەپ مىسسىيونېرلار چىقىرىپ، پۈتكۈل ئاسىيا، ياۋروپانى كەزدۈرۈپ چىقتى. شۇ ئارقىلىق بۇددا دىنى ناھايىتى تېزلىكتە يېقىن خوشنا رايونلارغا تارقالدى.

تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن 1 - ئەسىردە، بۇددا دىنى مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدىغان كۇشان دۆلىتىگە (كۇشان دۆلىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلىرى شىمالدا ئامۇ دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمى، جەنۇب - تا ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ۋىندىيە تاغلىرىغا قەدەر بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا - نى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتەتتى) تارقالغان ئىدى ⑥.

ئۇنداق بولسا، بۇددا دىنى مەملىكىتىمىزگە قاچان ۋە قانداق كىرگەن؟ بۇ مەسىلىدە ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆز قارىشى ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر «كېيىنكى خەننامە»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى خاقانى مىڭدى چۈشە، غەربىيە ئالتۇن ھەيكەل بار - لىغىنى كۆرگەن ۋە ئەنەتكەك (ھىندىستان) گە ئادەم ئەۋەتىپ. راھىپ تەكلىپ قىلغان، مىلادى 67 - يىلى ئەنەتكەك راھىپلىرى گايېمۇتېڭ، لىئىنئالەن لويانغا كەلگەن ۋە بەيما ئىبادەتخانىسىدا تۇرۇپ بۇددا نوم - بىتىگىلىرىنى تەرجىمە قىلغان. شۇنداق قىلىپ، بۇددا دىنى جۇڭگوغا كىرگەن، دىيىشىدۇ. بەزىلەر يەنە باشقا بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، بۇددا دىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە مىلادىدىن بۇرۇنلا كىرگەن، دەپ قارايدۇ. لېكىن «ۋېي نامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى خاقانى خەن ئەيدىنىڭ يۈەنشۇ 1 - يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - يىلى)، «بوشىدىنىڭ بالىسى چىڭ لۇغا ئۇلۇغ ياۋچىلار خانىنىڭ ئەلچىسى يىسۇڭ بۇددا نومىنى ئېغىزچە سۆزلەپ بەرگەن» ⑦ ئىكەن. بۇ خاتىرە ئەينى ۋاقىتتا بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگوغا كىرگەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇددا دىنىنىڭ مەملىكىتىمىزگە كىرىش يولى توغرىسىدىمۇ ھەر خىل قاراشلار بار. بەزىلەر بۇددا دىنى ئاۋال شىنجاڭغا كىرىپ، ئاندىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن ئەمەس، بەلكى ئەنەتكەكتىن بىۋاسىتە كىرگەن، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدا بۇددا دىنىنىڭ راۋاج تېپىشى ئىچكى ئۆلكىلەرگە قارىغاندا كەچرەك دەپ قارايدۇ، ئۇلارنىڭ دەلىلى «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەننامە» قاتارلىق كىتاپلاردىكى شىنجاڭغا ئائىت ئەھۋاللار كۆپىنچە، چاڭ چىيەن، بەن چاۋ، بەن يۇڭ قاتارلىق ئادەملەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتى ۋە خاتىرىلىرى ئاساسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا، شىنجاڭ رايونىدا بۇددا دىنى بارلىقى توغرىسىدا ھېچ

قانداق خاتىرە يوق. دىمەك، شەرقىي خەندىن ئىلگىرى شىنجاڭدا بۇددا دىنى يوق ئىدى، دەيدۇ.

لېكىن داگۇگۇاڭرۇي ئىكسىپىدىتسىيىسى ئۆزلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسەن، بۇ مەسىلە ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇلار 3 قېتىملىق قېدىرىش - تەكشۈرۈش ھەرىكىتىدە خوتەن دۆلىتىنى نۇقتا قىلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. خوتەن دۆلىتى مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى بۇددا مەركەزلىرىنىڭ بېرى ئىدى. فاشىيەن، سۇن يۇن، شۇەن جۇاڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردىن ئۆتكەن ھەمدە خوتەندە بۇددا دىنىنىڭ راۋاج تېپىش ئەھۋاللىرىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ خاتىرىلىگەن. بولۇپمۇ، شۇەن جۇاڭ خوتەندە خوتەن دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بۇددا دىنىنىڭ كىرىشى توغرىسىدا بەزى رىۋايەتلەرنى قولغا چۈشۈرگەن^⑧. ئۇلار خوتەن رايونىدا ھەرقايسى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىلىرىنى تەكشۈرۈپ ھەمدە شۇەن جۇاڭ قاتارلىقلارنىڭ خوتەن دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بۇددا دىنىنىڭ كىرىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، مىلادىدىن بۇرۇن 1 - ئەسىردە، بۇددا دىنى ئەنەتكەكتىن بىۋاسىتە خوتەنگە كىرگەن^⑨ دەپ قارايدۇ. بۇنداق دېيىش، قارىماققا يېتەرلىك پاكىت ئاساسىغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ياپون ئالىملىرىدىن يۇيىشى - لياۋتىي قاتارلىقلارنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، ئۇ مەلۇم ھەقىقەتكە ئىگە^⑩. ھازىر مەملىكىتىمىز ئالىملىرىدىن، بۇددا دىنى ئاۋال غەربىي ئەللەرگە كىرىپ، ئاندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئۆتكەن دىگۈچىلەرمۇ^⑪ بار.

داگۇگۇاڭرۇي ئىكسىپىدىتسىيىسى خوتەن بۇددا خارابىلىرىنى تەكشۈرگەندە، تاڭ دەۋرىدىكى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ (ماھايانا — mahayana) دىنى، جوۋ جۇيگا دۆلىتىنىڭ ئورنى ۋە بۇددا خارابىلىرى ئۈستىدە مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. جۇڭگو ۋە ياپونغا تارقالغان بۇددا دىنى كۆپىنچە، ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ (ماھايانا) دىنى ئىدى. قەدىمقى خوتەن رايونى بولسا خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ (ماھايانا) بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان غەربىي ئەلدىكى قەدىمىي دۆلىتى ئىكەن، ھەتتا بەزىلەر ئۇنى «جۇڭگو ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ (ماھايانا) بۇددا دىنىنىڭ مەنبەئى»^⑫ دەپ قارايدىكەن. داگۇگۇاڭرۇي ئىكسىپىدىتسىيىسى شۇ سەۋەپتىن، قەدىمىي خوتەننى تەكشۈرۈش نۇقتىلىرىنىڭ بېرى قىلغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، قەدىمىي خوتەن ئەتراپىدا يەنە بىر جېجۇيگا ياكى جوۋجۇيگا دۆلىتى بولۇپ، ئۇ يەردىمۇ ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ (ماھايانا) بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىنىدىكەن. شۇەن جۇاڭ بۇ يەردە: «ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ دەستۇرلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇددا تەلىماتى بارغانلا يەردە راۋاج تاپقان»^⑬ يۈزمىڭلارچە سۆزلەردىن ئىبارەت بۇددا نوملىرىدىن ئون قىسىم بار ئىكەن» دەيدۇ. ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ بۇددا دىنىنىڭ بۇ يەردە راۋاج تېپىشى ھەتتا خوتەندىنمۇ ئېشىپ كەتكەن. بۇ ئەلۋەتتە، داگۇگۇاڭرۇي

ئىككىسىدىن تىسىسىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ قوزغىغان. لېكىن بۇ قەدىمىي دۆلەتنىڭ جۇغراپىيە ئورنى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى تونۇشىمۇ ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر ئۇنى ھازىر يەركەنتتە دەيدۇ. ستېپىن بولسا، ئۇنى ھازىرقى قارغىلىق^⑭ دېگەن ۋە ئىلىم ساھەسىدىكى كۆپچىلىك ئادەملەر- نىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. داڭگۇاڭرۇي ئىككىسىدىن تىسىسى جۇجۇيىغا دۆلىتىنىڭ ئورنىنى ماددى نەرسىلەر بىلەن ئىسپاتلاش ئۈچۈن، يەركەنت ۋە قاغىلىق ئەتراپلىرىدىمۇ بىر نەچچە قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇلار شۇ ئەتراپتىكى تاغ باغلىرىدىن بىرمۇنچە قەدىمىي تاش ئۆڭكۈر ئىبادەتخانىلىرى ۋە قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىنى تېپىپ، بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى توغرىسىدا نۇرغۇن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىغا ئىگە بولغان ۋە مۇشۇ ئەتراپ ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ (ماھايانا) بۇددا دىنى دەستۇرلىرى بار جۇجۇيىغا دۆلىتى بولسا كېرەك، دەپ مۆلچەرلىگەن^⑮.

بۇندىن تاشقىرى ئۇلار كۇچار، قاراشەر، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا خارابىلىرى، باي ناھىيىسىدىكى قىزىل مىڭ ئۆي ئىبادەتخانىلىرى، كۇچاردىكى قۇم تۇرا ئىبادەتخانىلىرى، قاراشەردىكى مىڭ ئۆي، تۇرپاندىكى بىزەكلىك ئىبادەتخانىلىرى، شۇنىڭدەك، گەنسۇنىڭ دۇڭخۇاڭدىكى مىڭ ئۆي قاتارلىق بۇددا سەنئەت غەزەنلىرى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن. دىمەك، داڭگۇاڭرۇي ئىككىسىدىن تىسىسىنىڭ تەكشۈرۈش پائالىيىتى ۋە بۇددا خارابىلىرىنى زىيارەت قىلىشى، مەملىكىتىمىزنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كېتىش ۋە بۇزۇش ئىشى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بېرىلغان. ئۇلارنىڭ ھەركىتىگىمۇ كۈچلۈك ئەللەرنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىشى، مەملىكىتىمىزنىڭ مەدەنىيىتىگە تاجاۋۇزچىلىق قىلىشىدىن ئىبارەت دەۋر تامغىسى بېسىلغان.

3 - دۇڭخۇاڭ ۋە تۇرپان قاتارلىق يەرلەردىكى باي ۋە قەدىمىي يادىكارلىقلار

داڭگۇاڭرۇي ئىككىسىدىن تىسىسى مەملىكىتىمىزنىڭ دۇڭخۇاڭ، تۇرپان قاتارلىق جايلارىدىن ئېلىپ كەتكەن قەدىمىي مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە، ھەر خىل بۇددا دەستۇرلىرى ۋە نوم - بىتىگەر ئەڭ كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر نوم غەربىي جىن خانلىقى يۇەنكاڭنىڭ 6 - يىلى (مىلادى 296 - يىلى) خاتىمە يېزىلغان «بۇددا نوملىرى توپلىمى» (诸佛要集经) بولۇپ، نوم ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، غەربىي جىن خانلىقى راھىبى لەن فاخۇ (ئاھاڭ تەرجىمىسى شېن مولوشا) تەرجىمە قىلغان ئىكەن. لەن فاخۇ ئەسلى چوڭ ياۋچىلاردىن بولۇپ، دۇڭخۇاڭدا تۇغۇلغان. نوم - بىتىگەرنى «دۇڭخۇاڭ بۇرخانى» دەپ ئاتالغان راھىپ جۇگاۋزودىن ئوقۇغان. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا

مەملىكەتتىكى بۇددا دەستۇرلىرىنىڭ تولۇق ئەمەسلىكىنى ھىس قىلىپ، جۇگاۋزو بىلەن بىرلىكتە «غەربىي رايوندىكى ھەممە دۆلەتلەرگە بارغان. 36 تۈرلۈك ھەر خىل يات تىللارنى... ئۆگەنگەن»^{①⑦}.

ئۇ پامىرنىڭ غەربىدىكى ھەرقايسى جايلاردىن ئالغان بۇددا نوملىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كەتكەن ۋە ئۇنى يولبويى تەرجىمە قىلغان. ئاخىرىدا لوياندا تۇرۇپ، جەمى 175 قىسىم 354 جىلد بۇددا نومىنى تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇنىڭ پامىرنىڭ غەربىگە بېرىپ بۇددا نوملىرىنى ئىزلىشى فاشىيەندىن يۈز نەچچە يىل بۇرۇن بولۇپ، تەرجىمە قىلغان نوملىرىمۇ فاشىيەندىن كۆپ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنىڭ رولىغا باھا بېرىپ: «بۇددا تەلىماتىنىڭ جۇڭخۇاغا كەڭ تارقىلىشى ليەن فاخۇنىڭ كۈچى بىلەن بولغان»^{①⑦} دېيىشكەن. داگوڭواڭرۇي ئىكىسپىدىنتسىيىسى تاپقان «بۇددا نوملىرى توپلىمى» دۇڭخۇاڭدا شۇ تەرجىمە قىلغان بۇددا نوملىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا، ليەن فاخۇ تەرجىمىسىنىڭ ئەڭ بالدۇرىنى كۆچۈرمە نۇسخىسىدۇر. ھەمدە ليەن فاخۇ تەرجىمە قىلغان بۇددا نوملىرىنىڭ كۆپلىكى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ بۇددا نوملىرى بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى تېخىمۇ قوزغىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈدىن ئىككى شەرققە تار-قىلىشنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

ئىكىسپىدىنتسىيە يەنە غەربىي لياڭ خانلىغىنىڭ جىيەنجۇ (建初) (مىلادى 411-يىلى) سۇترا «ساددھارما پۇندارىكا سۇترا» Saddharmapundarika sutra نىمۇ يىققان. بۇمۇ ناھايىتى چوڭ بىر كەشپىيات ئىدى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇنى ئەڭ بالدۇر كۇماراجىۋا تەرجىمە قىلغان ئىكەن. ئۇ 344 - يىلى كۇچاردا تۇغۇلۇپ، 7 يېشىدا ئانىسى بىلەن راھىپ بولۇپ چىقىپ كەتكەن. ئۇلۇغ ۋە كىچىك كۆلۈڭگۈ نوملىرىنى ئۆگىنىپ، غەربىي ئەلدە داڭ چىقارغان. ئالدىنقى چىن جىيەنجۇ 18-يىلى (مىلادى 382 - يىلى) لۇيگۇاڭ كۇچارىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى لياڭجۇغا ئېلىپ كەتكەن. مىلادى 401-يىلى يەنە كېيىنكى چىن خانلىغىدىن ياۋشىڭ چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلدۇرغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادى 401 - يىلىدىن 409 - يىلغا قەدەر جەمى بىرنەچچە ئونلىغان نوم بىتىگىلىرىنى تەرجىمە قىلىپ چىققان. «ساددھارما پۇندارىكا سۇترا» مۇ شۇنىڭ ئىچىدە. بۇ دەستۇرنىڭ باسما نۇسخىسى ئىنتايىن ئومۇمى بولسىمۇ، لېكىن ئىكىسپىدىنتسىيە تاپقان بۇ نومىنىڭ كۆچۈرمە نۇسخىسىدا مىلادى 411 - يىلقى ئىلاۋە بار. بۇ ۋاقىتتا كۇماراجىۋا تېخى ھايات ئىدى. (ئۇ 413-يىلى ئۆلگەن). بۇ كۇماراجىۋا تەرجىمە قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمىگەن ۋاقىتتىكى ئەڭ بالدۇرقى كۆچۈرمە نۇسخا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ «ساددھارما پۇندارىكا سۇترا» نىڭ ھەرخىل نۇسخىلىرىنى سېلىشتۇرۇش جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك بايلىقتۇر.

بۇندىن ئاشقىرى، ئۇلار يەنە ئۇستاز شېن داۋنىڭ «ئامىتابا» غايىزغان

خاتىمە سۆزىنى تاپقان شىيەنداۋ (613 - 681) تاڭ سۇلالىسى راھىبى بولۇپ، جۇڭگو ھەقىقىي دىنىي مەزھىبىنىڭ ئەمىلىي ئىجرا تېخىسىدۇر. مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ياپون ھەقىقىي دىن مەزھىبى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ياپونىيىنىڭ مۇشۇ مەزھەپتىكىلىرى ئىنتايىن ھۆرمەت قىلىدىغان شەخستۇر. ئۇ خاتىمەنى تېپىش داڭگۇڭاڭرۇي ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە ئەڭ قىممەتلىك تەڭدىشى يوق مەدەنىي يادىكارلىق ئىدى. بۇندىن تاشقىرى، يەنە بىر مۇنچە بۇددانىيلىرى ۋە ئۇنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان.

داڭگۇڭاڭرۇي ئىككىسىدىن تىسىيىسى شىمالىي شىنجاڭدىن يەنە بىر «كۇڭمۇسى» ھۆججەت جىمىنى تاپقان. «كۇڭمۇسى» (孔目司) تاڭ دەۋرىدىكى سودا بېجى يىغىش ئورگىنى ئىدى. كەييۈەن 7 - يىلى (مىلادى 719 - يىلى) دىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ رايونى يىپەك يولىدىكى سودا بېجىنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا «ئاگىنى (قارا شەھەر)، كۈسەن (كۇچار)، قەشقەر، خوتەنلەر غەربىي ئەل سودىگەرلىرىدىن يىپەك، ئۆزلىرى ئىشلىتىدۇ؛ شىمالدا ئۇرۇمتاي (轮台 - ئۈرۈمچىنىڭ شىمالى) يىغىدۇ»^⑩ دەپ بەلگىلىگەن ئىدى. بۇندىن ئىلگىرى، باج ئىشلىرى ئەنشى باش تۇتۇق مەھكىمىسى ۋە بەشبالىق باش تۇتۇق مەھكىمىسى تەرىپىدىن بىۋاسىتە باشقۇرۇلغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن بولۇپ، بۇ ئىشنى كونكرىت باشقۇرغۇچى ئەنە شۇ «كۇڭمۇسى» ئىدى.

ئۇلار تاپقان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە، يەنە جىن خانلىقى تەيشىنىڭ 5 - يىلىدىكى (مىلادى 269 - يىلى) ۋىنۇسكا، تاڭ دەۋرىدىكى پۇل قەرز ھۆججىتى، «يول خېتى» (过所) قاتارلىق نەرسىلەر بار.

بولۇپمۇ، ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئەرزىيدىغان يەنە مۇنداق بىر نەچچە ھۆججەت بار: بىرىنچى قېتىملىق قېدىردىش - تەكشۈرۈشتە، دۇبىيەنچىش قاتارلىقلار تۇرپان ئەتراپىدىن تاڭ دەۋرىگە ئائىت «سۇ ئىشلىرى مەھكىمىسى» (掏拓所) ھۆججەتلىرىنى تاپقان. تاڭ دەۋرىدە شىنجاڭ رايونىدا ھەربىي بوزيەر ئېچىش يولغا قويۇلۇپ، بىر مۇنچە يەرلەردە يېزا ئىگىلىگىمۇ بىر قەدەر راۋاجلانغان. يېزا ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن سۇ ئىشلىرى ئىشلىرىنىڭمۇ كۆڭۈل بۆلۈنگەن. لېكىن بۇ يەرلەردە سۇ ئىشلىرى قانداق باشقۇرۇلغانلىغىنى ھېچكىم ئېنىق بىلمەيدۇ. ياپون ئېكسپىدىنت يىسى تاپقان بۇ ھۆججەت شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا «سۇ ئىشلىرى مەھكىمىسى» دىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر سۇ باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرغان ئىكەن. ئۇنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار «مىراپ بېگى» دەپ ئاتالغان. سۇ ئىشلىرىنى قۇرۇش ئىشلىرى «سۇ ئىشلىرى مەھكىمىسى» ئەمەلدارلىرى يەرلىك پۇقرالارنى يىغىپ، ئىشقا سېلىش ئارقىلىق باشقۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر ھۆججەتتە خاتىرىلىنىشىچە، كۇچاردا مۇخۇزى دىگەن بىر ئادەم بار بولۇپ، ئۇ «جەنۇپ پاسىلى قوش ئېرىق كەن تىدە بولغان ئازغىنە ئۈنۈمسىز يەردە تېرىقچىلىق قىلاتتى. سۇ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىك

كى - ئۈچ ھاشا بېرىشكە توغرا كەلگەن»، «ئائىلىسى نامرات بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۆلگەن ئانىسىنى تېخىچە دەپىن قىلالىمىغان» ئۈستىگە چۈشكەن سېلىقنى «تۆلىيەلمىگەن». شۇڭا، «كېچىرىم قىلىش» نى سورىغان. «كېيىن ھاشا بېرىشكە توغرا كەلسە، ھەرگىز باش تارتمايدىغانلىغىنى ئېيتقان»¹⁹. بۇ ھۆججەت شۇنى ناھايىتى ئوچۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ رايونىدا سۇ ئىنشائاتى ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن. مەخسۇس مۇشۇ ئىشنى باشقۇرىدىغان ئورگان تەسىس قىلغان ھەمدە سۇ ئىنشائاتى ئىشلىرىغا كېتىدىغان ئەمگەك كۈچلىرىنى تېرىلغۇيەرنىڭ مۇساپىسىغا قاراپ ئېلىشنى بەلگىلىگەن. مۇخۇزى دىگەن كىشىنىڭ ناھايىتى ئازغىنە ئۈنۈمىسىز يېرى بولغان. سۇ ئىنشائاتى ئۈچۈن ئىككىدىن ئارتۇق ھاشا بېرىش ئۇنىڭغا ئېغىر كەلگەن. ئائىلىسى كەمبەغەل بولغانلىقتىن، ھاشادىن ئازات قىلىنىشىنى تەلەپ قىلغان. ئازاتلىقتىن كېيىن، مەملىكىتىمىزنىڭ ئارخىئولوگىيە خادىملىرىمۇ تۇرپاندىن تاڭ دەۋرىدىكى «سۇ ئىشلىرى مەھكىمىسى» گە ئائىت ھۆججەتلەرنى تاپتى. بۇ ھۆججەتتە «سۇ ئىشلىرى مەھكىمىسى» دە «سۇ باشقۇرۇش ئەمەلدارى» بارلىغىمۇ ئېيتىلغان. ھۆججەتتە بىر قېتىم 6 يۈز ئادەم مەلۇم بىر توغاننى ياسىغانلىغى، 850 ئادەمنىڭ يەنە باشقا بىر توغاننى ياسىغانلىغى، غول ئۈستەك چاپقانلىغى توغرىسىدىكى ئىشلار سۆزلەنگەن. يەنە ئادەم ئەۋەتىپ ئېتىزلارنى سۇغۇرغانلىق ھەمدە ھاشالارغا ئاشلىق تەقسىملىپ بەرگەنلىك توغرىسىدىكى ئىشلارمۇ سۆزلەنگەن. ياپون ئېكىسپېدىتسىيىسى تۇرپاندىن تاپقان يەنە بىر ھۆججەتتە ئېيتىلىشىچە، شۇ يەردىكى ئەمەلدارلار بىر ئۆيلۈك ئادەمگە بىر قېتىمدا «يازلىق كېيىم - كېچەك ئۈچۈن توقۇتقان رەخت» يۈزىغا يەتكەنلىكى ئېيتىلغان.²⁰ «رەخت» - ئادەتتە پاختىدىن توقۇلغان بۇيۇملارنى كۆرسىتىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى تەخمىنەن شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە ئىشلىنىپ كەلگەن. غەربىي رايوندا بولسا، بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرىرەك ئىشلەنگەن ئىدى. «لياڭ نامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، قوجۇدا «كېۋەز كۆپ تېرىلاتتى. كېۋەزنىڭ بېشىدا غوزەك بولۇپ، غوزەك ئىچىدە يىپەككە ئوخشاش نەپىس پوتلا بولىدۇ. ئۇ پاختا دەپ ئاتىلىدۇ. كىشىلەر بۇنىڭدىن رەخت توقۇيدۇ. ئۇنىڭدىن توقۇلغان رەخت يۇمشاق، ئاپپاق بولۇپ، بازارلاردا سېتىلىدۇ»²¹ بۇ خاتىرىگە قارىغاندا، تۇرپان رايونىدا 6 - ئەسىردىن بۇرۇنلا كېۋەز تېرىپ رەخت توقۇغان. ياپون ئېكىسپېدىتسىيىسىنىڭ بۈكەشېياتى شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، تاڭ دەۋرىگە بارغاندا، قوجۇ رايونىدا توقۇمچىلىق ئىشلىرى تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، رەخت توقۇش قول سانائىتى بارلىققا كەلگەن. بەلكى بۇ قول سانائىتى تېخى ناھايىتى ئومۇملاشقان. بىر ئائىلىگە «يازلىق كېيىم - كېچەك ئۈچۈن توقۇتقان رەخت» نىڭ يۈزىغا يېتىشى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ مەسىلىگە دائىر يەنە شۇ نەزىرىنى ئېيتىپ تىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئازاتلىقتىن كېيىن، مەملىكىتىمىزنىڭ ئارخىئولوگلىرى

تۇرپاندىن شەرقىي خەن دەۋرىگە ئائىت پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنى تاپتى ②. پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش تۇرپاندا ئەڭ كەچ دىگەندە، جەنۇبى، شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدە ئىنتايىن ئومۇملاشقان ④. ياپون ئېكىسپىدىتسىيىسى تاپقان ھىلىقى ھۆججەت شىنجاڭ رايونىمىزدىن تېپىلغان تېخىمۇ كۆپ ماتىرىياللار ئالدىدا ئانچە چاقناپ تۇرمىسىمۇ، لېكىن يەنىلا 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مۇھىم كەشپىيات ھىساپلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشقا ئائىت بۇ ھۆججەتلەر، تاڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى، شۇنىڭدەك، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

2 -، 3 - قېتىملىق قېدىرىش - تەكشۈرۈش داۋامىدا، جۇيدۈەنچاۋ چەتئەل ئىكسپىدىتسىيىچىلىرى ۋە تەكشۈرگۈچىلىرى بېرىشقا تېگىشلىك يەرلەردىن بولۇپ قالغان لوپنۇر رايونىغا باردى. ئۇ قېتىم لوپنۇرنىڭ قۇرۇپ، يېرىلىپ كەتكەن قەدىمقى كۆل تېگىگە چوڭقۇر كىردى ۋە سۈن ھېدىن تاپقان قەدىمقى روران خارابىسى ھەم دەستىپىن تاپقان بەزى خارابىلارنى تەكشۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇ ئۆزىمۇ بەزى يېڭى خارابىلارنى تاپتى. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇكى، ئۇ سۈن ھېدىن تاپقان روران خارابىسىدىن تېخىمۇ قىممەتلىك بىر قەدىمىي ھۆججەتنى تاپتى ۋە ئۇنى «لى بەي ھۆججىتى» دەپ ئاتىدى. ئۇ جەمى 3 پارچە قەغەز تاپقان. بىرىنچى پارچىدا پەقەت 13 خەت ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇ جىن خانلىقى غەربىي ئەل دورغابى لى بەينىڭ خان ئوردىسىغا يازغان مەكتۇبىنىڭ كۆپىنچىسى بولۇپ، قالغان ئىككى پارچىسى لى بەينىڭ غەربىي ئەلدىكى مەلۇم خانغا يازغان خېتىنىڭ كۆپىنچىسى ئىدى. ئۇنىڭ بىرىسى ئاساسىي جەھەتتە پۈتۈن. بۇ ئۈچ پارچە ھۆججەتنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ بىر قەدەر پۈتۈن بولغانلىقىدىلا ئەمەس، بەلكى «جىننامە» جاڭ جۈن تەزكىرىسىدە بۇ مەكتۇبىنىڭ ئاپتورى لى بەينىڭ تىلىغا ئېلىنغانلىقىدۇر. بۇ شۇ دەۋرنىڭ تارىخىنى بىلىشتە ھەقىقەتەن قىممەت باھالىق ھۆججەتتۇر. بۇ مەكتۇبىنىڭ مەزمۇنى شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، ئۇنىڭدا ئاساسەن، ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي ئەل دورغابى لى بەي غەربىي ئەل مەلۇم خانىغا جىن خانلىقى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ھەر قايسى ئەللەردىن «ھال سوراڭ» ئۈچۈن، غەربىي رايونغا ئادەم ئەۋەتمەكچى ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرغان. جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرى بۇ ھۆججەتنى كۆپ تەتقىق قىلدى. ۋاڭ گوۋېينىڭ ئېنىقلىشىچە، لى بەي بۇ خەتنى قاراشەر خانىغا يازغان ئىكەن. خەتنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئالدىنقى لياڭ خانلىقىدا جاڭ جۈن خان بولغاندىن كېيىن ئىكەن ⑤. كېيىن بۇ خەتنىڭ يېزىلىش ۋاقتى توغرىسىدا، ئالىملار ئوخشىمىغان كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى غەربىي جىن خانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان، خەتتە قوللىنىلغان «جاۋجيا» سۆزى جىن خانلىقى خانىنىڭ نامى دەپ قارىدى.

داگۇگۇاڭرۇي ئىكىسپىدىتسىيىسى مەملىكىتىمىزدىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ جەھەتتە مەملىكىتىمىزگە كەلتۈرۈلگەن تارىخىي جاراھەتنى يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن بىز ئىشىنىمىزكى، جۇڭگو - ياپون ئىككى مەملىكەت خەلقىنىڭ دوستلۇقى ئارقىلىق ھەر خىل شەكىل ۋە بىرلىكتە تەتقىق قىلىش يولى بىلەن بۇ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرىمىز. ياپون ئالىملىرى بۇ قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى كۆپ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى ۋە بايان قىلدى. بۇ يەردە بۇنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز. لېكىن مەملىكىتىمىز غەربىي شىمالنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ئۈستىدىكى ئۈگىنىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، بۇ نەرسىلەر بىزنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىمىزنى قوزغىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

ئىزاھاتلار

- ①② چاڭجۇيخۇ جۇن تۈزگەن «داگۇگۇاڭرۇي ئىكىسپىدىتسىيىسىنىڭ يىپەك يولىنى تەكشۈرۈشى» - غەربىي ئەلنى تەكشۈرۈش سەپەر خاتىرىسىنىڭ توققۇزىنچىسى، 9 -، 10 - بەتلەر.
- ③ گاڭ چىچىڭ «داگۇگۇاڭرۇي ئىكىسپىدىتسىيىسى ۋە دۇڭخۇاڭدىكى مىڭ ئۆي»، «غەربىي ئەللەر مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات» 1 - جىلد، 1958 - يىل نەشر، 29 - بەت.
- ④ «فۇساڭ توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرە» 3 - جىلد، ⑤ «يۈەن خېڭنىڭ تەرجىمە كىتابى» 17 - جىلد.
- ⑥ يۇيشى لياۋۋىي يازغان، خې چاڭ تەرجىمە قىلغان «غەربتە بۇددىزم» شاڭزۇ نەشرىياتى 1956 - يىل نەشرى. 77 -، 96 -، 98 - بەتلەر.
- ⑦ «ئۈچ خانلىق ھەققىدە قىسسە»، «ۋېي خانلىقى تەزكىرىسى» 30 - جىلد.
- ⑧ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» 12 - جىلد.
- ⑨⑩ جۇيدۇنچاۋ «ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈش»، چاڭجۇيخۇ جۇن تۈزگەن «داگۇگۇاڭرۇي ئىكىسپىدىتسىيىسىنىڭ يىپەك يولىدىكى تەكشۈرۈشى».
- ⑩ «غەربتە بۇددىزم» 4 - باپ.
- ⑪ جىيەن بوزەن تۈزگەن «جۇڭگو تارىخىي پىروگراممىسى» 1 - توم، 4 - باپ، 4 - § 1979.0 - يىل نەشرى. 205 - بەت.
- ⑫ «غەربتە بۇددىزم» 235 - بەت.
- ⑬ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» 13 - جىلد.
- ⑭ سىتېيىن «قەدىمىي خوتەن» 89 - 92 - بەتلەر.
- ⑰⑱ خۇي جياۋ «راھىپلار تەزكىرىسى. فاخۇ تەزكىرىسى»
- ⑱ «يېڭى تاڭنامە» 221 - جىلد. «ئاڭنى (قاراشەر) تەزكىرىسى»
- ⑲ داگۇگۇاڭرۇي «يېڭى غەربىي ئەللەر خاتىرىسى» شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنىستىتوتى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسىم 125 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى.

20 شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مۇزىيىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭ تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» 50 - بەت. مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى 1978 - يىلى نەشر قىلغان.

21 داڭگۇاڭرۇي «يېڭى غەربىي ئەل خاتىرىسى»، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسىم 126 - بەتتىن ئېلىندى.

22 «لياڭنامە» 54 - جىلد.

23 24 سايىت «ئارخىمولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن شىنجاڭنىڭ قەدىمقى دەۋردىكى پاختا ئۆستۈرۈشى ۋە توقۇمچىلىقىغا بىر نەزەر»، «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلى. 1973 - يىلى 10 - سان.

25 ۋاڭ گوۋېي «ئەن خەينىڭ ۋە ۋاڭ زىڭئەن ئەپەندىلەرنىڭ ۋەسىيەتلىرى» «观堂集林» 16 - جىلد.

قاسم ئارش تەرجىمىسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش سېستىمىسىدىكى شەكىللەر توغرىسىدا

ئەخمەتجان ئەسكەرى

بىزگە مەلۇمكى، سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان گىرامماتىكىلىق مەنامۇ - ناسىۋىتىنى ئىككى خىل يول بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن. بىرىنچى خېلى، جۈملىدە سۆز - لەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئىپادىلەنگەن تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ تۈرلۈك قوشۇمچىلار (سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى، سۆز ئالدى قوشۇمچىلىرى ۋە تۈرلۈك قوشۇمچىلار) ئارقىلىق، سۆزلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى، بۇ - سېنتېتىك ئۇسۇل دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى خېلى، جۈملىدىكى تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى سۆزلەرگە تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارنى ئۇلاش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە سۆز ئارقا ياردەمچىلەر، ياردەمچى سۆزلەر (ئۇلانمىلار) ئارقىلىق ياكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىۋى، ئىنتوناتسىيەلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش، بۇ ئانالىتىك ئۇسۇل دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تىللار گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئىپادىلىنىش ئۇسۇلىغا قاراپ سېنتېتىك تىللار ۋە ئانالىتىك تىللار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى گەرچە، ئايرىم كىشىلەر ساپ سېنتېتىك تىللار قاتارىغا كىرىدۇ دەپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيىتىدىن قارىغاندا، ساپ سېنتېتىك تىل دېگىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇيغۇر تىلى سېنتېتىك - ئانالىتىك تىللار قاتارىغا كىرىدۇ. شۇنداقكەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ھەر قانداق بىر تەتقىقاتتا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇشۇ ئەمىلىيىتىنى چىقىرىۋېتىپ، گىرامماتىكىلىق مەنى ئىپادىلەيدىغان ئامىللارنىڭ سېنتېتىك تۈزۈلۈشى ھەم ئانالىتىك تۈزۈلۈشىنى تەڭ ئېتىۋارغا ئېلىپ، تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان بولسا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنلىرىنى تېخىمۇ ئوبدان ئېچىپ بېرىشكە پايدىلىق بۇلار ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە بىر قانچە ئون يىلدىن بېرى ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات، ئاساسەن، سېنتېتىك تىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق ئەنئىزىسى (جازىسى) بويىچە تەتقىق قىلىنىپ كەلگەنلىكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سېنتېتىك ئامىللارغا ئېتىۋار بېرىشنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئىگەللىشىگە،

ئانا لېتىك ئامبىلارنىڭ پۈتۈنلەي ئېتىۋارسىز قېلىشىغا ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇزاقتىن بېرى پۈتۈنلەي سېنتېتىك تىللارغا باپ كېلىدىغان تەتقىقات ئۇسۇلى — بىزنىڭ تىلىمىزنى تەتقىق قىلىشقا پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن كۆچۈرۈپ كېلىنگەنلىكى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇش قانۇنلىرىنى توغرا ئېچىپ بېرىش جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچراتتى. ھەتتا تەتقىقاتنى مەلۇم دەرىجىدە پالەچ ھالەتتە كەچۈرۈپ قويدى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈزۈلۈشىدىن قارىغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئۇسۇلدا سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا تۈرلۈك تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئۇسۇلىدىن باشقا، يەنە سۆز تەرتىۋى بىلەن ئىپادىلەش، سۆز-لەرگە ياردەمچى سۆزلەرنى قوشۇش قاتارلىق ئۇسۇللارمۇ بار. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات كۆپرەك سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىپ، باشقا ۋاستىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئېچىپ بېرىش مەسىلىسىگە سەل قارىغان ئىدى. يېقىندىن بېرى بەزىلەر، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئانا لېتىك ۋاستىلارنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرسەتتى، بۇ ناھايىتى ياخشى ئىش. بۇ تىل ساھەسىدە ئىشلەۋاتقان يولداشلارنى تىلنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ.

يولداش خەمەت تۆمۈر «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى» 1980 — يىلى 3 — سانىدا كېلىش توغرىلىق ئېلان قىلغان ماقالىسىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملاردا، ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە ئەزەلدىن كېلىۋاتقان 6 كېلىشكە يەنە يېڭى 8 كېلىشنى قوشقاندىن كېيىن، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى» 1981 — يىلى 2 — سانىدا يولداش غاپپار مۇھەممەت بىر ماقالا ئېلان قىلىپ، يولداش خەمەت تۆمۈر ئوتتۇرىغا قويغان 8 يېڭى كېلىشنى «كېلىش ئەمەس» دەپ ئىنكار قىلدى. كېيىن «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى» 1982 — يىلى 1 — سانىدا يولداش نەسرۇللامۇ «كېلىش» ھەققىدە كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يولداش خەمەت تۆمۈر ئوتتۇرىغا قويغان ئانا لېتىك كېلىشلەرنى (يەنى: ① بىلەن، ② ئارقىلىق، ③ ئۈچۈن، ④ توغرىلىق، ⑤ ھەققىدە، توغرىسىدا... قاتارلىقلارنى) يولداش خەمەت تۆمۈر دىگەندەك ئانا لېتىك كېلىش دېيىشكە بولىدۇ. بىراق، بۇلارنىڭ ھەر بىرىنى بىردىن ئايرىم كېلىش دىگىلى بولمايدۇ. بەلكى ئۇلارنى قازاقچىدەك، بىرلا ياردەمچى كېلىش (كومۇكش سېنتىك) دەپ ئاتىغان ياخشى... «دىكى/تىكى، غىچە/كېچە، دەك/تەك، چە (چىلىك) قاتارلىقلار كېلىش ئەمەس، بەلكى بەزىلىرى كېلىشتىن كېيىن قوشۇلغان، بەزىلىرى ياسالما سۆزلەرنىڭ ئۆزىگىلا قوشۇلغان ئۆزگەرتكۈچىلەر» دەپ كۆرسەتتى.

يولداش خەمەت تۆمۈر يۇقۇرقىلارنى «كېلىش دەپ ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسلار

بىلەن باشقىلارنىڭ «كېلىش ئەمەس» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسلىرى كۆپچىلىكىگە مەلۇم. ئۇلارنى «كېلىش ئەمەس» دىگۈچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسلىرىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى: ① كېلىشلەر ئۆزىدىن كېيىن ھېچقانداق سۆز تۈرلىگۈچى ياكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلمايدۇ، ② كېلىشلەر ئىسىم-لارغا قەۋەتمۇ - قەۋەت ئۇلانمايدۇ ③ «سېنتېتىك كېلىش» دەپ ئاتالغان «دىكى/تىكى، غىچە/قىچە، دەك/تەك، چە (چىلىك) قاتارلىقلار ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئىسىم-لارنى سۈپەتلەشتۈرگۈچى ياكى رەۋىشلەشتۈرگۈچى قوشۇمچىلار دىگەندىن ئىبارەت. بۇ جايدا يەنە شۇنى ئەسكەرتىشكە تېگىشلىكى، يولداش غا پىپار مۇھەممەت «دىكى/تىكى، غىچە/قىچە، دەك/تەك، چە (چىلىك) قاتارلىقلارنى تىلغا ئالغاندا، «ئۇلار ئىسىم-لارنى سۈپەتلەشتۈرگۈچى قوشۇمچە بولۇپ، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يېڭى سۆز ياسىيالىسىمۇ، سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق خاراكتىرىنى ئۆزگەرتسە، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھىساپلاشقا تېگىشلىك» دەپ قارىسا، يولداش نەسرۇللا ئۇلارنى «سۆز خاراك-تىرىنى ئۆزگەرتكۈچىلەر» دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ تەۋەلىك جەھەت-تىن قانداق قوشۇمچىلاردىن ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ، شۇنىڭدەك، يولداش نەسرۇللا «ئۇلاردىن كېيىن باشقا تۈرلىگۈچى ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشقا بولىدۇ» دەپ قارايدۇ. دىمەك، يۇقۇرقى مەسىلىدە، يولداش غا پىپار مۇھەممەت بىلەن نەسرۇللا لارنىڭ قاراشلىرىمۇ ئۆز ئارا زىت. ئەمدى «ئانا لېتىك كېلىش» دەپ ئاتالغان يېڭى 4 كېلىش ھەققىدە غا پىپار مۇھەممەت «كېلىش ئەمەس، ئۇلار ياردەمچى سۆز» دىسە، نەسرۇللا «يار-دەمچى كېلىش» دەپ كۆرسىتىدۇ.

مەن بۇ جايدا مەيلى يولداش خەمىت تۆمۈرنىڭ، مەيلى باشقىلارنىڭ «كېلىش» ياكى «كېلىش ئەمەس» دىگەن ئاساسلىرى ئۈستىدە باھا بەرمەكچى ئەمەسمەن. پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيىتىنى چىقىش نۇقتا قىلغان ئاساستا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم-لارنىڭ كېلىش سېستىمىسىدىكى شەكىللەر، ئىسىملارنىڭ ئەنە شۇ شەكىللەر بىلەن تۈر-لىنىش ئۇسۇللىرى، كېلىش شەكىللىرىنىڭ رولى ۋە تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ئۈستىدە توختالماقچى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ۋە باشقا ئىسىم خاراكىترلىق سۆزلەر بىلەن تۈرلەنگەن ئاددى شەكىلدىكى كېلىش شەكىللىرى بىلەنمۇ، قوشما شەكىلدىكى كېلىش شەكىللىرى بىلەنمۇ، مۇرەككەپ شەكىلدىكى كېلىش شەكىللىرى بىلەنمۇ تۈرلىنىپ كېلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر پۈتۈن كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ سېستىمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ سېستىما ئىچىدە ئىسىملارنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىلىرى سېنتېتىك ۋە ئانا لېتىك شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىشتىن سىرت، يەنە ھەم سېنتېتىك ھەم ئانا لېتىك خاراكىترىنى ئالغان كېلىش شەكىللىرى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەشتە، ئىسىملار جۈملىدە ئۆل قوشۇمچىلىق شەكىلدە كەلگەندىن باشقا، شۇ شە-

كىلىگە يەنە سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى، سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرى، ياردەمچى سۆزلەر قوشۇلۇپ كەلگەن شەكىللەر ۋە ئۇ شەكىللەرنىڭ قوشلاپمۇ (قەۋەتمۇ - قەۋەت) ھەم مەلۇم شەرت ئاستىدا مۇرەككەپ كېلىش شەكلىدە كەلگەن شەكىللىرى بىلەنمۇ، جۈملىدە ھەر خىل سېنتاكسىسلىق ۋە زىپىلەرنى ئۈستىگە ئالالايدۇ، دىگەندىن ئىبارەت.

بۇ نۇقتىلار ئىسىملارنىڭ كېلىش سېستىمىسىدىكى شەكىللەر، تۈرلىنىش ئۇسۇلى، رولى ۋە تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى قاتارلىقلارغا مەركەزلىشىدۇ. بۇ مەسىلىلەرگە بىۋاسىتە جاۋاب بېرىشتىن ئىلگىرى (1)، كېلىش دىگەن نىمە؟ (2) تىلىمىزدىكى مەلۇم بىر گىرامماتىك كىلىق تەركىپنى كېلىش ياكى كېلىش ئەمەس دەپ بېكىتىشتىكى ئولچەم نىمە؟ قانداق گىرامماتىكىلىق ۋاسىتىلاردىن كېلىش كاتېگورىيىسى تەركىپ تاپىدۇ؟ (3) كېلىشلەر - نىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى نىمە؟ دىگەن مەسىلىلەرنى ئېنىقلىۋېلىش لازىم.

1. كېلىش دىگەن نىمە؟

ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىش ھەققىدە ھازىرغىچە چىققان كىتاپلاردا بىر قەدەر ئومۇملاشقان قاراش بويىچە قارىغاندا، «كېلىش» دىگىنىمىز - ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەرنىڭ بەلگىلىك گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنى ئالاھىدە تەكىت لەشكە تېكىشلىكى، «كېلىش» ھەققىدە يۇقۇرىدا بېرىلگەن تەبىردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مۇناسىۋەت» دىگەن ئۇقۇم زادى نىمىگە قارىتىلغان؟ ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىشىدىن ئىپادىلەنگەن ھەر خىل مەنا مۇناسىۋىتىگىمۇ ياكى جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئىپادىلىنىدىغان جۈملىدە بىر رەسپىنتاكسىسلىق ۋە زىپە ئۆتەپ كېلىۋاتقان ئورنىغىمۇ؟ يەنى سېنتاكسىسلىق ۋە زىپىسىگە قارىتىلغانمۇ؟ ئەگەر «مۇناسىۋەت» دىگەن ئۇ سۆزنى ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىشىدىن ئىپادىلىنىدىغان ھەر خىل مەنىلىك مۇناسىۋىتىگە قارىتىلغان دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا تىلىمىزدا «كېلىش» دەپ قارىلىدىغان قوشۇمچىلار ياكى باشقا گىرامماتىكىلىق تەركىپلەر بىر ئاساسىي مەنىدىن باشقا يەنە خىلمۇ - خىل كۆنكىرت مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى چىقىش كېلىشىنى ئالسا، بۇ كېلىش جۈملىدە بىرەر شەيئىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن سۆز (ئىسىم) بىلەن ئادەتتە ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزنىڭ (يېتىلنىڭ) ئوتتۇرىسىدىكى ھەر خىل مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ چىقىش، باشلىنىش ئورنىنى - پونكىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن: قەشقەردىن كەلدى، ئۆيىدىن ئەۋەتتى، دىگەنگە ئوخشاش. چىقىش - كېلىش بۇ ئاساسىي مەنىدىن باشقا يەنە پەيت، سەۋەپ، ۋاسىتە، ماتىرىيال، قىياس، چىقىشتۇرما ئوخشاش مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: كېچىدىن بېرى (پەيت مەنىسىدە)، كۆپ ئوقۇغانلىقتىن

(سەۋەپ مەنسىدە)، قولدىن تۇتتى (ۋاستە مەنسىدە)، تاشتىن ياسالدى (ماتىرىيال مەنسىدە)، ھەسەلدىن شىرىن (قىياس چىقىشتۇرما مەنسىدە)...
ئەگەر «مۇناسىۋەت» دىگەن ئۇقۇمنى جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ئىپادىلەنگەن. ھەر خىل كونكىرېت مەنا مۇناسىۋىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سېنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىدىن ئىپادىلەندىغان ئورنىغا قارىتىلغان دەيدىغان بولساق، ئۇ ھالدا كېلىش دەپ ئاتالغان ھەر قانداق بىر تال تەركىۋى قانداق بىر ئىسىمغا ئۇلۇنۇپ كېلىپ، ئۇ ئىسىمنى باشقا سۆزلەربىلەن باغلاپ كېلىش ئارقىلىق قانداق كونكىرېت مەنىلەرنى بىلدۈرۈشىدىن قەتئىي نەزەر، جۈملىدە ھەر قاچان مەلۇم بىر جۈملە بۆلۈكىنى بەلگىلەپ، جۈملىدە ئىسىملارنىڭ مەلۇم بىرلا جۈملە بۆلەكلىك ۋەزىپىسىدە كېلىشىنى كۆرسىتىپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ چاغدا جۈملىدىكى ھەر قانداق بىر ئىسىم ياكى ئىسىملىك سۆزلەر سېنتاكسىسلىق مەنا جەھەتتىن پەقەت بىرلا جۈملە بۆلەكلىك ۋەزىپە ئاتقۇرىدۇ.

2. تىلدىكى مەلۇم بىر تىل تەركىۋىنى «كېلىش ياكى كېلىش ئەمەس» دەپ بېكىتىشتىكى ئۆلچەم نىمە؟ بۇنىڭدا ئىككى خىل ئەھۋال بار. بىرى، كېلىش شەكلىنى ئەگەر ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن باغلىنىپ كېلىش جەريانىدا ئىپادىلەنىپ كېلىۋاتقان ھەر خىل مەنىلىك مۇناسىۋىتىگە قاراپ بەلگىلەيمىز دېيىلسە، بىز يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن «چىقىش كېلىش» دەپ ئاتالغان كېلىش ئىسىملارنى جۈملىدە باشقا سۆزلەرگە باغلاپ كېلىش جەريانىدا ئىپادىلەيدىغان مەنىلىك مۇناسىۋىتىگە قاراپ، قانچە خىل مەنىنى بىلدۈرگەن بولسا، ئۇ ھالدا بىر چىقىش كېلىش شۇنچە خىل چىقىش كېلىش بولۇپ قالىدۇ - دە، بىر چىقىش كېلىشنى ئۆزى بىلدۈرۈپ كەلگەن مەنىسىگە قاراپ، بىر نەچچە چىقىش كېلىشكە بۆلۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، كېلىش سانى ناھايىتى كۆپىيىپ كېتىدۇ. يەنە بىرى، كېلىش شەكلىنى ئەگەر ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىچىدىكى پەقەت سېنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىگە قاراپ بەلگىلەيمىز دېيىلسە، ئۇ ھالدا «چىقىش كېلىش» كە ئوخشاش ھەر قانداق بىر كېلىش شەكلى ھەر قانداق بىر جۈملىدە كەلسە، پەقەت مۇقىم بىر جۈملە بۆلۈكىنى بەلگىلەپ كەلگەن بولىدۇ. يەنى، جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلۈكىنى كۆرسىتىپ، شۇ بۆلەكنىڭ ئالامىتى بولىدۇ. بەك ئېشىپ كەتسە، ئايرىم سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ ئىككى ۋەزىپىدە كېلىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، يۇقۇرقىلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشى مۇمكىنكى، ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان ۋاسىتىلەرنىڭ ئىچىدە جۈملىدىكى سۆزلەرنى كېلىشتۈرۈپ، ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى (سېنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى) بەلگىلەپ كېلىشى - شۇۋاسىتىلەرنى ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكلى ياكى كېلىش شەكلى ئەمەس دەپ بەلگىلەشنىڭ

ئاساسىي ئولچىمى بولىدۇ، شۇڭا، مانا مۇشۇ ئولچەمگە ئاساسەن، ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سېنتاكسىسلىق ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان سېنتاكسىسلىق ئامىللارغىلا يەنى گىرامماتىكىلىق شەكىللەرگىلا «كېلىش» دەپ بېكىتىپ، ئۇلارنى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ئىپادىلەنگەن ھەرقانداق باشقا مەنىلىك مۇناسىۋەت ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكىللىرىنى بەلگىلەپ بېرەلەيدىغان ئولچەم بولالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە «كېلىش» دەپ ئاتالغان ئۇقۇم چوقۇم مەلۇم بىر گىرامماتىكىلىق شەكىل ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلىنىشى كېرەك.

3. كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى نېمە؟ قانداق ۋاستىلارنى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگىلى بولىدۇ؟

كېلىشكە بېرىلگەن تەبىئىي ۋە كېلىشىنى بەلگىلەشتىكى ئولچەمدىن قارىغاندا، كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تۈپ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ جۈملىدىكى ئىسىملارنىڭ ياكى ئىسىم ئورنىدا كېلىدىغان ھەرقانداق بىرسۆزنىڭ جۈملىدىكى سېنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى، يەنى ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، تولۇقلىغۇچى، ئېنىقلىغۇچى قاتارلىق ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. مانا بۇ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا «كېلىش» دېگەن ئۇقۇمنىڭ مۇشۇنداق تۈپ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى بويىچە قارىغاندا، جۈملىدە ھەرقانداق بىر گىرامماتىكىلىق ۋاستىە ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ھەرقانداق بىر سېنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ، سېنتاكسىسلىق ئورنىنى بەلگىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بولسا، ئۇلارنىڭ قانداق گىرامماتىكىلىق ۋاستىلاردىن يەنى تىلىمىزدىكى گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىۋى، سۆزلەرگە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى، سۆزلەرگە ھەرخىل سۆز ئارقا ياردەمچى ۋە ياردەمچى سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى قاتارلىق گىرامماتىكىلىق ۋاستىلارنىڭ ئىچىدىن قايسى بىرسى كېلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلارنى تىلىمىزدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈشكە ياكى مەلۇم كېلىش شەكلى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالالما، ئۇنداق گىرامماتىكىلىق ۋاستىلارنى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگىلى بولمايدۇ. شۇنداقكەن، تىلىمىزدىكى «كېلىش» دېگەن بۇ ئۇقۇمغا مۇشۇ قاراش بويىچە قارىغاندا، تىلىمىزدىكى تۆۋەندىكىدەك گىرامماتىكىلىق ئۇسۇللاردىن يالساغان گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈپ، ئىسىملارنىڭ بىر پۈتۈن كېلىش سېستىمىسىنى تىكلەشكە بولىدۇ.

(1) نۆل قوشۇمچە: بۇنىڭغا نۆل كېلىش شەكلىدە كەلگەن بارلىق شەكىل كىرىدۇ. بىز نۆل كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئىسىملار دېگەندە، ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى

بىلەن تۈرلەنمەي كەلگەن شەكلىنى، يەنى تۇپ، ياسالما ۋە ئۆزگەرمە شەكلىنى (ئىسىم-
لارنىڭ كۆپلۈك سان تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىنى) كۆزدە تۇتىمىز.
بۇ خىل شەكىل ئىسىملارنىڭ جۈملىدە ئۆز ئورۇن تەرتىۋىنى چەكلەپ كېلىشى بىلەن
ئىپادىلىنىشىدۇر. بۇ بىز ئادەتتە دەپ يۈرگەن ئىسىملارنىڭ باش كېلىش شەكلىدە
كېلىشى دىمەكتۇر.

(2) كېلىش قوشۇمچىلىرى: بۇنىڭغا كېلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ھەرخىل
تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار كىرىدۇ. بۇلار ئۆل كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئىسىملارغا ئۆلىنىپ
ياسىلىدۇ.

(3) كېلىشك ئارقا ياردەمچىلىرى: بۇنىڭغا جۈملىدە كېلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەي-
دىغان سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى كىرىدۇ. بۇ — ئۆل قوشۇمچىلىق شەكلىدە كەلگەن
ئىسىملارنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

(4) كېلىشك ياردەمچىلىرى (ئۇلانمىلار): بۇنىڭغا ھەم تۈرلىگۈچى قوشۇمچىغا
كىرگۈزگىلى بولمايدىغان، ھەم سۆز ئارقا ياردەمچى ياكى يۈكلىمىلەرگە ۋە ياكى سۆز
ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغىمۇ كىرگۈزگىلى بولمايدىغان، شۇنىڭدەك، باشقا باغلىغۇچىلار-
غىمۇ كىرگۈزگىلى بولمايدىغان بەزى ياردەمچى سۆزلەرنى كىرگۈزگىلى بولىدۇ. بۇ
شەكىل ئۆل قوشۇمچىلىق شەكلىدە كەلگەن ئىسىملارغا ئۆلىنىپ كېلىش بىلەن ياسىلىدۇ.

(5) كېلىشك بىرىكىملىرى: بۇنىڭغا كېلىشك قوشۇمچىلىرى بىلەن كېلىشك
قوشۇمچىلىرىنىڭ ياكى كېلىشك قوشۇمچىلار بىلەن سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى ياكى يار-
دەمچى سۆزلەرنىڭ بەزى ئىسىملارنىڭ شەرتلىك ھالدا چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە
ئۆز ئارا بىرىكىپ كېلىشى ئارقىلىق ئالاھىدە قېلىپلاشقان بىر پۈتۈن شەكلى بويىچە
ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى مەلۇم سېنتاكسىسلىق ۋەزىپىلىرىنى كۆرسىتىپ كېلىدىغان
ئاددى كېلىشلەردىن تەركىپ تاپقان ئالاھىدە بىرىكىملىرىنى كىرگۈزگىلى بولىدۇ.
مەسىلەن: مېنىڭكىدىن، ئۆيدىكىلەرنىڭكىنى، ئەمەتلەرنىڭكىگە ۋە باشقىلار.

يۇقۇرقى كېلىش شەكىللىرىدىن قارىغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى
ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى، يالغۇز سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىق كېلىشلەر بىلەنلا
ئىپادىلىنىپ قالمىستىن، بەلكى كېلىشك ئارقا ياردەمچىلەر، كېلىشك ياردەمچى سۆز-
لەر، كېلىشك بىرىكىملىرى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىش
كاتېگورىيىسىنىڭ ھەم سېنتېتىك، ھەم ئانالىتىك ۋە ياكى سېنتېتىك - ئانالىتىك
خاراكتىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش سېستىمىسىنى مۇشۇ
جەھەتلەردىن تەكشۈرگەندىلا، پەقەت تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىدىغان
كېلىش تۈرلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىستىن، بەلكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيىتىگە
ماس كېلىدىغان باشقا ئۇسۇللار بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدىغان كېلىش مۇناسىۋەتلىرىنى
ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر پۈتۈن كېلىش سېستىمىسىنى شەكىللەندۈرگىلى بولىدۇ. بىز

ھازىرغىچە سېنتېتىك تىللار ئۈچۈن قوبۇل قىلىنغان كېلىش كاتېگورىيىلىرىنى تىل-
مىزنىڭ تىللار ئائىلىسىدە سېنتېتىك - ئانالىتىك تىللارنىڭ قاتارىغا كىرىدىغانلىغى-
دىن ئىبارەت خاراكتىرىنى نەزەرگە ئالماستىن، ئۆلۈك ھالدا كۆچۈرۈپ ئىشلىتىپ كەل-
گەنلىكىمىز سەۋىيىدىن كېلىش كاتېگورىيىسىنى ساپ قوشۇمچىلار بىلەنلا چەكلەپ قوي-
غان ئىدۇق. بۇ ئەھۋال - بىزنىڭ كېلىشلەرنى تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىمىزنىڭ ئىك-
كىرى مۇۋاپىق بولمىغانلىغىنى ئىسپاتلىماقتا.

ئەمدى، يۇقۇرقى چۈشەنچىلىرىمىز ئاساسىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن
كى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيە سېستىمىسىدىكى كېلىش شەكىللىرى، تۈرلىنىش
ئۇسۇللىرى، رولى ۋە تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئى-
سىملارنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش سېستىمىسىدا ھەرخىل ئوخشىمىغان كېلىش
شەكىللىرى بولۇپ، بۇ شەكىللەر بىز يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئۇسۇللاردىن تەركىپ
تاپىدۇ.

تىلىمىزدىكى ئىسىملار مانا مۇشۇ كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۆۋەندىكىدەك ئۇ-
سۇللاردا تۈرلىنىپ كېلىدۇ.

- 1 < ئىسىملارنىڭ ئاددى شەكىلدىكى كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلى.
- 2 < ئىسىملارنىڭ قوشما شەكىلدىكى كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلى.
- 3 < ئىسىملارنىڭ مۇرەككەپ كېلىش شەكلىدە تۈرلىنىش ئۇسۇلى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ياكى ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى
باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سېنتاكتىكىلىق مۇناسىۋىتى ئىسىملارنىڭ يۇقۇرقىدەك تۈرلىنىش
ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، ئۇلارنىڭ جۈملىدە ھەرخىل ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ
كېلىشىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. بىز ئىسىملارنىڭ مۇشۇنداق ئۇسۇللار ئارقىلىق ھەرقانداق
بىر جۈملىدە ئۇلارنىڭ قانداق ئورۇندا، قانداق جۈملە بۆلەكلىك ۋەزىپىسىدە كېلىۋات-
قانلىغىنى بايقاپ ئالالايمىز.

(1) ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەرنىڭ ئاددى شەكىلدىكى كېلىشلەر
بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلى ۋە شۇ كېلىشلەرنىڭ رولى.
ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەر كېلىشلەر بىلەن بۇ خىل تۈرلىنىش ئۇ-
سۇلىدا تۆۋەندىكىچە شەكىللەردە كېلىدۇ:

(1) باش كېلىش - بۇ ئىسىملارنىڭ تۈپ، ياسالما، كۆپلۈك، تەۋەلىك شەكىللەردە
كېلىپ، جۈملىدە بەلگىلىك ئورۇن تەرتىۋىنى چەكلەپ كېلىش بىلەن ئىپادىلىنىشى
كۆرسىتىدۇ. بۇنداق شەكىلدە كەلگەن ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بولمايدۇ،
ئۇلار جۈملىدە، ئىگە، خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىۋى بۇ شە-
كىلدىكى ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى ئىگە، خەۋەرلىك ۋەزىپىسىدە كېلىشىنى بەلگىلەپ
بېرىدۇ. ئۇنىڭ كېلىش قوشۇمچىسىز كەلگەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئادەتتە ئۇلارنى

ئىسىملارنىڭ نۆل كېلىشىك شەكلى ياكى نۆل قوشۇمچىلىق شەكلى دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن، ① سەمەت — ئوقۇغۇچى، ② ئەنۋەر كەتتى. ③ دەپتەرلىرىم يىرتىلىپ كەتتى. ④ چوڭلار يەڭدى، كىچىكلەر يېڭىلدى.

2) ئىگىلىك كېلىش — بۇ خىل كېلىش شەكلىدە ئىسىملار ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەر ئىسىملارنىڭ نۆل قوشۇمچىلىق شەكلىگە «نىڭ» قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئىسىملارنىڭ «نىڭ» قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئاددى كېلىش شەكلى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىملارنىڭ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىدە كەلگەنلىكىنى «نىڭ» قوشۇمچىسى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، بۇ ئايەشەمنىڭ كىتابى. بۇ مېنىڭ دەپتىرىم. سېنىڭ ئۈگىنىشىڭ قاچان پۈتتىدۇ؟

3) چۈشۈم كېلىش — بۇ كېلىشتە تۈرلىنىپ كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە تولدۇر-غۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى تولدۇر-غۇچىلىق ۋەزىپىسىنى «نى» قوشۇمچىسى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، بۇ كېلىش شەكلى ئىسىملار-نىڭ جۈملىدىكى تولدۇرغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ئەكبەرنى چاقىر. سىزنى ساقلىتىپ قويدۇم. ئاكىسىنى كۆردى.

4) بېرىش كېلىش — بۇ كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى «غا / قا / گە / كە» قوشۇمچىلىرى كۆرسىتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ياتاققا بارىمەن. مەكتەپكە باردىم. ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز.

5) چىقىش كېلىش — بۇ كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى «دىن / تىن» قوشۇمچىلىرى بەلگىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن: تۆيىدىن كەلدىم. مەكتەپتىن چىقتىم. تاشتىن ياسالدى.

6) ئورۇن كېلىش — بۇ كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى «دا / تا، دە / تە» قاتارلىق قوشۇمچىلار بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: ئۆيىدە قالدى، ياتاققا ئۇخلاۋاتىدۇ.

يۇقۇرقى ئۈچ كېلىش جۈملىدە پۈتۈنلەي تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەرنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى بەلگىلەپ كېلىۋاتقان شەكىللەر يۇقۇرقى ئۈچ كېلىشتە كۆرسىتىلگەن قوشۇمچە قوشۇلغان شەكىللەر بولۇپ، بۇلارنىڭ رولىدىن قارىغاندا، ھەممىسى ئوخشاشلا ئىسىملارنىڭ جۈملىدە تولۇقلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، مۇشۇ ئورناقلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئۇلارنى بىر ئاتالغۇ بىلەن «تولۇقلىغۇچى كېلىشلەر» دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقۇرقى كېلىش شەكىللىرىنىڭ ئىچىدە باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملاردىن باشقا، كېلىش شەكىللىرى نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىملارغا يەنى ئىسىملارنىڭ جۈملىدە ئىگە، خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان شەكىلگە كېلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ھەر خىل تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ كەلگەن بولۇپ، ئىسىملارنىڭ بۇنداق تۈرلىنىش ئۇسۇلى — ئىسىملارنىڭ سېنتېتىك تۈرلىنىشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئىسىملار ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئاددى شەكلىدىكى تۈرلىنىش ئۇسۇلىدا يەنە ئانالىتىك ئۇسۇلدەمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭغا تۆۋەندىكى كېلىش شەكىللىرى كىرىدۇ.

7) ئوخشىتىش كېلىش — بۇ خىل شەكىلدە تۈرلەنگەن ئىسىملار نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىملارغا «دەك/تەك» ياردەمچى سۆزلەرنى ئۇلاش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. «دەك/تەك» ياردەمچى سۆزى ئۆزلىرى ئۇلانغان سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەشتە ئەگەر ئۆزى باغلانغان سۆز بىلەن جۈملىدىكى باشقا ئىسىملىك سۆزلەرنى باغلاپ كەلسە، جۈملىدە ئۆزى باغلانغان سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىغۇچىلىق ۋەزىپىدە كېلىشىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: مۇشتۇمدەك بىر تاش. ئەگەر ئۇلار جۈملىدىكى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەرنى جۈملىدىكى باشقا پېئىل ياكى سۈپەتلەر بىلەن باغلاپ كەلسە، ئىسىملارنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ كالىدەك ئىشلەيدۇ. تۇرسۇندەك سۆزلەيدۇ.

8) تەڭلەشتۈرمە كېلىش — بۇ كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئىسىملار نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «چە(چىلىك)» ياردەمچى سۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. «چە(چىلىك)» ياردەمچى سۆزى قوشۇلغان ئىسىملار جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، ئۆزى باغلىنىپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: قوشۇمچە بىر ئىش. ئالاقانچىلىك بىر يەر.

9) قورال — ئۆملۈك كېلىش — بۇ كېلىش شەكلىدە نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىملار بىلەن سۆز ئارقا ياردەمچى «بىلەن» بىرىكىپ كېلىدۇ. بۇ كېلىش شەكلى ئۆملۈك ۋە ۋاستىلىق مەنىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق ۋەزىپىدە كېلىشىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: قەلەم بىلەن يازدىم، ئاكام بىلەن كۆرۈشتۈم.

10) ۋاستە كېلىش — بۇ كېلىش شەكلىدە نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىملار «ئارقىلىق» دېگەن ئارقا ياردەمچى سۆز بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم ھەرىكەتتە ۋەقە بولۇشتىكى ۋاستىنى بىلدۈرۈپ كېلىپ، جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق ۋەزىپىدە كېلىشىنى بەلگىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن: تېلېفون ئارقىلىق سۆزلەشتىم. تۇرسۇن ئارقىلىق بىلدىم.

11) سەۋەپ — مەقسەت ياكى بېغىشلىما كېلىش — بۇ كېلىش شەكلىدە نۆل

قوشۇمچىلىق ئىسىملار «ئۈچۈن» ئارقا ياردەمچى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. بۇ كېلىش مەقسەت، سەۋەپ ياكى بېغىشلاش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىملارنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق ياكى ھالەتلىك ۋەزىپىدە كېلىشىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىلى. ئوقۇش ئۈچۈن ماڭدىم (ھالەت).

12 < مەزمۇن كېلىش — بۇ كېلىش شەكلىدە نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىمغا «توغرىسىدا»، «ھەققىدە»، «توغرۇلۇق» سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار كۆپرەك ھەركەتنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ۋە شەخس، ھادىسە، مۇلاھىزە، ئويلاشلارنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: پىلان توغرىسىدا سۆزلىدى. پىلان توغرۇلۇق سۆزلىدى.

بۇلار ئىسىملارنىڭ كېلىش بىلەن ئاددى شەكلىدە تۈرلىنىش ئۇسۇلىدىكى ئانا-لېتىك ئۇسۇلدا كېلىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسىملارنىڭ ئاددى كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلىدا ئىسىملار باش كېلىشتىن باشقا كېلىش شەكىللىرىدە سېنتېتىك، ئانا لېتىك ئۇسۇلدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، بىراق بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسىملارنىڭ كېلىشلەر بىلەن ئاددى شەكىلدە تۈرلىنىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ.

(2) ئىسىملارنىڭ قوشما شەكىلدىكى كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلى. ئىسىملارنىڭ قوشما كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىشىنىڭ ماھىيىتى — ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەرنىڭ نۆل قوشۇمچىلىق شەكلىگە بىر — بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل ئاددى كېلىش شەكلىنى قوشۇشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئۇسۇلدا ئىسىملارنىڭ تۈرلىنىشىنى ئاددى كېلىشلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىپادىلەپ كېلەلەيدۇ. پەقەت يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئاددى كېلىشلەر ئىچىدىكى بىر قانچە كېلىش شەكىللا قوشما كېلىش شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئىسىملارنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلىدا قوشما كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ. ئىسىملارنىڭ قوشما كېلىش شەكلىدە تۈرلىنىش ئۇسۇلىدىكى قەۋەتلىپ كەلگەن كېلىش شەكىللىرى ھەرگىز ئاددى شەكلىدە كېلىدىغان كېلىشلەر سانىنىڭ ئۈستىگە قوشۇلىدىغان يەنە بىر تۈرى بولماستىن، بەلكى ئەسلىدە بار ئاددى شەكىلدىكى كېلىشلەرنىڭ ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن تۈرلىنىپ كېلىش ئۇسۇلىدىن بارلىققا كېلىپ، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەشنىڭ ئىپتىياجىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى باشقا تىللاردىن پەرقلىنىدىغان ئۆزىگە خاس يەنە بىر ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان بىر خىل گىرامماتىكىلىق ھادىسە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

بۇنىڭغا تۆۋەندىكى كېلىش شەكىللىرى كىرىدۇ:

1) ئىگىلىك ئورۇن كېلىش — بۇ خىل قوشما كېلىش شەكلىدە، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» بىلەن ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى «دا/تە» لەر ئۆز ئارا سېنىپ تېتىك ئۇسۇلدا قوشۇلۇپ كېلىشتىن تۈزۈلگەن بىرىكمە شەكلىدە ئىسىملار ياكى ئىسىملىك سۆزلەر تۈرلىنىپ كېلىدۇ. بۇنداق كېلىش شەكلى ئۆزلىرى قوشۇلۇپ كەلگەن ئىسىملاردىن ئىپادىلەنگەن نەرسىلەرنىڭ تۇرغان ئورنىنى ياكى بۇ كېلىشتە تۈرلەنگەن ئىسىملار بىلەن مەلۇم بىر ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئورنىنى بىلدۈرۈپ كېلىش ئارقىلىق بىر قىسىم ئىسىملىك سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، بۇنداق قوشما كېلىش شەكىللىرى پەقەت بەلگىلىك دائىرىدىكى ئىسىملىك سۆزلەردىن يەنى كىشىلىك ئالماش، كۆرسىتىش ئالماشتىنلا كېلىدۇ، قوشما كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن بۇنداق ئىسىملىك سۆزلەر جۈملىدە خەۋەر، تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: بۇ كىتاپ مېنىڭدە، ئۇ دەپتەر سېنىڭدە، بۇ نەرسە بۇنىڭدا، قەلەم ئۇنىڭدا (جۈملىلەر تەركىبىدە خەۋەر). بۇ كىتاپ مېنىڭدە ئەمەس. ئۇ كىتاپ بۇنىڭدا ئەمەس (جۈملىلەر تەركىبىدە تولۇقلىغۇچى). بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، يۇقۇرقى كېلىش شەكىللىرىدە كەلگەن ئىسىملار مەلۇم نەرسىنىڭ شەخسلەرنىڭ ئۆز يېنىدا ياكى ئۆيىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

2) ئىگىلىك چىقىش كېلىش — بۇ خىل قوشما كېلىش شەكلىدە، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» بىلەن چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «دىن/تىن لەر» ئۆز ئارا سېنىپ تېتىك ئۇسۇلدا قوشۇلۇپ، ئىسىملىك سۆزلەرنىڭ قوشما كېلىش شەكلىدە تۈرلىنىپ كېلىش ئۇسۇلىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق كېلىش شەكىللىرى ئۆزلىرى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ئىش — ھەرىكەتنىڭ چىقىش ئورنىنى كۆرسىتىپ كېلىشىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە، تولۇقلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىدە كېلىشىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: بۇ دەپتەرنى سېنىڭدىن ئالدىم. بۇ دەپتەرنى مېنىڭدىن ئالدى. قەلەمنى ئۇنىڭدىن ئېلىۋال. بۇ خىل كېلىش شەكلى بەزى كىشىلىك ۋە كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

3) ئىگىلىك بېرىش كېلىش — بۇ خىل قوشما كېلىش شەكلىدە، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» بىلەن بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى «غا» ئۆز ئارا سېنىپ تېتىك ئۇسۇلدا قوشۇلۇپ، ئىسىملىك سۆزلەرنىڭ قوشما كېلىش شەكلىدە تۈرلىنىپ كېلىش ئۇسۇلىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق كېلىش شەكىللىرى ئۆزلىرى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ھەرىكەت قارىتىلغان يۆنۈلۈشنى كۆرسىتىپ، جۈملىدە تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىش ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدۇ. بۇنداق قوشما كېلىش شەكلى پەقەت كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. مەسىلەن: بۇ دەپتەرنى ئۇنىڭغا بەر. بۇ نەرسىلەرنى بۇنىڭغا

تاشلىۋەت.

ئىسىملارنىڭ قوشما كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ كېلىشىدىن ئىبارەت بۇنداق ھا-
 دىسە ئېتىراپ قىلىنمىسا، يۇقۇرقىدەك ئالماشلاردىن كەلگەن ئىسىم خاراكتىرىدىكى
 سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى بېكىتىشكە ئامالسىز قالىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
 مۇنداق شەكىل ھەرگىز ئايرىم بىر كېلىش شەكلىنى كۆرسەتمەستىن، ئاددى شەكىلدە
 كى كېلىشلەرنىڭ قوشما شەكىلدە ئىپادىلىنىشىنىلا كۆرسىتىدۇ. ئىسىملىك سۆزلەرنىڭ
 كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىش سېستىمىسىدىكى مۇنداق بىرخىل ئۇسۇل كېلىش-
 لەرنىڭ قەۋەتمۇ - قەۋەت ئۆلىنىپ كېلىشىدىن ئىبارەت گىرام-
 ماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ تىلىمىزدا مەۋجۇتلىغىنى ئىسپاتلاپ، «كېلىش-
 لەر قەۋەتمۇ - قەۋەت ئۆلانمايدۇ» دىگەن قاراشنى ئىنكار قىلىدۇ. بۇ جايدا شۇنى ئا-
 لاھىدە كۆرسىتىشكە تېگىشلىكى، ئاددى كېلىشلەردە بەزى كېلىشلەرنىڭ قەۋەتمۇ - قە-
 ۋەت ئۆلىنىپ كېلىشى كېلىشلەرنىڭ، جۈملىدىن، كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ تۈپ خۇسۇ-
 سىيىتىنى ئىپادىلەشتىكى يوقلۇق ياكى ئادەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرى بولماستىن، بەلكى
 كېلىشلەرنىڭ مۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى، جۈملىدىن، بۇ خىل ئەھۋال
 ئىسىملارنىڭ كېلىش خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتىنىڭ بىر تەرىپىنى
 تەشكىل قىلىدىغىنىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، تىلىمىزدىكى ئىسىملىك سۆزلەر جۈملىدە
 مەلۇم بىر سېنتاكتىكىلىق ۋەزىپىنى ئۆتەپ كېلىشتە، ئۆزلىرىنىڭ ئاددى شەكىلىدىكى
 كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىش ئۇسۇلىدىن باشقا، ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق
 قوشما كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ كېلىش يولى بىلەنمۇ، جۈملىدە بەلگىلىك بىر ۋەزى-
 پىنى ئۆتەپ كېلەلەيدۇ. بۇ چاغدا ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەر ئەسلىدە مەلۇم
 بىر كېلىش بىلەن ئاددى ئۇسۇلدا تۇرلىنىپ، مەلۇم بىر ۋەزىپىدە كەلگەن بولسا،
 قوشما كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەندە ياكى ئىلگىرىكى ئاددى كېلىش شەكىلدە
 بەلگىلەنگەن ۋەزىپىدە ۋەزىپىنى ياكى ئۆتىدىن باشقا بىر ۋەزىپىنى ئۆتەپ كېلىشى
 مۇمكىن. مەسىلەن، «بۇ مېنىڭ كىتابىم» دىگەن جۈملىدە «مېنىڭ» ئېنىقلىغۇچى بولۇپ
 كەلگەن بولسا، «بۇ كىتاب مېنىڭدە» دىگەن جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. «مەن بۇ كىتاب-
 نى ئۆتىدىن ئالدىم» دىگەن جۈملىدە، تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. دېمەك، ئىسىم-
 لىك سۆزلەرنىڭ ئاددى ياكى قوشما كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىش ئۇسۇلىنىڭ ئارىسىدا
 زور پەرق بار. ئەگەر كېلىشلەر قوشما شەكىلدە كەلمەيدۇ، دەيدىغان بولساق، يۇقۇرقى
 جۈملىلەردىكى «كىتاب» سۆزىنىڭ ئۈچ خىل ۋەزىپىدە كېلىشىنى بەلگىلەپ كېلىۋاتقان
 نەرسە نېمە؟ بۇ ھادىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش تەس بولۇپ قالمايدۇ؟
 ئىسىملارنىڭ قوشما شەكىلدە تۇرلىنىش ئۇسۇلىغا يەنە توۋەندىكىدەك كېلىش

شەكىللىرىمۇ كىرىدۇ.
 4) بېرىش - تەڭلەشتۈرمە كېلىش - بۇ خىل كېلىشلەرنىڭ بىرىكىمىسىدىن ھا-
 سىل بولغان ئىسىملارنىڭ قوشما كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىش ئۇسۇلى - بېرىش كېلىش

قوشۇمچىسى «غا/قا/گە/كە» لەر بىلەن ئاددى كېلىش شەكلى يەنى «تەڭلەشتۈرمە كېلىش» نىڭ بەلگىسى ھېساپلانغان ياردەمچى سۆز «چە (چىلىك)» نىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، «غىچە/قىچە/گىچە/كىچە» شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشما كېلىش ئىسىملارنىڭ جۈملىدە تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ قوشما كېلىش شەكلى ھەرگىز ئۆز ئالدىغا بىر ئاددى كېلىش شەكلىنى كۆرسەتمەستىن، بەلكى ئىسىملارنىڭ قوشما كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلىغا كىرىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ قوشما كېلىش شەكلى ئېيتىلىشى، يېزىلىشى جەھەتلەردە چەكلىمە ھال پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ تەزكىۋىنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئۇلىنىدىغان سۆزلىرىنىڭ خاراكتىرى ھەم جۈملىدە ئوتتۇرىدىغان ۋەزىپىسى جەھەتلەردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. كېلىش مەنبەسىدىن ئېيتقاندا، ئىسىملارنىڭ قوشما كېلىش شەكلىدە تۈرلىنىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدىغان بەلگىلەر تەرتىۋىدىكى «غا/قا/گە/كە» لەر بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى ۋە ياردەمچى سۆز «چە» نىڭ بىرىكىشىدىن كەلگەن بولسا، ھال پېئىلنى ياسىغۇچى قوشۇمچە «گىچە/غىچە» لەر، «بارغۇ»، كەلگۈ دىگەن ھەركەتنامىلارنىڭ تەزكىۋىدىكى ياسىغۇچى قوشۇمچە «غۇ/گۇ/تۇ/كۇ» لەر بىلەن رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچە «چە» دىن كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئۇلىنىدىغان سۆزنىڭ خاراكتىرىدىن قارىغاندا، بىرىسى، پېئىللارغا قوشۇلۇپ كەلسە (يەنى سۆز ياسىغۇچى، «غىچە، قىچە، گىچە، كىچە» لەر)، بىرىسى ئىسىملارغا باغلىنىپ كېلىدۇ (يەنى، قوشما كېلىش «غىچە، قىچە، گىچە، كىچە» لەر). ئۇلىنىش ئۇسۇلى ياكى ئىپادىلەيدىغان مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، بىرىسى ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكلى يەنى بەلگىسى ئارقىلىق باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسەتسە، يەنە بىرى بىر سۆز تەزكىۋىدە شۇ سۆزنى باشقا بىر سۆزدىن يېڭى سۆز قىلىپ ياساپ، ئۆزى ئېنىقلايدىغان سۆزگە يانداش باغلىنىشتا كېلىدۇ. جۈملىدىكى ۋەزىپىسىدىن قارىغاندا، بىرىسى (قوشما كېلىش شەكلى) ئىسىملارنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق ئورنىنى كۆرسىتىپ كەلسە، يەنە بىرى (سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار) ئۆزى ياسىغان سۆز بىلەن بىر پۈتۈن سېنتېتىك بىرلىك سۈپىتىدە جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. جۈملىدىن، كېلىش دىيىلىۋاتقان بۇ شەكىل سېنتېتىك ئۇسۇلدىكى بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن ياردەمچى سۆز «چە» نىڭ سېنتېتىك - ئانالىتىك ئۇسۇلدا بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: قەشقەرغىچە باردىم، مەكتەپكىچە باردۇ (بۇ جۈملىلەردە، قەشقەر - غىچە، مەكتەپكىچە دىگەنلەر تولۇقلىغۇچى). سىز كەلگىچە ساقلاپ تۇرىمەن. ئۇ بارغىچە كەتتى (بۇ جۈملىلەردە «كەلگىچە، بارغىچە» ھالەت).

(5) ئىگىلىك - ئۇملۇق كېلىش - بۇ قوشما كېلىش بىلەن تۈزلەنگەن ئىسىملىك سۆزلەر يەنى كىشىلىك ئالماشلار بىلەن كۆرسىتىش ئالماشلار ئۇملىك كېلىش بەلگىسى «نىڭ» قوشۇمچىسىغا ئۇملۇك كېلىش بەلگىسى «بىلەن» دىگەن سۆز ئارقا

ياردەمچىسى ئۆز ئارا قوشۇلۇپ كېلىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئىسىملىك سۆزلەر جۈملىدە تولۇقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشتىم. بۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىم.

ئالماشلارنىڭ بۇنداق تۈرلىنىشى ئۇسۇلىدا يەنە خۇددى شۇ شەكىلدە ئىگىنىڭ ۋاستىلىق مۇناسىۋىتىنىمۇ بىلدۈرگىلى بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا تۈرلىنىپ كەلگەن سۆزلەر بەلگىلىك سۆزلەر بىلەنلا چەكلىنىپ، بىرەر ھەركەتنىڭ قورالىنى ياكى ئۆملۈك مەنىدىكى ھەركەتنىڭ ئوبېكتى، ۋاستىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئەگەر بۇلارنىڭ ئارتىغا «كى» ياردەمچى سۆزى قوشۇلۇپ، كېلىشك بېرىكىمىلەر ھاسىل قىلىنسا، كىشىلىك ئالماشقا قوشۇلغاندا ياكى كىشىلىك ئالماشتىن باشقا ئىسىملارغا قوشۇلغاندا، مەلۇم بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىگە يېقىنىپ كېلىشىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭكى بىلەن يازدىم. مەمەتلەرنىڭ ئۆيىدىكى بىر كىشى بىلەن سۆزلەشتىم. بۇ چاغدا يۇقۇرقى جۈملىلەردىن ئۇنىڭ قەلىمى بىلەن يازدىم، مەمەتلەرنىڭ ئۆيىدىكى بىر كىشى بىلەن سۆزلەشتىم، دېگەن مەنا چىقىدۇ. يۇقۇرقى جۈملىلەردە بۇ مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان «قەلەم»، «ئۆيىدىكى بىر كىشى» دېگەن ئىسىملىك سۆزلەر يوشۇرۇن كەلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسەپ كەلگەن «كى» ئۇلانمىسى (ياردەمچى سۆزى) ھەم ئۆزى قوشۇلغان سۆزلەرنى ئېنىق، روشەن كۆرسىتىپ كېلىدۇ، ھەم ئۆزى قوشۇلغان ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى سېنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى ئابىستراكت كۆرسىتىپ كېلىدۇ. بۇ خىل كېلىش شەكلى جۈملىدە تولۇقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئىسىملارنىڭ قوشما كېلىش شەكلىدە تۈرلىنىشى ئۇسۇلىدىكى يۇقۇرقى شەكىل ھەم سېنتېتىك ھەم ئانالىتىك شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر «كى» قوشۇلسا، سېنتېتىك — ئانالىتىك ھەم ئانالىتىك شەكىلدە كېلىدۇ.

(6) ئىگىلىك — مەزمۇن كېلىش — ئىسىملارنىڭ بۇ خىل قوشما كېلىش شەكلىدە ئىپادىلىنىشى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» بىلەن ئارقا ياردەمچى سۆز «توغرۇلۇق»، «ھەققىدە»، «توغرىسىدا» قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىپ، بۇ بەلگىلەر كىشىلىك، كۆر-سىتىش ئالماشلارنىڭ جۈملىدە تولۇقلىغۇچى بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ئۇ توغرىلۇق نېمە گەپلەر بولدى؟ بۇ توغرىلۇق سۆزلىشىپ كۆردۈڭمۇ؟ سەن توغرىلۇق ئاز — تولا گەپ قىلدىم.

(3) ئىسىملارنىڭ مۇرەككەپ كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىشى ئۇسۇلى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش بىلەن تۈرلىنىشى ئۇسۇلىدا ئاددىي شەكىلدىكى كېلىشلەرنىڭ ھەم سېنتېتىك، ھەم ئانالىتىك ئۇسۇللار ئۆز ئارا كىرىشىپ، ئارىلاش بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەشتە ئالاھىدە رول ئۆتەيدىغان، ئالاھىدە شەكىللەر بىلەن قېلىپلاشقان بىر قىسىم بىرىكىمىلەر بولۇپ، بۇنداق ئالاھىدە شەكىلدە بىرىكىپ قېلىپلاشقان بىرىكىمىلەرنى كېلىشك بى-

رىنكىم دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرىكىش دەرىجىسى ۋە رولى خۇددى باشقا تىللاردىكى ياردەمچى سۆزلەر بىرىكىشىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنداق ئالاھىدە بىرىكىمىلەر شۇ تىللاردا بىر پۈتۈن بىرىكىمىسى بىلەن خۇددى بىر كېلىشتەك ۋەزىپە ئۆتۈپ كەنگە ئوخشاش، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئەنە شۇنداق كېلىشكە ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ. ئەنە شۇنداق كېلىشكە بىرىكىمىلەردىن كەلگەن ئىسىملار ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەرنى ئىسىملارنىڭ مۇرەككەپ كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلى دەپ ئاتايمىز. مۇنداق كېلىشكە بىرىكىمىلەرگە تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىل شەكىلدە كەلگەن بىرىكىمىلەرنى كىرگۈزگىلى بولىدۇ.

بىرىنچى خىل شەكىلى: بۇ خىل كېلىشكە بىرىكىمىدە، ئىسىملارنىڭ ئۆل قوشۇمچىلىق شەكلىگە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى «دا/تا»، ياردەمچى سۆز «كى» ئۆلىنىپ ياسىلىدۇ. بۇنداق كېلىشكە بىرىكىمىلەر ئارقىلىق جۈملىدە ئىسىملار ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار، ئۆيىدىكى ئىشلار. بۇ خىل ھادىسە ۋە ئىسىملارنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلىنىڭ قوشۇمچە - ياردەمچىلىك ئىپادىلىنىشى، يەنى كېلىشلەرنىڭ ھەم سېنتېتىك - ئانالىتىك خاراكتېرى ئېلىشى دېمەك تۇر. بۇنداق ئەھۋالدا ئاددى كېلىشتىن ئىپادىلىنىپ بولغان گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتلەر «كى» ياردەمچىسى ئارقىلىق تېخىمۇ ئېنىق بولۇپ كېلىدۇ. بۇ جايدا شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، «دىكى/تىكى» دېگەنلەرنى ئاددى كېلىش دېگىلىمۇ، قوشما كېلىش شەكلى دېگىلىمۇ بولىدۇ. ئەگەر بۇنى ئاددى كېلىش دەپ قارىغاندا، ئۇ چاغدا مېنىڭكى، سېنىڭكى دېگەنلەردىكى «نىڭكى» دېگەنلەرنى ئاددى كېلىش شەكلى دېيىشكە توغرا كېلىپ قالىدۇ.

ئىككىنچى خىل شەكىلى: بۇ خىل كېلىشكە بىرىكىمىدە، ئۆل قوشۇمچىلىق بەزى ئالماشلار (كىشىلىك، كۆرسىتىش، ئۆزلۈك ۋە ئۆملۈك ئالماشلار) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» بىلەن «كى» ياردەمچى سۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن شەكىلدە تۈرلىنىپ كېلىدۇ. بۇ خىل شەكىل ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ باشقا سۆزلەرگە بولغان ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. شۇ ئارقىلىق يۇقۇرقى ئالماشلار جۈملىدە بەلگىلىك ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن: بۇ دەپتەر مېنىڭكى (خەۋەر). بۇ سېنىڭكى دەپتەرنىڭ (ئېنىقلىغۇچى). بۇ نەرسە ھەممىنىڭكى (خەۋەر). بۇ نەرسىلەر ئۆزەمنىڭكى (ئېنىقلىغۇچى). ھەركىمنىڭكى ئىشى بار. (ئېنىقلىغۇچى).

يۇقۇرقىدەك كېلىشكە بىرىكىمىلەرنىڭ تەركىبىدە ئورۇن ۋە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن باشقا، ياردەمچى سۆز «كى» مۇ بار. «كى» ياردەمچى سۆز بولغاچقا (بۇ ئىسىملارنى رەۋىشەشتۈرگۈچى ياكى سۈپەتلەشتۈرگۈچى قوشۇمچە ئەمەس، بەلكى ياردەمچى سۆز) ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا كېلىشلەرنىمۇ، باشقا تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى

مۇ قوشقىلى بولىدۇ . ھەتتا ئالاھىدە شەرت ئاستىدا بىرقانچە كېلىش بىلەن ئىسىم-
لارنىڭ يەنى ئۆزى قوشۇلغان سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ھەر خىل ۋەزىپىلىرىنى بەلگىلەپ
كېلىدۇ. بۇنداق كېلىشنىڭ بىرىكىمىلەرگە يەنە تۆۋەندىكىدەك مۇرەككەپ شەكىللەرنىمۇ
كىرگۈزگىلى بولىدۇ.

① نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىم + دىكى (لەر) + نى، مەسىلەن، ئۆيدىكىلەرنى.

② نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىم + دىكى (لەر) + نىڭ + كى + گە، مەسىلەن، ئۆيدىكى-
لەرنىڭكىگە.

③ نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىم + نىڭ + كى + دەك، مەسىلەن، سەمەتنىڭكىدەك.

④ نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىم + نىڭ + كى + دەك + (لەر) + نى، ياكى قوشۇلغان
گە، دىن، مەسىلەن، سەمەتنىڭكىدەكلەردىن (ئالدىم).

ياكى سەمەتنىڭكىدەكلەرنىڭكىگە (كەتتى).

ياكى سەمەتنىڭكىدەكلەرنىڭكىدىن (كەلدى).

ياكى سەمەتنىڭكىدەكلەرنىڭكىدە (قالدى).

⑤ نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىم + دىكى + سى، مەسىلەن، ئۆيدىكىسى كەلدى.

نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىم + دىكى + سىدىن، مەسىلەن، ئۆيدىكىسىدىن ئالدىم.

نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىم + دىكى + سىگە، مەسىلەن، ئۆيدىكىسىگە بەردى.

نۆل قوشۇمچىلىق ئىسىم + دىكى + سىدە، مەسىلەن، ئۆيدىكىسىدە قالدى.

⑥ قوشۇمچىلىق ئىسىم + دەك + (لەر) + ئى + نى (گە/دىن/دە)، مەسىلەن، ئۆي-
دەكلەردىن، ئۆيدەكلەرگە، ئۆيدەكلەردە.

يۇقۇرقىدەك كېلىشنىڭ بىرىكىمىلەر تەركىۋىدىكى گرامماتىكىلىق ئامىللار بۇ خىل
مۇرەككەپ شەكىلدە تۈرلىنىپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ كېلىش سېستىمىسىدا بەزىلىرى
ياردەمچى سۆز قوشۇمچىلىق ئىپادىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. بەزىلىرى ياردەمچى سۆز قوشۇم-
چىلىق ئىپادىلىنىشىدىن باشقا يەنە ئۆز تەركىۋىدە كۆپلۈك، تەۋەلىك قوشۇمچىلارنىمۇ
بىرگە ئېلىپ كەلگەن بولىدۇ. ئىسىملارنىڭ ئاددى كېلىشلەر بىلەن مۇرەككەپ ئۇسۇل-
دا تۈرلىنىپ كېلىشتە بۇ خىل ھادىسىلەر كېلىشنىڭ بىرىكىمىلەرنىڭ ھەم سېنتېتىك
ھەم ئانالىتىك ياكى سېنتېتىك - ئانالىتىك، ئانالىتىك - سېنتېتىك خاراكتېرنى
ئېلىشىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىسىملار نىمە ئۈچۈن ئاددى كېلىشلەر بىلەن مۇنداق خاراكتى-
رىدە تۈرلىنىپ كېلىدۇ؟ بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئىسىملار جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بى-
لەن مۇناسىۋەتلىككەندە، ئۆزىنىڭ ئاددى ياكى قوشما كېلىش شەكىللىرى ئارقىلىق
ھەر خىل سېنتاكتىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بىراق مۇشۇنداق ھەر
خىل سېنتاكتىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى
كېلىشلەردىن ھاسىل بولغان جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ تەركىۋىدىكى بەزى ئىسىملار تىل-
مىزنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى سۈپىتىدە سۆزلەش ئادىتىدە چۈشۈپ قېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ

جۈملىدىكى ئورنىنى ئۆزلىرىگە قوشۇلۇپ كەلگەن ئاددى كېلىشلەرنىڭ ئالاھىدە تەكىت-
 لىپ كۆرسىتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بەزى ئىسىملار
 ئۆزى چۈشۈپ قالسىمۇ، بىراق ئۆزلىرىگە قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئاددى كېلىش شەكىللى-
 رى، ياردەمچى سۆزلەر جۈملىدە يەنە داۋاملىق ساقلىنىپ، ئۇلار قەۋەتمۇ - قەۋەت
 ئۆلىنىپ قالىدۇ - دە، بىر نەچچە ئاددى كېلىش شەكلى بىر يەرگە تەسادىپى يىغىلىپ
 قالغان بىرىكىمىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق تەسادىپى بىرىكىپ قالغان كېلىشك بىرىك-
 مىلەرنىڭ تەركىبىدە، بەزىدە چۈشۈپ قالغان ئىسىملار ئەسلى كۆپلۈك ساندا ياكى تە-
 ۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىر كەلگەن بولسا، ئەنە شۇ قوشۇمچىلارنى ئىپادىلەيدى-
 غان «لەر»، «ئى»، «سى» دىگەندەك قوشۇمچىلار جۈملىدە ساقلىنىپ، بىر - بىرىگە
 ئۆلىنىپ، قەۋەتلەپ كەلگەن كېلىش شەكىللىرىنىڭ تەركىبىگە ئۈستەكلەپ قوشۇلۇپ
 كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، چۈشۈپ قالغان سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ساقلىنىپ قالغان كېلىشلەر بىلەن
 بىرگە كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لەر»، تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن «ئى/سى»، ياردەمچى
 سۆزلەردىن «كى» قاتارلىقلار ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. مۇنداق كېلىشك بىرىكىمىلەردە
 سۆزلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن چۈشۈپ قالماستىنلا شۇ بىرىكىمىلەرنىڭ جۈملىدە
 ئوينايدىغان رولى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋىتى بار. بۇ ئەھۋالنى تۆۋەندىكى م-
 سالارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتسەكلا ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: سەمەتنىڭ
 ئۆيىدىكىلەر ئىگىگە باردىم. دىگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملى تەركىبىدىكى «ئۆي-
 دىكىلەر ئىگىگە» دىگەن بىرىكمە يۇقۇرقى جۈملىدە مەلۇم بۆلەكلەر چۈشۈپ قالغاندىن
 كېيىن، مۇشۇ ھالغا كەلگەن كېلىشك بىرىكمە بولۇپ، ئۇنى ئەسلىدىكى بۆلەكلىرى
 چۈشۈپ قالمىغان تولۇق ھالغا كەلتۈرسەك، تەخمىنەن مۇنداق ھالغا كېلىدۇ. يەنى
 «سەمەتنىڭ ئۆيىدىكى ئەمەت، تۇرسۇنلارنىڭ قېشىغا باردىم» دىگەن تولۇق جۈملىگە
 ئايلىنىدۇ. ئەمدى بۇ جۈملى بىلەن ئىلگىرىكى بىرىكمىنىڭ سېنتاكسىسلىق تۈرل-
 ىشىنى تەھلىل قىلىپ كۆرسەك، ئىلگىرىكى جۈملىدە «ئۆيىدىكىلەر ئىگىگە» دىگەن بى-
 رىكمە «مەن سەمەتنىڭ ئۆيىدىكىلەر ئىگىگە باردىم» دىگەندەك جۈملىلەردە بىر پۈتۈن
 تەركىۋى بىلەن جۈملىدە تولۇقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئەگەر بۇنى بۆلەكلىرى
 چۈشمىگەن، تولۇق جۈملى بويىچە تەھلىل قىلساق، «مەن سەمەتنىڭ ئۆيىدىكى ئەمەت،
 تۇرسۇنلارنىڭ قېشىغا باردىم» دىگەندە، «ئۆيىدىكى» بىلەن «ئەمەت، تۇرسۇنلارنىڭ»
 دىگەنلەر ئېنىقلىغۇچى، «قېشىغا» دىگەن بۆلەك تولۇقلىغۇچى بولۇپ، بۇ ئەسلى 3
 جۈملى بۆلىكى بولۇپ، «ئۆيىدىكىلەر ئىگىگە» دىگەندىن زور پەرقلىنىدۇ. «ئۆيىدىكىلەر-
 نىڭكىگە» دىگەن پەقەت بىرلا تولۇقلىغۇچىنى كۆرسەتسە، بۇ بىرىكمىنىڭ ئەسلىدىكى
 قۇرۇلمىسى ئىككى ئېنىقلىغۇچى، بىر تولۇقلىغۇچىنى ئىپادىلەيدۇ. «ئۆيىدىكىلەر ئىگىگە»
 دىگەن بۇنداق ئالاھىدە بىرىكمىنى ئۇيغۇرچىدا ئۆزىمىز سۆزلەپ، ئاڭلاپ ئادەتلىنىپ
 كەتكەنلىكىمىز ئۈچۈن، ئۇ بىزگە ئانچە يات ئەمەس ياكى مەنىسى چۈشىنىشلىكتەك سې-

زىلگىنى بىلەن، ئەگەر ئۇنى باشقا بىر تىلغا، مەسىلەن، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشقا توغرا كەلسە، بىزنىڭ تەھلىلىمىزدە يۇقۇرقى بىرىكمە جۈملىدە بىر بۆلەك بولۇپ كەلگەن خەنزۇچىدا چوقۇم «ئۆيدىكى»، «سەمەت، تۇرسۇنلارنىڭ»، «قېشىغا» دىگەن ئۈچ بۆلەك بويىچە تەرجىمە قىلىنىدۇ ياكى ئائىلىدىكى بارلىق كىشىلەر قېشىغا دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. بولمىسا، خەنزۇچىغا توغرا تەرجىمە قىلىنمىغان بولىدۇ - دە، بىزنىڭ دىمەكچى بولغان ئۆي - پىكىرىمىز ئۇلارغا تولۇق يەتمەي قالىدۇ.

دىمەك، يۇقۇرقىلاردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، «ئۆيدىكىلەرنىڭكىگە» دىگەن بىرىكمەدە ئەسلىدىكى ئىككى «ئېنىقلىغۇچى» شەكىل جەھەتتە يوقاپ كېتىپ، ھەممىسى بىر تولۇقلىغۇچىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. لېكىن مەنا جەھەتتىن يەنىلا ساقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ شەكىل جەھەتتىن يوقاپ كېتىپ، مەنا جەھەتتىن ساقلىنىپ تۇرۇشىنى كۆرسىتىپ، كېلىۋاتقان ئامىللار نېمە؟ بۇ ئامىللار ئەنە شۇ بىرىكمىلەر تەركىۋىدىكى ئىككى ئېنىقلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىدە كېلىۋاتقان بۆلەكلەرنىڭ ئورنىدا كېلىۋاتقان يەنى ئۇلارنىڭ ئورنىنى بەلگىلەپ كېلىشىك ۋەزىپىدە كېلىۋاتقان «دىكى / تىكى، كى» دەك ياردەمچى سۆزلەردۇر. ئېھتىمال، بەزىلەر «ئۆيدىكىلەرنىڭكىگە» دىگەن بىرىكمىنىڭ جۈملىدە تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىنى بەلگىلەۋاتقان ئامىل ئۇنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان «گە» قوشۇمچىسى، دېيىشى مۇمكىن. كۆرۈنۈشتە يۇقۇرقى بىرىكمىنىڭ تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىنى بەلگىلەپ كەلگەن ئامىل «گە» دەك كۆرۈنگەن بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئۇ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى بىرىكمىلەرنىڭ (بۇ بىرىكمىلەرنىڭ ئورنىنى دەسسەپ كېلىۋاتقان كېلىشىلەرنىڭ) ياردىمى ئاستىدىلا شۇ ۋەزىپىنى ئۆتىيەلەيدۇ. ئەگەر ئالدىنقى كېلىشىلەرنىڭ مەلۇم كېلىشلىك رولى بولمىسا، ئۇنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىسى دىگەندەك روشەن بولماي قالغان بولاتتى. مەسىلەن، «ئۆيدىكىلەرنىڭكىگە» دىگەن بىرىكمە تەركىۋىدىن «دىكىلەر، نىڭ، كى» دىگەنلەرنى ئېلىۋەتسەك، ئۇ ھالدا بۇ بىرىكمە «ئۆيگە» بولۇپ قالىدۇ - دە، ۋەزىپە جەھەتتىن تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىۋاتقان بىلەن، ئىپادىلەيدىغان مەنا جەھەتتىن ئىلگىرىكى مەنىلەرنى ھېچبىر ئىپادىلىيەلمەي قالىدۇ. شۇڭا، يۇقۇرقى بىرىكمىنىڭ جۈملىدىكى رولىنى يالغۇز ئۇنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن بىر «گە» قوشۇمچىسىغا باغلاپ قويغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ رولىنى شۇ بىرىكمە تەركىۋىدىكى ھەممە سېنتاكسىسلىق ئامىللاردىن بەلگىلەشكە بولىدۇ. شۇڭا، بۇنداق بىرىكمىلەرنى ئىسسىپلارنىڭ كېلىش سېستىمىسىدا ئالاھىدە خاراكتېردىكى كېلىشكە بىرىكمىلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ، دەپ قاراش لازىم. يۇقۇرقىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، كېلىش قود شۇمچىلىرى، ياردەمچى سۆزلەر يەككە - يەككە كەلگەندە، جۈملىدە ئۆزلىرى ئۇلانغان سۆزلەرگە باغلىنىپ، ئايرىم - ئايرىم ۋەزىپە ئۆتەپ كەلسىمۇ، بىراق بەزى جۈملىلەردە مەلۇم بۆلەكلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسەپ كېلىدىغان مەلۇم تەركىپلەر ئۇلارغا بىۋاسىتە ئۇلىنىپ قېلىش ئارقىلىق ئەسلىدىكى بىردىن بوشۇق

جۈملە بۆلىكى بىر جۈملە بۆلىكىگە ئايلىنىپ قېلىپ ياكى يىغىنچاقلىنىپ قالىدۇ - دە،
 بۇنداق بىرىكىمىلەر تەركىبىدە ھەم كېلىش قوشۇمچىلىرى، ھەم ياردەمچى سۆزلەر، ھەم
 باشقا تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىر قۇرۇلما ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، جۈملىدە بىرلا جۈملە
 بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ كېلىشك بىرىكىمىلەرنىڭ ئىچىدە، بەزى كېلىشلەر ئاددىي شە-
 كىلدە كەلگەندە، ئۆزىدىن كېيىن ھەر قانداق بىر سۆز تۈرلىگۈچى ۋە ياسىغۇچى
 قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلمايدىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنداق بىرىكىمىلەر تەركىبىدىكى
 كېلىشلەر مەلۇم ئىسىملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىنى شەرت قىلغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇندىن
 كېيىن كەلگەن باشقا تۈرلىگۈچى ۋە باشقا مەنا بەرگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تەسادىپى
 بىرلىشىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى - ئۈچ كېلىش، ھەتتا كېلىشلەرنىڭ ئۈستىگە
 بەزى باشقا تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ، قەۋەتمۇ - قەۋەت كېلىدۇ. ئەگەر مەلۇم
 ئىسىملار چۈشمەيدىغان بولسا، كېلىشلەرنىڭ بۇنداق قەۋەتلەپ كېلىدىغان ھادىسىسى
 ئانچە يۈز بەرمىگەن بولاتتى. ئىسىملارمۇ ئاددىي كېلىش ئۇسۇلىدا تۈرلىنىپلا كېلىپ،
 بۇنداق مۇرەككەپ ھالدا تۈرلىنىش ئۇسۇلى ئىچىگە كىرىپ قالمىغان بولاتتى. شۇڭا،
 تىلىمىزنىڭ بۇ ئەمىلىيىتىنى نەزەرگە ئالغاندا، جۈملىدە مەلۇم ئىسىملارنىڭ چۈشۈپ
 قېلىشىنى شەرت قىلغان ئەھۋال ئاستىدا كېلىپ چىقىدىغان گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى
 نەزەرگە ئالماي، ئىسىملارنىڭ مۇرەككەپ شەكىلدە تۈرلىنىش ئۇسۇلىنى ئىنكار قىلىشقا،
 يەنى كېلىشلەرنىڭ قەۋەتلەپ كېلىشىنى كېلىش كاتېگورىيىسىدىن چىقىرىۋېتىشكە
 ئاساس تاپقىلى بولمايدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارنى ئىلگىرىكى 6 خىل كېلىشتەك ئىسىم ۋە
 ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ، دېگىلى
 بولمايدۇ. ئۇلارنى يەنە بۇرۇنقى 6 كېلىشنىڭ سېنتاكسىسلىق تەقسىماتىغا بويىسۇنىدۇ،
 دىيىشكىمۇ بولمايدۇ. ئۇلار ساپ ئاددىي كېلىش شەكلىنى يەككە ئىپادىلەپ كەلمىسىمۇ،
 بىراق ئىسىملارنىڭ ئالاھىدە تۈرلىنىش ئۇسۇلىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى
 ئالاھىدە گىرامماتىكىلىق ھادىسە سۈپىتىدە كېلىشك بىرىكىمىلەر دېگەن نام بىلەن تە-
 ۋەلىك جەھەتتە ئىسىملارنىڭ كېلىش سېستىمىسى ئىچىگە قويۇش لازىم. چۈنكى، (1)
 كېلىشك بىرىكىمىلەر قۇرۇلۇشىدىن قارىغاندا، ساپ ئاددىي شەكىلدىكى كېلىش ئەمەس،
 بىراق مەنىسىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئاددىي كېلىشلەردەك مەلۇم بىر مەنىنى ئىپادىلەپ
 كېلىدۇ ھەم مەلۇم بىر ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ. لېكىن بۇلارنىڭ بىلدۈرگەن مەنىسى ساپ
 ئاددىي شەكىلدىكى كېلىشلەرگە قارىغاندا، كەڭرەك مەنىلەرنى بىلدۈرگەندىن باشقا،
 كۆرسىتىش، تەكىتلەش قاتارلىق مەنىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئىككى-
 ئۈچ جۈملە بۆلىكىنىڭ ۋەزىپىسىنى بىرلا ئۆز ئۈستىلىرىگە يۈكلۈۋالىدۇ. (2) ئۇلارنى
 مۇستەقىل سۆزلەر تۈركۈمىگە سېلىشتۇرساق، ئۇنداق سۆزلەرگىمۇ ئوخشىمايدۇ. (3) ئۇ-
 لارنى سۆز بىرىكىمىسى دەپ قارىغىلىمۇ بولمايدۇ، بىزگە مەلۇم، بىزنىڭ ھازىرغىچە
 بولغان چۈشەنچىمىز بويىچە ئېيتقاندا، سۆز بىرىكىمىلىرى مۇستەقىل سۆزلەردىن كېلى-

دۇ. بىراق كېلىشكەن بىرىكىمىلەر ھەم مۇستەقىل، ھەم قوشۇمچە، ھەم ياردەمچى سۆزلەر. نىڭ بىرىكىشىدىن، ھەتتا بەزىدە سان، ئەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن شەكىلدە كېلىدۇ.

خۇلاسە: ئۇيغۇر تىلىنىڭ سېنتېتىك ھەم ئانالىتىك تىل خۇسۇسىيىتىنى ئاساس قىلىپ، ئىسىملارنىڭ كېلىش بىلەن تۈرلىنىش ئۇسۇلىنى چىقىش نۇقتا قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ساپ ئاددى شەكىلدىكى كېلىشلەر بىلەنلا تۈرلىنىپ قالىستىن، قوشما ۋە مۇرەككەپ كېلىش شەكىللىرى بىلەنمۇ تۈرلىنىپ كېلىدۇ. لېكىن مەيلى ئاددى شەكىلدىكى، مەيلى قوشما شەكىلدىكى، مەيلى مۇرەككەپ شەكىلدىكى كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ كەلسۇن، كېلىش كاتېگورىيىسىدىكى كېلىشلەرنىڭ سانى بىزنىڭ قارىشىمىزچە، يۇقۇرقى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، سېنتېتىك ھەم ئانالىتىك كېلىش بولۇپ، جەمئىي 12 دىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. بىراق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيىتىنى ئاساس قىلغاندا، مېنىڭچە، ھازىرقى ئەھۋالدا كېلىش سانى بۇنىڭدىن ئاز ياكى بۇنىڭدىن كۆپ دېگىلىمۇ، پەقەت ساپ ئاددى شەكىلدىلا كېلىدۇ، قوشما ھەتتا مۇرەككەپ شەكىلدە قەۋەتمۇ - قەۋەت كەلمەيدۇ، دېگىلىمۇ بولمايدۇ. بۇنى بىزنىڭ يۇقۇرىدا كېلىش ھەققىدىكى تەھلىللىرىمىز ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنى تار مەنىدىكى چۈشەنچە بويىچە، ساپ تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەنلا چەكلەپ قويۇشقىمۇ بولمايدۇ. تىلىمىزنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ سېستېمىسى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردىن باشقا، سۆز ئارقا ياردەمچى، سۆز ۋە كېلىشكەن بىرىكىمىلەر بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدىغانلىغىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئىسىملارنىڭ كېلىش سېستېمىسى ھەققىدە بىر پۈتۈن تولۇق بىر چۈشەنچىنى تىكلەشنىمۇ لازىم. جۈملىدىن، كېلىشلەرنى تۈرلەرگە بۆلۈشتە، جۈملىدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈش كېرەك. بۇنداق قىلغاندا، جۈملىدە تەھلىلنى زور دەرىجىدە ئاسانلاشتۇرىدۇ. قاتلاملىرىنى تولۇق چۈشىنىشكە ياردەم بولۇدۇ. يۇقۇرىدا كېلىش سېستېمىسى ھەققىدە دەسلەپكى پىكىرلىرىمنى قويۇپ ئۆتتۈم، يولداشلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى قارشى ئالمىمەن.

ئۇيغۇر تىلىغا روس تىلىدىن ۋە روس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئىملاسى

توغرىسىدا

چۈمە ئابدۇللا

مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئەسلىدە بار بولغان تىل بايلىقىسى ۋە تىل ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ، يېڭى سۆز ياساش ھەمدە ئېھتىياجغا ئاساسەن، باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق لېكسىكىسىنى بېيىتىپ كەلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا باشقا تىللاردىن، جۈملىدىن رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن سۆز - ئاتالغۇلار مەلۇم ساننى تەشكىل قىلىدۇ. 50 - يىللاردا رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا دەسلەپكى قەدەمدە بەزى قائىدىلەر بەلگىلىنىپ، 1954 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەدبىي تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرى» غا كىرگۈزۈلگەن ئىدى.

3 - ئومۇمىيىغىدىن كېيىن، مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتىدىكى «سول» چىل يېتەكچى ئىدىيىنىڭ ئۆزىتىلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئاممىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا ئۇيغۇرچە يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى ھەل قىلىشنىڭ پىرىنسىپلىرى بەلگىلەندى. بۇ پىرىنسىپلارغا ئاساسەن بىرقىسىم خەنزۇچە سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇرچە سۆز - ئاتالغۇلار قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، ئىلگىرى ئامما كەڭ تۈردە قوللانغان رۇسچە ۋە خەلقئارا سۆز - ئاتالغۇلار يېڭىۋاشتىن قوللىنىلىشقا باشلىدى. ئۆۋەتتە، بۇ رۇسچە ۋە خەلقئارا سۆز - ئاتالغۇلارنى ھەرقايسى مەتبۇئات ئورۇنلىرى ھەرخىل يېزىۋاتىدۇ. مەسىلەن: «Профессор، Диалектика، Программа» قاتارلىق سۆزلەرنى بەزى مەتبۇئاتلار ① «پۇرۇگىرامما، دىئالېكتىكا، پىروفېسسور» قىلىپ يازسا، بەزى مەتبۇئاتلار ② «پىروگىرامما، دىئالېكتىكا، فىروفېسسور» قىلىپ يازماقتا. دېمەك، رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن سۆز - ئا-

① مىللەتلەر نەشرىياتى.

② شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە باشقا گېزىت - ژورناللار.

تالغۇلارنىڭ ئىملاسىدا بىرلىك يوق. شۇڭا، بۇ ھەقتە چىڭقۇرراق ئىلمىي مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيىتىنى ئاساس قىلغان، ھەممە مەتبۇئات ئورۇنلىرى ۋە كەڭ ئامما بىردەك ئېتىراپ قىلىدىغان بىر پىرىنسىپنى تېزىرەك بەلگىلەپ چىقىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

يېقىنقى 2 - 3 يىلدىن بۇيان چەتتىن كىرگەن سۆز - ئاتالغۇلار ۋە چەتئەل كىشى، يەر ناملىرىنىڭ يېزىلىشى توغرىسىدا بىر قىسىم ماقالىلار ئېلان قىلىندى. بۇ ماقالىلاردىن يولداش ئابدۇرشىت سابىتنىڭ «ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارا دىن كىرگەن سۆز - ئاتالغۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا مەسلىھەت» سەرلەۋھلىك ماقالىسى (1982 - يىلى نەشر قىلىنغان «لۇغەتچىلىك تەتقىقاتى» دىگەن كىتاپقا كىرگۈزۈلگەن) بىلەن يولداش يۈنۈس ئىلياسنىڭ «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژورنىلى» نىڭ 1983 - يىلى 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارا دىن كىرگەن سۆز - ئاتالغۇلار ھەم ئۇلارنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا» سەرلەۋھلىك ماقالىسى بىر قەدەر چوڭقۇر ئىزلىنىپ، ئەتراپلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگەن ماقالىلاردۇر. مەن بۇ ماقالىدا، ئابدۇرشىت سابىت ۋە يۈنۈس ئىلياس يولداشلارنىڭ ماقالىلىرىدا (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئىككى پارچە ماقالىدا» دەپ ئېلىندى) ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلارغا ئاساسىي جەھەتتىن قوشۇلۇش بىلەن، ئوخشىمايدىغان بىر قانچە پىكىرىمىنىلا ئوتتۇرىغا قويىمەن.

رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارا دىن كىرگەن سۆز - ئاتالغۇلارنى يېزىشتا، ئىككى پارچە ماقالىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغاندەك، تىلىمىزنىڭ فونېما سېستېمىسى، بوغۇم تۈزۈلۈش قائىدىسى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى قاتارلىق ئاساسىي قانۇنىيەتلەرگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى ئىمكان قەدەر ئەسلىدىكىسىگە ئوخشاش قىلىپ، تىلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىرىنى تىلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇپ يازغاندىن باشقا، ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئىملاسىنى بېكىتىشتە، شۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەلەپپۇزى ۋە يېزىلىشىنىڭ ئومۇملىشىش ئەھۋالى، ئۇنىڭغا سۆز تۈزۈلگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ئېيتىشقا، يېزىشقا قۇلايلىق بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى قاتارلىقلارغىمۇ قارىساق. تۆۋەندە ئىككى پارچە ماقالىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەرگە ئوخشاشمايدىغان پىكىرلىرىمنى كۆنىكىرتىپ ئوتتۇرىغا قويىمەن.

1. ئىككى پارچە ماقالىدا، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارا دىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا ئەسلىدە «Y» (ئۇ) سوزۇق تاۋۇشى بولسىمۇ، يېزىشىمىزدا «O» يېزىلىپ كېلىۋاتقانلىغىنى، تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار سېستېمىسى «Y» (ئۇ) تاۋۇشىنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشقا ۋە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا قوللىنىشقا ئىمكان بېرىدىغانلىقتىن ئەسلىگە مۇۋاپىق «ئۇ» يېزىش

توغرىسىدا مەسىلەت بېرىلگەن. مېنىڭچە، مۇنداق سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر تايماقتا ھەيدىمىسەك. ئۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەلەپپۇزى، ئومۇملىنىش دائىرىسى، ھازىرقى ئىملاسىنىڭ بىرلىككە كەلگەن - كەلمىگەنلىكىگە قاراپ، بەزىلىرىنى ئەسلىگە مۇۋاپىق «ئۇ» بىلەن، بەزىلىرىنى ئۆزلەشكىنى بويىچە «ئو» بىلەن يازساق. مەسىلەن: «турник , функция» قاتارلىق سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا «فونكىتسىيە، تورنىك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان ۋە يېزىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئومۇملىنىش دائىرىسى ئانچە كەڭ ئەمەس. بۇنى ئاساسەن زىيالىيلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىلىدۇ. شۇڭا مۇنداق سۆزلەرنى ئەسلىگە مۇۋاپىق «ئۇ» (u) بىلەن يازغاندىمۇ قالايمىقانچىلىق يۈز بەرمەيدۇ. «Журнал» سۆزى كۆپ جايلاردا «ژورنال» (zurnal) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغاچقا، بۇ سۆزنىمۇ ئەسلىگە مۇۋاپىق «ئۇ» (u) بىلەن يازغاندا كىشىلەرنىڭ ئەستە قالدۇرۇشىغىمۇ ئاسان بولىدۇ. لېكىن «руль , пункт , сумка» قاتارلىق سۆزلەر تىلىمىزغا «سومكا (somka)، پونكىت (punkt)، رول (rol)» دەپ ئۆزلەشكەن ھەم شۇ بويىچە يېزىلىپ قېلىپلاشقان. سومكا - كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان نەرسە بولۇپ، 6 - 7 ياشلاردىكى بالىلاردىن تارتىپ قېرىنلارغىچە ھەممىسى «سومكا» دەيدۇ. «پونكىت» سۆزى شەھەرلەردىلا ئەمەس، يېزىلاردىمۇ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان بولۇپ، دىخانىلارمۇ «ئاشلىق پونكىتى، ئورمانچىلىق پونكىتى، تۇغۇت پونكىتى» دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر مۇنداق كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان، ئىملاسىمۇ قېلىپلىشىپ قالغان سۆزلەرنى ئەسلىگە ياندۇرساق كىشىلەر كۈنەلمەيدۇ، سۆزنىڭ ئىپتىلىشى بىلەن يېزىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق كۆپىيىپ كېتىدۇ. شۇڭا يۇقۇرقىدەك كەڭ تۈردە ئومۇملىشىپ كەتكەن سۆزلەردىكى «ئو» ھەرپىنى ئەسلىگە قايتۇرماستىن ساقلاپ قالساق.

ئەسلىگە قايتۇرۇپ «ئۇ» (u) بىلەن يېزىشقا بولىدىغانلىرىغا مىسال:

функция	(فونكىتسىيە ئەمەس)	فونكىتسىيە
турник	(تورنىك)	تورنىك
Журнал	(ژورنال)	ژورنال

ئەسلىگە قايتۇرماستىن، ئۆزلەشكىنى بويىچە «ئو» (o) بىلەن يېزىلىدىغانلىرىغا مىسال:

сумка	(سۇمكا ئەمەس)	سومكا
пункт	(پۇنكىت)	پونكىت
руль	(رۇل)	رول
сутка	(سۇتكا)	سوتكا

2. ئىككى پارچە ماقالىدا، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا قاتار كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئى» (i) سوزۇق تاۋۇشنى قوشماسلىق توغرىسىدا مەس

لمبەت بېرىلگەن. مېنىڭچە، بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، قانداق فۇنېكتىكىلىق ئۆزگىرىشنىڭ يۈز بېرىدىغانلىغىغا، ئېيتىشقا، يېزىشقا قۇلايلىق بولۇش - بولماسلىغىغا قارىساق. مەسىلەن: «область» (ئوبلاست)، «сорт» (سورت) دېگەن سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا «ئوبلاستى»، «سورتى» قىلىپ يېزىلىدۇ. بۇ، ئوقۇشقا (ئېيتىشقا) قۇلايلىق بولىدۇ. شۇڭا مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا قاتار كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئى» قوشۇلمىسىمۇ بولىدۇ. لېكىن بەزى سۆزلەرنىڭ (مەسىلەن: «Министр» (سۆزىنىڭ) ئاخىرىدا ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇش قاتار كېلىدىغان بولۇپ، بۇنىڭ بىرىنچىسى «с» ئالدىنقى بوغۇمغا تەۋە (инс - نىس) بولىدۇ. مۇنداق سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئەڭ ئاخىرىدىكى ئۈچىنچى ئۈزۈك تاۋۇش (р) ئايزىم - بوغۇم بولۇپ (Министр - т - ри - نىس - تى - رى) قالىدۇ. بۇ چاغدا ئوتتۇرىدىكى ئىككىنچى ئۈزۈك تاۋۇش يالغۇز ھالەتتە ئوقۇلىدىغانلىقتىن، تەبىئىي يوسۇندا بىر سوزۇق تاۋۇشنى يەنى «ئى» نى قوشۇپ ئوقۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئاخىرىدا ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇش قاتار كېلىدىغان سۆزلەردە ئەڭ ئاخىرقى ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئى» نى قوشۇپ يازساق. مەسىلەن:

Министр (مىنىستىر - مىنىستىرى (مىنىستىرى ئەمەس))
 Министр (ماگىستىر - ماگىستىرى «)
 пункт (پۇنكىت - پۇنكىتى «)

3. يولداش ئابدۇرىشىت ساپىت ماقالىسىدا، رۇس تىلىدىن كىرگەن بەزى سۆزلەردە ئالدىنقى بوغۇملىرى ئوچۇق بوغۇم بولۇپ، كېيىنكى بوغۇملىرىدا يالغۇز «ئا»، «ئو» «و» سوزۇق تاۋۇشلىرى ئوزىلا بوغۇم تەشكىل قىلىپ كەلسە ياكى كېيىنكى بوغۇم شۇ خىل سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانسا، ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر «ي» (У) ھەرپىنى قوشۇپ يېزىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. يولداش يۇنۇس ئىلياس ما - قالىسىدا، بۇنىڭ بىر ئۇسۇلچە ئىش ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئىشلادىكى ئىخچاملىقنى مەقسەت قىلىپ (گەرچە تەلەپپۇزدا بىر «ي» قوشۇلسىدۇ - قوشۇلمىسىدۇ)، «ي» نى قوشماي يېزىشنى ئوتتۇرىغا قىويغان. مېنىڭچە، مۇنداق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى (Радио, Материал, Пролетарнат) دىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر «ي» نى قوشۇپ «پۇرولېتارىيات، ماتىرىيال، رادىيو» قىلىپ يېزىۋاتقىنىمىزغا خېلى ئۇزۇن بولدى. يېقىندىن بۇيان بەزى مەتبۇئاتلار ① بۇنىڭغا ئوخشاش يەنە بىر قىسىم سۆزلەردىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا «ي» نى قوشۇپ يېزىۋاتىدۇ. باشقا مەتبۇئاتلارمۇ مۇنداق سۆزلەردىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا بەزىدە «ي» نى قوشۇپ، بەزىدە قوشماي يېزىۋاتىدۇ. ئومۇمەن، مۇنداق سۆزلەردىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا «ي» نى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىش ۋە يېزىش بىر قەدەر ئومۇملىشىپ

قالدى. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ مۇنداق سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلىشىغا، ئىملاسىنى ئەستە قالدۇرۇشىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن بىر «ي» نى قوشۇپ يازساق. مەسىلەن:

Диалектика	(دىئالېكتىكا ئەمەس)	دىئالېكتىكا
Пролетариат	(پرولېتارىيات «)	پۇرولېتارىيات
Радио	(رادىو «)	رادىيو
Реал	(رېئال «)	رېئال
Диалог	(دىئالوگ «)	دىئالوگ

لېكىن، ئالدىنقى بوغۇمى «ئى» ياكى «ئې» سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياقلاشقان، كېيىنكى بوغۇمىدا «ئا» ياكى «ئو» سوزۇق تاۋۇشلىرى مۇستەقىل بوغۇم ياكى بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن بەزى سۆزلەردە «ئا»، «ئو» سوزۇقلىرىنىڭ ئالدىغا «ي» ئۈزۈك تاۋۇشى قوشۇلماي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا مۇنداق سوزلەردىكى «ئا»، «ئو» نىڭ ئالدىغا «ي» نىڭ قوشۇلماي يېزىلىدىغانلىغىنى ئەسكەرتىپ قىيۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

Авиация	(ئاۋىياتسىيە ئەمەس)	ئاۋىياتسىيە
Геология	(گېئولوگىيە «)	گېئولوگىيە
физиология	(فىزىئولوگىيە «)	فىزىئولوگىيە
феодализм	(فېئودالىزىم «)	فېئودالىزىم

4. رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كەلگەن، ئالدىنقى بوغۇمى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلىشىپ، كېيىنكى بوغۇمى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بەزى سوزلەردە كېيىنكى بوغۇمنىڭ بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن ئۈزۈك تاۋۇش ئۈي-خۇر تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئالدىنقى بوغۇمنىڭ ئاخىرىدىمۇ تەلەپپۇز قىلىنىپ ئومۇملاشقان. مەسىلەن، «Драма» «Труба» سوزلىرى كۆپ جايلاردا «دىرامما»، «تۇرۇببا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىۋاتىدۇ ھەمدە بىر قىسىم مەتبۇئاتلاردا ① ئۆزلەشكىنى بويىچە يېزىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، ئىملا-نىڭ ئىخچام بولۇشىنى، شۇنداقلا ئەسلىدىكىسىگە يېقىنراق بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، جانلىق تىلدا قوشۇلۇپ قالغان ئۈزۈك تاۋۇشنى قوشماي يازساق. مەسىلەن:

Драма	(دىرامما ئەمەس)	دىرامما
Труба	(تۇرۇببا «)	تۇرۇببا

5. رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن بەزى سۆز - ئاتال-غۇلارنىڭ بىرەر تاۋۇشى (سۆز ئوتتۇرىسىدا كېلىدىغان) ئۇيغۇر تىلىغا چۈشۈپ قېلىپ ئۆزلەشكەن ۋە ئۆزلەشكىنى بويىچە يېزىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، مۇنداق سۆزلەردىكى چۈ-① مىللەتلەر نەشرىياتى، «قەشقەر گېزىتى»، «قەشقەر ئەدىبىياتى» قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

شۇپ قالغان تاۋۇش سوزۇق تاۋۇش بولسا چۈشۈرمەي يازساق، ئۈزۈك تاۋۇش بولسا ئۆزلەشكىنى بويىچە چۈشۈرۈپ يازساق. مەسىلەن:

Океан	(ئوكيان ئەمەس)	ئوكيان
Кооператив	(كوپراتىپ «)	كوئوپېراتىپ
Кооперация	(كوپېراتسىيە «)	كوئوپېراتسىيە
Координата	(كوردىنات «)	كوئوردىنات
Аппарат	(ئاپپارات «)	ئاپارات

تىلىمىزغا رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ماسلىشىپ، يولداش ئابدۇرىشىت سابىت ۋە يولداش يۇنۇس ئىلياسلارنىڭ ماقالىلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەرنى تولۇقلاش مەقسىدىدە يېزىلغان بۇ ماقالامدا، كەمچىلىك، خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي، تىل - يېزىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

ھىكمەتلىك سۆزلەر

△ مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزىدىغان، مۇستەقىل ھۆكۈم قىلىدىغان ئىجتىكار شەخسلەر بولمىسا، جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

△ بىلىم بولمىغان يەردە نادانلىق بىلىم قىياپىتىگە كىرىۋالىدۇ. — ئېينىشتېين

△ ئادەمدە سەۋرچانلىق بولۇش كېرەك، بولۇپمۇ ئىشەنچ بولۇش كېرەك. — تىندېر

△ قارىچە يادلىۋالغانلىق — شۇ بىلىمنى تېخى ئىگەللىۋالغانلىققا تەك ئەمەس. — مونتايگنى

△ ئالىم كېيىنكىلەرنىڭ باھاسىنى كۆزدە تۇتۇشى كېرەككى، كەز ئالدىدىكى تىل - ھاقارەت ياكى ماختاشلارنى كۆزدە تۇتماسلىقى كېرەك. — پاستېيور

△ بەرداشلىق - ئازاپلىنارلىق؛ ئەمما ئۇنىڭ نەتىجىسى شىرىن - تاتلىق. — رۇسسو

△ ئەسكىلىكنى كىچىك دەپ قىلىپ قويما، ياخشىلىقنى كىچىك دەپ قىلماي قويما. — ليۇبېي

بۇ ساندىكى ھىكمەتلىك سۆزلەر «مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھىكمەتلىك سۆزلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى گۈلزادە بابايېۋا

ياشاغانلاردىكى خاتىرە ساقلاش ۋە ئۇنتۇش ھەققىدە

ھابىل مەخسۇت

ئۇنتۇش — ئەسكە ئېلىپ قالدۇرۇشنىڭ ئەكسى.

يېشى دەم ئېلىش مەزگىلىگە يېقىنلاشقان ياكى پېنسىيىگە چىققان خىزمەتچىلەر ۋە ئىشچىلار ئۆزلىرىنى ئەقلى ۋە جىسمانى جەھەتتىن چېكىنگەن دەپ قاراشنىڭ پىسخىك ھالەتلەرنى ھىس قىلىشىدۇ. ھەتتا بەزى ئالىملار، مۇتەخەسسسلەر، ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، سەنئەتچى ۋە تېخنىك خادىملار ئىچىدىمۇ بۇنداق قاراشلىقلار يوق ئەمەس. روھىي جەھەتتە، ئۆزىنى بۇرۇنقىدىن تۆۋەن ھىساپلاشنىڭ كونكرېت شەكىل ۋە مەزمۇنلىرى كۆپ خىل بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە مىڭدىكى «خاتىرە» دەپ ئاتىلىدىغان پىسخىك ھادىسە ئەڭ خاراكىتىرلىقتۇر. ياشانغان كىشىلەر ئۆز ئارا ئۇچراشقاندا، غەمخورلۇق يۈزىدىن، ئاۋال سالامەتلىك، ئاندىن «خاتىرەڭ قانداق؟» دەپ ھال سورايدىغان ئادەت بار. بۇنداق چاغدا بەزىلەر: «بەك ئۇنتۇق بولۇپ كەتتىم. ھېلىلا ئۆتكەن ئىش يادىدا قالمايدۇ» دېسە، بەزىلەر: «يامان ئەمەس، ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەسەم، خېلى بىر نىمىلەر يادىغا كېلىدۇ، ئانچە — مۇنچە ئەسلەنلەرنى يېزىۋاتسەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ بىر ئىجابى ھالەت بولۇپ، ئادەمنىڭ ياشانغاندىكى كۈندىلىك تۇرمۇش پائالىيىتىنى مەنىلىك ۋە توغرا رەتكە سېلىپ ئۆتكۈزۈشى ئۈچۈن پايدىلىق. بۇ خىل كىشىلەرنىڭ ياشلىق ۋە قىرانلىق دەۋرىدىكىگە ئوخشاش خىزمەت ۋە كەسپكە بولغان قىزىقىش، ھەۋەسلىرى يەنىلا يېنىپ تۇرغان ئوتتەك لاۋۇلداپ تۇرىدۇ. «خاتىرە» ياشانغان ئادەملەر ھاياتىدىكى پىسخىك گۈللىنىشنىڭ چۇشۇنلۇق داۋامى. شۇنداقلا، ئۇ ئۆمۈر بويى ھاياتلىق پائالىيىتى كۈرەش ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ مىسلىسىز قىممەتلىك بايلىغى. پېنسىيىگە چىقىش ئالدىدا تۇرغان ياكى پېنسىيىگە چىققان بەزى كىشىلەر «مۇندىن كېيىن نىمە ئىش قىلسام بولار؟» دېگەن خىياللار ۋە ھەتتا قايغۇرۇشلاردا بولىدۇ. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە بۇنداق كىشىلەر ماددى تۇرمۇش جەھەتتە ئوبدان كاپالەتلەندۈرۈلگەن. تەمىنات، ئولتۇراقلىق ئۆي، داۋالىنىش، پەرزەنتلىرىنىڭ خىزمەتكە ئورۇنلىشىشى قاتارلىق ئىشلاردا ئالاھىدە قىيىنچىلىغى يوق. مانا بۇلار ياشىنىپ پېنسىيىگە چىققان كىشىلەرنىڭ ئەقلى ۋە جىسمانى پائالىيەتلىرى، جۈملىدىن، خاتىرە كۈچىنىڭ سۇسلىشىپ قالماي،

جانلىقلىقنى ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن مۇھىم شەرتلەر ھېساپلىنىدۇ. خاتىرجەم ياخشى دەم ئېلىش، تۇرمۇش ۋە ئۆي ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش، ساياھەت قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كۈچىنىڭ يېتىشىگە قاراپ، خاتىرىدە ساقلانغان بىلىم - تەجرىبە زاپاسلىرىنى قېزىپ، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئىشلىرىغا ھەسسە قوشۇش ئىنتايىن مەنلىكتۇر. ئەگەر ئۆز ئىقتىدارىغا پارشا ئىش قىلماقچى بولسا، جەمئىيەت ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ.

بىز سەزگەن ۋە ئىدراك قىلغان (تونۇغان) نەرسىلەر ئىزسىز يوقىلىپ كەتمەيدۇ، بەلكى مەلۇم دەرىجىدە ئەسكە ئېلىپ قېلىنىدۇ ۋە ئوڭۇشلۇق شارائىتتا ياكى كېرەك بولغاندا ئېسىمىزگە چۈشىدۇ يەنى كەچۈرۈلگەن تۇيغۇ، پىكىر ۋە قىلىنغان ئىش-ھەرىكەتلىرىمىز ئەستە ساقلىنىدۇ ھەم كېيىن ئەسكە چۈشۈرۈلىدۇ.

خاتىرىنىڭ نېرولوگىك ئاساسى نېرۋ مۇۋەققەت باغلىنىشلىرىنىڭ ھاسىل بولۇشىدىندۇر. بۇ باغلىنىشلار ئومۇمەن مۇستەھكەم خاتىرىنىڭ سەۋەبچىسىدۇر. خاتىرە ئوبرازلىق، لوگىكىلىق، ئىش - ھەرىكەت شەكىللىرى بىلەن مېڭىدە قالىدۇ. ئەستە قال دۇرۇش، ئەستە ساقلاش ۋە قايتا ئەسكە چۈشۈرۈش خاتىرىنىڭ ئاساسى جەريانلىرىدۇر. كۈندىلىك تەجرىبىمىز شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئەستە قالغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئېسىمىزگە ئوڭايلا چۈشۈرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇنتۇلىدۇ. ئۇنتۇشنىڭ ئۆزى ھەم خاتىرە ساھەسىگە كىرىدۇ.

خاتىرە ئىنسان ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەگەر خاتىرە بولمىغاندا، بۇرۇنقى تەسەۋۋۇرلار، تۇيغۇلار ھاسىل قىلغان پىكىرلەر، ئىش - ھەرىكەتلەر، كۆنۈكمىلەر خاتىرىدىن ئىزسىز يوقىلىپ، بىلىم - تەجرىبە ھاسىل قىلىش مۇمكىن بولمىغان بولار ئىدى. ئادەمنىڭ تەسەۋۋۇر زاپىسى، خاتىرىسىدە مۇستەھكەم ئورنىشىپ قالغان بىلىم - تەجرىبە زاپاسلىرى قانچە كۆپ ۋە مەزمۇنلۇق بولسا، ئۇنىڭ پىكىر قىلىشى، نۇتقى، قىزىقىش - ھەۋەسلىرى ۋە ئىرادىلىكلىكى شۇنچە جانلىق ھەم سەمەرىدلىك بولىدۇ.

بۇرۇن ئىدراك قىلىپ تونۇۋالغان نەرسىلەر مېڭىدە ساقلىنىپ، كېيىن مېڭە ھەرىكىتى ئارقىلىق ئېسىمىزگە چۈشۈشى مۇمكىن. بۇنداق بولۇش نېرۋ سېستېمىسىنىڭ پىلاستىكىلىق دەپ ئاتىلىدىغان ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىغىدىندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، نېرۋ سېستېمىسى بۇرۇن بولۇپ ئۆتكەن تەسەۋۋۇرلارنى تەكرار تىكلەشكە تەييار تۇرىدۇ. ئىش - پ. پاۋلۇپ مۇستەھكەم قارار تاپقان يېڭى نېرۋ باغلىنىشلىرى ئۇزاق ۋاقىت ساقلىنىپ قالىدىغانلىقى ھەققىدە قايتا - قايتا ئۇقتۇرغان ئىدى.

ياشاغان ئادەملەر خاتىرىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئەستە ساقلاپ كېيىن ئېسىگە چۈشۈرۈشى ھەققىدە سۆزلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭ تۈرلۈك خىللىرى ئىچىدە، ئاساسلىقى ئىختىيارىي ئەسلىشىنى كۆزدە تۇتىمىز. لېكىن ئىختىيارىي ئەسكە چۈشۈرۈش ناھايىتى زور

كۈچ سەرپ قىلىشنى نەلەپ قىلىدۇ. كېرەك تېپىلغان نەرسىلەر ئەسكە چۈشۈرۈلۈش ۋاقتىدا دەرھال ئەسكە چۈشمەي، ماتېرىيالنىڭ بىر قىسمى ياكى ئاز بىر قىسمى ئەسكە چۈشۈپ، قالغان قىسمى تامام ئۇنتۇلغاندەك بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنتۇش ھادىسىسىنى ئىلگىرى ئەسكە ئالغان نەرسىلەرنىڭ ئېگىمىزدىن تامام يوقۇلۇشى، يەنى ئۇنى ئەستە تۇتۇشنىڭ قارىمۇ - قارشى جەريانى دەپ چۈشىنىلىدۇ. ئەمما بۇنداق قا-راش ئانچە ئاساسلىق ئەمەس. بىز ئىلگىرى خاتىرىمىزگە ئېلىپ قالدۇرغان نەرسىلەر-نىڭ، ماتېرىيالنىڭ ھەممىسى تامام، ئەينەن ئەستە ساقلىنىپ قېلىۋەرمەي، بەلكى ئۇ-لارنىڭ ئىچىدە مۇھىم قىسىملىرى، تەرىپلەر، مۇھىم قائىدىلەر، ئۇقۇملار ۋە قانۇنىيەت-لەر خېلى ئېنىق ياكى سۇس ھالەتتە يادىمىزغا كېلىدۇ. باشقىلىرى دەرھال چۈشمەي قالىدۇ. خاتىرىدە قالغان ماتېرىيال كىشىنىڭ ئېڭىدا مۇستەقىل «ئىشلىتىنىپ چىقىرىل-غان»دىن كېيىن شەخسنىڭ ئۆز غەزىنىسى بولۇپ قالغاندا، خاتىرە قىممەتلىك سۇ-پەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ ھال «خاتىرە»نىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى رولىنى كەڭ مەنىدە چۈشىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھالبۇكى، خاتىرە ماتېرىيالنى مېخانىك رەۋىشتە ئەستە قالدۇرۇش بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ. خاتىرىدە ئەينەن ئەسكە چۈشۈرەلەيدى-غانلىرىمىزدىن ۋە ئەسكە چۈشۈرۈشكە كېرەك بولغانلىرىدىن كۆرە ناھايىتى كۆپ نەرسە ساقلىنىپ تۇرىدۇ دەپ قاراشتا ھەقىقەت بار. پىسخولوگىيەدە ھەتتا شۇنداق بىر پىكىر تۇغۇلغانكى، كىشى ئىدراك قىلغان ۋە ئەسكە ئېلىپ قالغان نەرسىلەر خاتىرىدە ساق-لىنىپ قالىدۇ. ئەمما كېرەك بولۇپ قالغان بىر پەيتتە، ھەممە نەرسە ئاسانلا ئەسكە چۈشۈۋەرمەي، پەقەت ئوڭۇشلۇق شارائىت مەۋجۇت بولغاندىلا، ئەسكە كېلىدۇ. بۇ ئو-ڭۇشلۇق شارائىت بىرمۇھىم نەرسىنىڭ ئەسكە چۈشۈرۈلۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلۇشى لازىم بولغانلىغىدىن ئىبارەت.

ئۇنداقتا، ئۇنتۇلۇشنىڭ ھەقىقىي تەرىپى - زۆرۈر بولغان نەرسىنى شۇئاننىڭ ئۆزىدە ئەسكە چۈشۈرەلمەسلىكتىن ئىبارەتتۇر. ئۇنتۇلغان دەپ ئەستە ساقلىنىپ قالمى-غان نەرسىنى ئەمەس، بەلكى شۇ پەيتتە ئەسكە چۈشۈرەلمىگەن، ئەسكە چۈشۈرۈشكە ئوڭۇشلۇق شارائىت بولمىغان نەرسىنى ئېيتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنتۇش ئەستە ساق-لىنىشنىڭ ئەكسى بولغان جەريان ئەمەس، بەلكى ئەسكە چۈشۈرۈشنىڭ ئەكسى بولغان جەريان دۇر. ئۇنتۇشنىڭ نېرۋ فېزىولوگىيەلىك ئاساسىي مۇۋەققەت باغلىنىشلىرىنىڭ تۈرمۈزلىنىشىدۇر.

ئۇنتۇپ قېلىشنىڭ ئاساسىي سەۋەپلىرى نېمە؟ ئۇنتۇپ قېلىشقا قارشى قانداق قىلىش كېرەك؟

ئۇنتۇش ھادىسىسى يالغۇز ياشانغان كىشىلەردىلا يۈز بېرىپ قالماستىن، بەلكى بالىلار، ياش ئۆسمۈرلەر ۋە چوڭ ياشلىق كىشىلەردىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولىدۇ. لېكىن، ياشانغان ئادەملەردە كۆپىنچە، بۇرۇنقىغا قارىغاندا ھازىرقىنى ئۇنت-

تۇش، مۇھىم دەپ قارالغان نەرسىگە كۆرە ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلەرنى ئۇنتۇش گەۋدىلىگىرمەك بولىدۇ. مۇھىم نەرسىلەرنى ئۇنتىغاندا، ئارىدىن بىر مۇنچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئاستا - ئاستا ئۇنتۇشى مۇمكىن. پارا - پارا ئۇنتۇش «ياخشى» تەرىپى. چۈنكى، ئۇ كۈچلۈك خاتىرىنىڭ بەلگىسى. ئۇنتۇپ قېلىش ئومۇمەن، سەلبىي ھادىسىلەردىن بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە يامان تەسىر تۇغدۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنتۇش دەرىجىسىنىڭ ھەر خىل سەۋەپلىرىنى بىلىش ئۇنتۇپ قېلىشقا قارشى چارىلارنى قوللىنىش زۆرۈر.

ئۇنتۇپ قويۇشنىڭ ھەر خىل دەرىجىدە بولۇشى ئاساسەن، ماتىرىيالنى نەقەدەر مەھكەم ئەستە قالدۇرۇشقا باغلىق: خاتىرىدە مەھكەم ئەستە قالدۇرۇلغان نەرسىلەر ۋە ئەستە پۇختا ھالدا قالدۇرۇش ئۈچۈن ۋاستە بولغان شەرتلەر ئەينى ۋاقىتتا دەرھال ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى تەمىن قىلىدۇ. ئۇنتۇپ قويۇش دەرىجىسىنىڭ ئېغىر ياكى يېنىك بولۇشى ئۆز نۆۋىتىدە ئەستە قالدۇرۇشنىڭ پۇختا بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئالامەت.

ئەستىن چىقىشنىڭ، يەنى ئۇنتۇلۇشنىڭ ئۆزىنى كۆپىنچە، ماتىرىيالنى ئەستە قالدۇرۇشتا، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى روشەن چۈشىنىپ ياكى چۈشەنمەي تۇرۇپ خاتىرىلەش بەلگىلەيدۇ. مەنىسىگە چۈشەنمەي، مېخانىك رەۋىشتە ئەستە قالدۇرۇشقا نىسبەتەن، مەنىسىنى ئوچۇقراق چۈشىنىپ خاتىرىگە قالدۇرۇش ئالاھىدە پۇختا خاتىرە ھىساۋىغا كىرىدۇ.

ماتىرىيالنىڭ تېز ئەستىن چىقىش - چىقىماسلىقى، شۇ ماتىرىيالنىڭ ئەمەلدە تەتبىق قىلىنىش ياكى قىلىنماسلىقى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئوقۇش ئار-قىلىق بىلىپ خاتىرىلەنگەن نەرسىلەر ئەمەلدە ئىشلىتىلىپ ياكى كۆپلەپ تەكرارلانسا، ئۇنداق نەرسىلەر ئاسانلىقچە ئۇنتۇلمايدۇ. ياشانغان كىشىلەر ئۈچۈن بۇ نۇقتا بەك مۇھىم خاراكتىرلىق بولۇپ، ئۆزىنىڭ بىلىم - تەجرىبە گۆھەرلىرىنى ئىشلىتىشتىن ياكى تەكرار قىلىشتىن توختىسا، ئۇنتۇشتىن ئىبارەت سەلبىي ھالەت يەنىمۇ ئەدەپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

ئەستە قالغان ماتىرىيالنىڭ، ۋەقەلىكىنىڭ ياكى ھادىسىلەرنىڭ تېز ئۇنتۇلۇش ياكى ئۇنتۇلمايلىقى، ئادەمنىڭ قىزىقىش - ھەۋەسلىرى بىلەنمۇ باغلىنىشلىق بولىدۇ. قىزىقىش - ھەۋەس تۇغدۇرغۇچى نەرسە ئۈستىدە پىكىر يۈزگۈرگەندە ۋە شۇ ئۈستىدە ئەمىلىي ئىش قىلغاندا، ئادەمنىڭ دىققىتى كۈچلۈك مەركەزلىشىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدىكى ھاسىل قىلىنغان بىلىم - تەجرىبە، نەتىجە ۋە ساۋاقلار ئادەمنىڭ خاتىرىسىدە ئۇزاق مۇددەت ساقلىنىدۇ ياكى ئاز ئۇنتۇلىدۇ. كېرەك بولغاندا، قايتا ئەسكە چۈشىدۇ. ئەگەر ياشانغان كىشىلەردە ئۆز كەسپىگە بولغان ھەۋەس سۇسلاشسا ياكى ئوچىكەن بولسا،

«كوكاچ بار» دەپ قورقۇتماسلىق، بەلكى ئەقىلغا ئىلھام بېرىش لازىم

رۇسۇل قۇمەر

بەزى ئاتا - ئانىلار كىچىك بالىلىرى خاپا قىلىپ قويسا، «ئەنە ئاۋۇ پاختا قۇلاقنى كۆردۈڭمۇ؟»، «ئەنە كوكاچ كېلىۋاتىدۇ» دەپ قورقىتىپ، بالىلىرىنى جىمىلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىلارنىڭ بەزىلىرى چوڭ بولغاندا، قورقۇنچاق، چۈرگەتسىز بولۇپ قالىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، ئىلىم - پەن ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەۋاتقان، ھەممە ئىلىم - پەن چوققىسىغا قاراپ يۈرۈش قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندىمۇ، بەزى پەن تەتقىقاتچىلىرى بىرەر ئىلمىي مۇھاكىمە ياكى بىرەر مەسىلىگە نىسبەتەن ئۆزگىچىرەك بىرەر قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ياكى باشقىلارنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان ئىلمىي پاكىتلار بىلەن بىرەر مەسىلىنى شەرھىلەپ چۈشەندۈرگەندەك بولسا، ئايرىم كىشىلەر ھەتتا بەزى رەھىبىرىي خادىملارمۇ نېرى - بېرىسىنى سۈرۈشتۈرۈپ كورمەيلا، ھەتتا ئۆزى بىلمەي تۇرۇپمۇ ئويۇل - توپۇل: «ئۇيىپىرى خاتا، بۇ يېرى خاتا، پالان بولىدۇ، پۈكۈن بولىدۇ» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. يوقىلاڭ بىر نەسىلەرنى «كوكاچ» قىلىپ كۆرسىتىپ، ئىلىم - پەن خادىملىرىنى يۈرەك ئالدى قىلىپ قويىدۇ. مېنىڭچە، ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى ئىشلارغا ئالدىراپ - سالدېراپ قالپاق كۆتىرىپ چىقىپ، كوكۇلىسىغا ئېسىلىۋېلىشتىن؛ پالان - پۈكۈن ... دەپ ھۆكۈم كېسىشتىن ساقلىنىش لازىم.

پەن بىرخىل ئىدىئولوگىيە بولۇپ، ئۇ مەلۇم جەمئىيەت ئىقتىسادى ۋە سىياسىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئوبېكتىپ ھەقىقەتنى تېپىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ تارىخى - يىلىش ھەرىكىتىنىڭ تارىخى بولۇپ، ئۇزۇن بىر تارىخى جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمىلىيەت ئىلىم - پەننى ئالغا سۈرگۈچى مەنبە. پەن پەقەت ئىجتىمائىي ئەمىلىيەت جەريانىدا، جۈملىدىن، كۆپلىگەن ئىلىم - پەن تەتقىقاتچىلىرى، ئىلىم - پەن خادىملىرى ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچىلىرى، نۇقتىئىنەزەرلىرى، قاراشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىلەر ئارقىلىق راۋاجلىنىدۇ. بۇ ئىلىم - پەنگە يېتىش ئېلىپ كېلىدۇ. يەنى بىرەر تەتقىقاتچى، بىرەر يېڭى داۋلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، يەنە بىرسى بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، تەتقىق قىلىنىۋاتقان شەيئىنىڭ ھەر-

كەت قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىققىلى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر مىڭىنى ھەركەتلەندۈرمەي، خەق نىمە دىسە، بىزمۇ «ھە» دەپ تۇرۇۋەرسەك، ۋە تىنىمىزنى تېز سۈرئەتتە زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

ئوخشاش بولمىغان ئىلىم چۈشەنچىسىدىكى كىشىلەرنى ئەركىن پىكىر بايان قىلىش، مۇھاكىمە قىلىشقا يول قويۇش، بەس - مۇنازىرىنىڭ بولۇشىغا ئىمكان بېرىش، ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بىردىن - بىر توغرا يولى. بەس - مۇنازىرە ئەركىن ۋە كەڭ قانات يايسا، تەتقىقات ئوخشىمىغان نۇقتىلار بويىچە دادىل ئېلىپ بېرىلسا، ئاندىن پەندىكى مۇرەككەپ، چىڭىش مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى، پەندىكى «تەسلىمات» لارنى ئاچقىلى بولىدۇ. گەرچە، بەزى نۇقتىلار، قاراشلار ھەقىقەتەن توغرا بولمىغان تەقدىردىمۇ ئۇنى ئالدىراپ - سالدۇراپ ئۇچۇقتۇرۇۋەتمەسلىك لازىم. بەلكى ئەمىلىيەتتىكى ئىشنىڭ ئارقىلىق ئۇنىڭ خاتالىقىنى ئىسپاتلاش لازىم. چۈنكى، بەزى ھادىسىلەر ھەقىقەتەن ساختا ماھىتىنى يوشۇرۇپ، كىشىلەرنى خاتا چۈشەنچە، خاتا تۇيغۇغا كەلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى، ئەمىلىيەتنىڭ راۋاجى ئارقىلىق ئۇنىڭ ھەقىقىي خاتالىقى ياكى توغرىلىقى ئىسپاتلىنىدۇ - دە، ئاخىرىدا كىشىلەرنى ئەمىلىي چەتتەن قاينىل قىلغىلى بولىدۇ. ھەتتا بەزى خاتا دىيىلىگەن نەرسىلەر مۇكەپپىن توغرا نەرسە بولۇپ ئىسپاتلىنىشى مۇمكىن. شۇڭا، ھەرقانداق چاغدا ھەرقانداق بىر ئىلمىي چۈشەنچە، مۇھاكىمىلەر ئېنىقلىرىمىز قالدۇرۇلماسلىقى، شۇ جەھەتتىكى ھەقىقەتنى ئوڭۇشلۇق تېپىۋېلىش ئۈچۈن نۇقتىلارنى خاتا دىيىلگەن كىشىلەرنىڭمۇ ئۆز پىكىرىنى ساقلاپ قېلىشىغا، ئۆز قارىشىنى قايتا - قايتا ئوتتۇرىغا قويۇشىغا، كىشىلەر بىلەن مۇنازىرە قىلىشقا ھەتتا ئۆزىنى ئاقىلىشىغا يول قويۇلۇشى لازىم. مىسال قىلىپ ئالساق: نۇرۇنگىيىلنىڭ 22 ياشلىق ئايىل بىر ئىلمىي ماقالا يېزىش ئارقىلىق ماتېماتىكىدىكى بىرقانچە 100 يىلدىن بېرى ھەل قىلىنماي كەلگەن مەسىلىنى ھەل قىلغان، ئەينى ۋاقىتتا ياۋروپادىكى «دو - رىكا ماتېماتىكىچى» گا ئوس بۇ ئىلمىي ماقالىنى كورۇپ قاتتىق چۆچۈپ، «قورقۇنچلۇق...» دەپ ئەيىپلىگەن. گېرمانىيىلىك ماتېماتىكا نوپۇزلۇقى شېل ماقالىغا «قازاپمۇ قويمىدىم» دىگەن. قىسقىسى ئۇلار بۇ ماقالىنى مەنەسىزلىگەن، بىراق، ئىنايەتنىڭ بۇ ماقالىسى ئۆزى ئۆلۈپ كېتىپ 12 يىلدىن كېيىن، ئېلان قىلىنغان. ئاۋستىرىيىلىك بىئولوگىيە ئالىمى ھېندىلىيۇ دەسلەپتە ئىرسىيەت ئايرىش قانۇنى بىلەن مۇستەقىل تەقسىمات قانۇنىنى چۈشەندۈرىدىغان بىر ماقالا يېزىپ، شۇ ئىسپاتلىق ئۆسۈملۈك شۇناس يىنىگىغا ئەۋەتىپ بەرگەندە، ئۇ بۇ ماقالىنى ئۇچۇقتۇرۇۋەتكەن. ئارىدىن 34 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن كىشىلەر بۇ ماقالىنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ، شۇ ئىلمىي قاراش ئارقىلىق 1900 - يىلى ئاندىن يېقىنقى زامان ئىرسىيەت ئىلمىنى ياراتقان. ئىلمىي فانتازىيە يازغۇچىسى ر. ۋېرنانىڭ «شار ئۈستىدە ئۆتكەن 5 ھەپتە» دىگەن ئەسىرىنى نەشرىيات ئورۇنلىرى 15 نۆ -

ۋەت قايتۇرۇۋەتكەن، ئۇ ئەسىرىنى كۆيدۈرۈۋېتىش ئۈچۈن مەشكە تاشلىغاندا، ئايىلى ئوتتىن ئېلىۋالغان ۋە يەنە بىر قېتىم باشقا نەشرىيات ئورۇنلىرىغا ئەۋەتىپ كۆرۈش مەسلىھەتىنى بەرگەن. 16 - قېتىم نەشرىيات ئورنىغا ئەۋەتكەندە، بەسەر مال تونۇيدىغان بىر مەتبۇئاتچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئۇ كىتاپنى دەرھال نەشر قىلغان. بۇ ئەسەر نەشردىن چىقىپ، ئەدىبىيات ساھەسىدىكىلەرنى زىل - زىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن. ھىلىقى مەتبۇئاتچى ۋېرنا بىلەن توختام تۈزۈپ، 20 يىلغىچە يازغان ئەسەرلىرىنى نەشر قىلماقچى بولغان ... تارىختا مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. بەزى ياخشى، يېڭى نەرسىلەر دەماللىققا خېلى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ كالىسىدىن ئۆتۈپ كەتمەيدۇ. ھەتتا ئۇنى خاتالىق تامانىدا ئەيىپلەپ ئۇچۇقتۇرىدۇ. پەقەت مەلۇم مەزگىل ئۆتۈپ، ئۇنىڭ توغرىلىقى ۋە ياخشىلىقى ئىسپاتلانغاندا ۋە ياكى بىرەر سەزگۈر خالىس نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ نەزىرىگە يولۇققاندا، ئاندىن شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىغا سازاۋەر بولۇشى مۇمكىن.

دىمەك، ئىلىم - پەن ساھەسىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا يېڭى مەسلىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا دادىل بولۇش لازىم. قانچە دادىل بولسا، دادىل تەسەۋۋۇر قىلىنسا، پىكىر يۈرگۈزۈش دائىرىسى شۇنچە كەڭ، نەتىجىسى شۇنچە مول بولىدۇ. پەننىڭ راۋاجلىنىش سۈرئىتى تېز بولىدۇ. ئەگەر دادىل تەسەۋۋۇر قىلماي «ئۇياقتىن - بۇ ياققا ئويلىماي» سىزىق بويلاپ ئاددىلا پىكىر يۈرگۈزگەندە، پەندە يېڭىلىق ياراتقىلى، ئىلگىرىلىگىلى بولمايدۇ. بەلكى بىر چەمبەر دائىرىسىدە ئايلىنىش داۋاملىشىدۇ - دە، كونا يول، كونا ئىجتات، كونا تۆھپە دائىرىسىدىن ھالقىپ چىققىلى بولمايدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇنداقمۇ ئويلىمايدىغان، يېڭىلىق يارىتىشقا چۈرۈتە قىلمايدىغان بىر ئىزدا توختاپ قالغان كىشىلەر ياكى توغرىنى خاتا، خاتانى توغرا دەپ بىر پىكىردىلا تۇرۇۋالىدىغان «كاز» لار ئاخىرقى ھىساپتا ھەقىقەتنى بىمەنلىكىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ ياكى شۇنداق قىلىشى مۇمكىن. بۇنىڭ بىلەن سۈبېكتىپ تۇنۇش بىلەن ئۈبېكتىپ ئەمىلىيەت بىر - بىرىدىن ئاچرىلىپ كېتىدۇ - دە، پەننىڭ تەرەققىياتىغا پۈتلىكاشاڭ بولىدۇ.

ئىلىم - پەن تەتقىقاتى مۇرەككەپ ئىجادىي ئەمگەك، پەننىڭ تەرەققىياتى يېڭى ئىجتات قىلىشتىن ئايرىلمايدۇ. ئۇ پەقەت كىشىلەر تېخى تاپمىغان ساھەلەرگە قاراپ ئىزلىنىش ئارقىلىق يېڭىنى يارىتىش بىلەن مەيدانغا كېلىدۇ. يېڭىلىق بولمايدىكەن، تەرەققىيات بولمايدۇ. دۇنيادىكى ھەرقانداق ئاتاقلىق ئالىملارنىڭ ھەممىسى يېڭى پىكىر، يېڭى مەسلىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، يېڭى كەشپىياتلارنى ئىجتات قىلىش ئارقىلىق ئاندىن ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىدا يېڭى ئىقتىدارلارنى ھەتتا دەۋر بولگۈچ ئىقتىدار - كەشپىياتلارنى قىلغان، يېڭى مەسلىھەتلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدىكەن، ئۇ جەزمەن ئەگرى - توقاي يوللارنى بېسىش ۋە قايتا - قايتا ئىسپاتلىنىش ئارقىلىق

ئاندىن تەرەققىياتقا ئىگە بولالايدۇ. مۇنداق ئىجادىي ئەمگەك داۋامىدا، ئىلىم - پەن خادىملىرىنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق خاتا چۈشەنچە، خاتا تۇيغۇلارنى پەيدا قىلىپ قويۇشى ئانچە ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس. يەنى بىلىشنىڭ يېتىشىزلىكى ياكى مەلۇم ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ كاشىلىسى بىلەن مەلۇم تەرەپنى ھەددىدىن ئارتۇق مۇبا-لىغە قىلىۋېتىش ياكى باشقا سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، خاتا يەكۈنلەرنى چىقىرىپ قويۇش ئېھتىمالى مەۋجۇت ئىلمىي تەتقىقاتتا مەغلۇپ بولۇشقا يول قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ كوكۇلى-سىغا ئېسىلىۋېلىپ تاپا - تەنە قىلماستىن، كالتەك تەڭلىمەستىن، بەلكى سەۋرچانلىق ۋە ئىلمىي قائىدە - داۋىلار بىلەن ئۇنى قايىل قىلىش لازىم. بۇنداق چاغدا مەلۇم ئىلىم - پەن ئېقىمىدىكى كىشىلەر ياكى شەخسلەر ئۆزىنىڭ بىلىشى، چۈشەنچىسى، نۇقتىئىنەزىرىنىڭ خاتالىغى ئىسپاتلانمىسا، ئەلۋەتتە تۈزىتىشى، تەتقىقاتنى يېڭىش-تىن باشلىشى لازىم. چۈنكى، كىشىلەر ئىلىم - پەن تەتقىقاتى ساھەسىدە، بەزىدە ئەگرى - توقاي يوللارنى بېسىشقا، بەزىدە ئىگىز چوققىلارغا يولۇقۇپ، ئارقىغا بۇرۇ-لۇپ ماڭىدىغان، ئاتلاپ ئۆتىدىغان چاغلارمۇ، ھەتتا يولدىن ئېزىپ، يەنە توغرا يولنى تېپىۋالىدىغان، ئاندىن پەننىڭ ئىگىز چوققىلىرىغا چىقىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ. بىر قېتىملىق ئەجرى قىلىش بىلەنلا، ئىگىز چوققىغا، مەنزىلگە يېتىش - پەنگە، دىئالېكتىكىغا زىت. پەندە بەزى چوڭ ياكى كىچىك سەۋەنلىكلەرنى، ئەگرى - توقاي لىقىلارنى باشتىن كەچۈرمەي تۇرۇپ، توغرا بىلىشكە ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، «666» نومۇرلۇق دورىنى ئىجات قىلغۇچىلار 665 قېتىم مەغلۇپ بولۇپ تۇرۇشلۇق ۋە تەجرىبىسىنىڭ خاتالىغى ئىسپاتلانغان تۇرۇشلۇق، يەنە داۋاملىق تىرىشىپ سىناق قىلىش ئارقىلىق ئاخىرى 666 - قېتىم مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. پەندە مۇنداق مىسال لار ئاز ئەمەس. تەتقىقاتتا بەزى نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ خاتا بولۇپ چىقىشى، ئىلىم - پەن خادىملىرىنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئاساسىي تەرەپ ئۇ ئەمەس. شۇڭا، ئەمىلىي مەسىلىلەردىكى ھەممە خاتالىق - سەۋەنلىكلەرنى ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى بەزى يېتەرسىزلىكلەردىن دەۋرىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەمىلىي تەجرىبىلەرنىڭ كەم بولۇشى، بەزى زۆرۈرى بىلىم - چۈشەنچىلەرنىڭ كەم بولۇشى سەۋىيىدىن بولىدۇ. پەقەت پەن خادىملىرى سەمىمىلىك بىلەن تىرىشىپ ئىلمىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق دادىللىق بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارسىلا، ۋەتەن - خەلققە يەنىلا زور تۆھپىلەر قوشالايدۇ. شۇڭا، پەن خادىملىرى ھەقىقەتكە جاۋاپكار بو-لۇش پوزىتسىيىسى بىلەن ئۆز پىكرىدىنمۇ ئاسانلىقچە ۋاز كېچىپ كەتمەي ياكى بىر قالپاق، بىرەر كالتەك بىلەنلا دۈم چۈشۈپ يېتىۋالماي، ھەقىقەت يولىدا جان-پىدا قىلىشى لازىم. چۈنكى، ھەقىقەت سىناقتىن، تەنقىقتىن، تۆھمەتتىن، قالپاق، كالتەكتىن قورقمايدۇ. «كوكاچ» تىن تېخىمۇ قورقمايدۇ. ھەقىقەتەن چاقماق تېشىدەك، سۈر-كەلگەنسىرى نۇرلىنىدۇ، قورقۇنچاق كىشىلەر پەننى ئىگەللىيەلمەيدۇ، ھەقىقەتنى تاپالمايدۇ.

مەھمۇت قەشقىرى مازىرى ۋە ئۇنىڭ بىنا- كارلىق سەنئىتى

ھەسەن ئابدۇرېھىم

مەھمۇت قەشقىرى مازىرى ئۇزۇن يىللىق تارىخ ۋە ئۆزىگە خاس بىناكارچىلىق سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىق.

«مەھمۇت قەشقىرى مازىرى» قەشقەر شەھرىنىڭ غەربىي 45 كىلومېتىر يىراقلىقىدىكى ئوپال يېزىسىغا جايلاشقان. ئوپال — پامىر ئېتىكىگە جايلاشقان ئۇزۇن يىللىق تارىخ ۋە باي مەدەنىيەت — سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئىگە جاي بولۇپ، مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخىئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ يەردە تاش قوراللار دەۋرىدىلا ئىنسانلار ئولتۇراقلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان^①.

بۇ يەردە قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر بۇددا دىنى مەدەنىيىتى^②، ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ئىلىم — مەرىپەت، ھۆنەر — سەنئەت راۋاج تاپقان. بولۇپمۇ، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوپال يېزىسى خان ئۆلكىسىگە قاراشلىق ئاساسلىق يېزىلاردىن بىرى بولۇپ، قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىكى ئاتاقلىق كىشىلەر بۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ھەتتا پادىشاھلارنىڭ دەم ئالىدىغان «خان بېغى» («سۇلتان باغ»)، «تەگ يىگەھ»^③، «خان يايلىغى»، «موغ يولى»^④ «سۇلتان قورغان»لىرى بولغان.

مەھمۇت قەشقىرى مازىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش — بىزەكلىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئۇيغۇر ئىسلام ئىمارىتى بولۇپ، ئۇ روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا،

① ئوپال تەۋەسىدىكى ئوپال ئىمارىت، سۇلتان باغ، غۇجى قونار، ئاق دالا قاتارلىق قەدىمقى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن باشلانغۇچ جەمئىيەت دەۋرىگە ئائىت تاش قوراللار تېپىلدى.

② ھەزرىتى موللام تېغى باغرىدا «توققۇزقازناق» دەپ ئاتالغان بۇددا دىنىي ئىبادەتخانىسىنىڭ خاراكتېرى بار.

③ خانلارنىڭ چەتئەل ئەلچىلىرىنى كۈتىدىغان مەخسۇس مېھمانخانىسى.

④ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى «ئۇلۇغ كارۋان يولى» نىڭ بۇ تارىخى پامىردىكى موغ قەلئەسى بىلەن ئۆتىدىغان يول.

ئېتىكا پىخانا، مەسچىت ۋە قوش مۇنارلىق دەرۋازا قاتارلىق بىر يۈرۈش تۇتاشتۇرۇپ ياسالغان ئۆي - ئىبارەتلەردىن ئىبارەت. روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكا پىخانا - لار كىسەك - ياغاچ قۇرۇلما، ۋاساجۇپ، تۈز تورۇسلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ لىم (خا) جەگە، مارات، پەرمانلىرىغا خىلمۇ - خىل نەقىشلەر ئويۇلغان. روزى مەرىكىسىنىڭ ئالدى ۋە شىمالىي تەرەپتىكى تاھلىرىغا پەنجىرىلىك دەرۋازە قويۇلغان. ئارقىسىدىكى 5 ئېغىز كۆنەكخانىسى ۋە دەرۋازىلىرى، زالى گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. پەرمانىلار - دىكى قارا سىيا بىلەن «خەتتى پارىسى» دا يېزىلغان بېغىشلىمىلارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ مازارنى ھىجرىيىنىڭ 1245 - يىلى (مىلادى 1829 - يىلى) ۋە 1315 - يىلى (مىلادى 1897 - يىلى) يەرلىك كىشىلەر ئىقتىساد توپلاپ، ئىككى قېتىم رېمونت قىلدۇرغان. روزى مەرىكىسىنىڭ شەرق تەرەپتىكى ئىككى پارچە پەرمانغا رېمونت قىلىنغان ۋاقتى ۋە رېمونتقا مەدەت قىلغۇچىلار نەزىم ئۇسۇلىدا خاتىرىلەنگەن.

ئوڭ تەرەپتىكى پەرمانغا:

«سالى شىرەست ھازارۇ دوسەت چىھلى پەنجەست،

بۇد تەئىمىرى مازارۇ مەدىدى سىددىقەست»

تەرجىمىسى: «يولۋاس يىلى 1245 (ھىجرى)

مازارنى رېمونت قىلىشقا كۈچ چىقارغۇچى كىشى

سىددىقەست»

سول تەرەپتىكى پەرماننىڭ ئوڭ قويۇلىشىدا

«شاھى سىددىق بەگ. ئەلىم بەگ بىر - بىرىگە يار بولۇپ،

قىلدى بۇزۇقۋارى ئالىنى بىنا».

ئېتىكا پىخانىسىغا كىرىدىغان ئىشىگىنىڭ سېرتقى تەرەپ ئۈستىدىكى پەرمانغا:

«كى بىر مىڭ ئۈچيۈز ئۈنەشتە قىلدى بۇ ئىبارەتنى،

نامازۇ - روزە ئەپلەپ قىلسا ھەركىمكى تىلاۋەتنى»

دەپ يېزىلغان.

بىرىنچى قېتىم روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكا پىخانىسى، ئىككىنچى قېتىم پىشايۋانلىق مەسچىت قايتا رېمونت قىلىنغان. بۇ ئىككى قېتىملىق رېمونت قىلىش جەريانىدا، قەدىمدىن بار بولغان روزى مەرىكىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكا پىخانىلارنىڭ ياسىلىش شەكلى ئۆزگەرتىلمىگەن. شۇنداقلا، ئەسلىدىن نەقىش ئويۇلغان لىم، جەگە، ھاراق، پەرمانلىرىنىڭ بۇزۇلمىغان قىسىملىرى يەڭگۈشلەنمەي، ئۆز يېتى ساقلاپ قېلىنغان. ئەپسۇسكى، يېقىنقى يۈز يىل ئىچىدە ئاس

راشنىڭ ياخشى بولمىغانلىقىدىن ئارقىسىدىكى 4 ئېغىز ھۇجرىسى، دەرۋازىلىرى ئۆرۈ-
لۈپ چۈشكەن. بىر قىسىم جەگىلىرى ئىگىلىپ، ياغاچ پەنجىرىلىرى بۇزۇلغان. مەھمۇت قەشقىرى مازىرىنىڭ دەسلەپكى ئىزىنىلا تۇتۇشقا، ياشىلىش شەكلى ۋە نەقىش - بىزەكلىرى جەھەتتە ئېنىق يازما ماتىرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. لېكىن مازارنىڭ ھازىرقى شەكلىدىن قاراپ، ئىمارەتچىلىك تارىخىنىڭ تەرەققىيات قانۇنى بويىچە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈش ئارقىلىق مازارنىڭ بۇرۇنقى شەكلى، سەنئەت ئالاھىدىلىكى ۋە كېلىپ چىقىشى بىر نەچچە يۈز يىل جەرياندىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى توغرىسىدا نىسبەتەن توغرا خۇلاسە بېرىشكە بولالايمىز.

بۇ خىل بىناكارچىلىقنىڭ شىنجاڭ رايونىدا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا مەلۇم تارىخىي ئاساسى بولۇپ، ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر بىناكارچىلىقىغا بىر مۇنچە ئۆزگىرىشلەر كىرگەن بولسىمۇ، يەنىلا بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى ئىمارەتچىلىك سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىي ئادەتلىرىنى سىڭدۈرۈش تەرەققى قىلغان. قاراخانىلار دەۋرىدە ئىسلام ئەنئەنىسى بويىچە، مەسچىت، مەدرىسىلەرگە پەش-تاق، قۇببى - گۈمبەز ياساش، ئىشىك - دەرۋازە، مېھرابلىرىغا ئەگمە شەكىل ئىشلىتىشتىن، ئاساسىي قۇرۇلمىسى بولغان تۈۋرۈك، لىم، جەگىلىرىگە گۈل - نەقىش چېكىش، ھۇجرا تورۇسلىرىنى ۋاسا چۈپ قىلىپ ياساش ئۇسۇللىرى ئومۇملاشقان. شۇنىڭدەك، پادىشا ئەمەلدارلار ۋە مەشھۇر زاتلارنىڭ قەۋرىسى ئۈستىگە، تۈۋرۈك، لىملار بىلەن ۋاسا چۈپ تۈز تورۇسلىق پىشاۋانلارنى ياساپ، پەنجىرە ئورنىتىش ياكى قەۋرىنىڭ تۆت ئەتراپىغا رىشاتكا قويۇش، كىسەك ياكى خىش بىلەن قەۋرە قاتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇغ ياكى ئەلەم قاداش قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلغان. شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەر قايسى جايلاردا، تۈۋرۈك - لىملارنى چېتىشتۈرۈش، كىسەك ياكى تال چىۋىقلارنى توقۇپ ئارىلىقىنى توساپ، كاكىل لاي بىلەن سۇۋاش ئارقىلىق، قوشام ئۆيلەرنى ياساش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. بۇ ئۆي - ئىمارەتلەردىكى نەقىش - بىزەكلەر ئاساسىي جەھەتتىن، ياغاچ ئويما نەقىش، گەز قاتۇرما نەقىش، تاش رەڭ سىزمى نەقىش، قاش تېشى ئويما نەقىش، گۈللۈك نەقىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ ئويما نەقىش ئالاھىدە تەرەققى قىلغان.

قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بىناكارچىلىق تىپىنىڭ ئىسپاتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، تام ئۈستىگە لىم، جەگىلىرىنى بىۋاسىتە قويۇش ياكى لىم، جەگە ئىشلەتمەسەن، خىش ياكى كىسەك بىلەن ئەگمە چىقىرىپ، يېپىش ئۇسۇلى كەڭ قوللىنىشقا باشلىغان. مەھمۇت قەشقىرى مازىرىدىكى تۈز تورۇسلىق ۋە ئەگمە گۈمبەز تورۇسلىق ئىككى خىل ياسالغان ئىمارەتلەر ئەمىلىيەتتە

ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ئىمارەتچىلىك سەنئەتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مازىنىڭ نەقىش - بىزەكلىرى كۈچلۈك دەۋرى خاراكىتىرىگە ئىگە بولۇپ، بىناكارچىلىقتا دەسلەپكى ئۇسۇل ياغاچ ئويما نەقىش ئىشلىتىلگەن. ياغاچ ئويما، سىزىقچە ئويما، تەكشى يۈز ئويما، كۆپتۈرمە ئويما قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

مەھمۇت قەشقىرى مازىدىكى نەقىشلەر ئىچىدە سۇخەر، غۇنچە، چىچەك، ياپراق، ئۈزۈم، بادام، يازا، كۆرگۈل شەددە ۋە ھەرخىل گۈل - ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىن ھاسىل بولغان ئون نەچچە خىل نۇسخە بار. بۇلار كېيىنكى دەۋرلەردە ياسالغان ئىسلام ئىمارەتلىرىدە كۆپرەك قوللىنىلغان.

مەھمۇت قەشقىرى مازىرى 900 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىمارەت بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى ئىمارەتچىلىك سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققى قىلىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە تارىخىي مەدەنىي مىراستۇر.

بۇ تارىخىي يادىكارلىقنى ئايتونوم رايونىمىزدىكى نۇقتىلىق ئاسرىلىدىغان جايلارنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ جىددى كۆڭۈل بۆلۈشى ئارقىسىدا قايتىدىن رېمونت قىلىندى.

ھىجرىيە ۋە مىلادى كالىندارلىرىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى

(چۇشنىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن جەدۋەل بىلەن كورسۇتىلدى)

ھىجرىيە يىلى تەرتىۋى مىلادىيە يىلى تەرتىۋى ئاپرىلىسى	1			2			ئىزاھات
	622 - 623			623 - 624			
	كۈنلەر	مىلادىيە ئاينىسى	ھەپتە	كۈنلەر	مىلادى ئاينىسى	ھەپتە	
1	15	7	6	5	7	3	ھەر ئىككى كالىندارنىڭ كۈنلىرى، ھەپتىسى
3	16	8	1	4	8	5	ئوخشاش

ھىجرىيە يىلىنىڭ ئاينىسى ۋە تەرتىۋى

Əlmuharrem	1. ئەلمۇھەررەم
Sueper	2. سەپەر
Rabiul əwwəl	3. رەبىئۇل ئەۋۋەل
Rabiutssani	4. رەبىئۇسسانى
Jamadiyəl əwwəl	5. جامادىيەل ئەۋۋەل
Jamadiyəl ahir	6. جامادىيەل ئاخىر
Rəjəp	7. رەجەپ
Xəban	8. شەئبان
Ramazan	9. رامازان
Xəwwal	10. شەۋۋال
Zulkeədə	11. زۇلقەئدە
Zulhijje	12. زۇلھىججە

91	451 1059 - 1060	452 1060	453 1061	454 1062	455 1063
1	17.2.4	6.2.1	26.1.6	15.1.3	4.1.7
2	19.3.6	7.3.3	25.2.1	14.2.5	3.2.2
3	17.4.7	5.4.4	26.3.2	15.3.6	4.3.3
4	17.5.2	5.5.6	25.4.4	14.4.1	3.4.5
5	15.6.3	3.6.7	24.5.5	13.5.2	2.5.6
6	15.7.5	3.7.2	23.6.7	12.6.4	1.6.1
7	13.8.6	1.8.3	22.7.1	11.7.5	30.6.2
8	12.9.1	31.8.5	21.8.3	10.8.6	30.7.4
9	11.10.2	29.9.6	19.9.4	8.9.1	28.8.5
10	10.11.4	29.10.1	19.10.6	8.10.3	27.9.7
11	9.12.5	27.11.2	17.11.2	6.11.4	26.10.1
12	8.1.7	27.12.4	17.12.2	6.12.6	25.11.3

92	456 1063 - 1064	457 1064 - 1065	458 1065 - 1066	459 1066 - 1067	460 1067 - 1068
1	25.12.5	13.12.2	3.12.7	22.11.4	11.11.1
2	24.1.7	12.1.4	2.1.2	22.12.6	11.12.3
3	22.2.1	10.2.5	31.1.3	20.1.7	9.1.4
4	23.3.3	12.3.7	2.3.5	19.2.2	8.2.6
5	21.4.4	10.4.1	31.3.6	20.3.3	8.3.7
6	21.5.6	10.5.3	30.4.1	19.4.5	7.4.2
7	19.6.7	8.6.4	29.5.2	18.5.6	6.5.3
8	19.7.2	8.7.6	28.6.4	17.6.1	5.6.5
9	17.8.3	6.8.7	27.7.5	16.7.2	4.7.6
10	16.9.5	5.9.2	26.8.7	15.8.4	3.8.1
11	15.10.6	4.10.3	24.9.1	13.9.5	1.9.2
12	14.11.1	3.11.5	24.10.3	13.10.7	1.10.4

93	461 1068 - 1069	462 1069 - 1070	463 1070 - 1071	464 1071 - 1072	465 1072 - 1073
1	31.10.6	20.10.3	9.10.7	29.9.5	17.9.2
2	30.11.1	19.11.5	8.11.2	29.10.7	17.10.4
3	29.12.2	18.12.6	7.12.3	27.11.1	15.11.5
4	28.1.4	17.1.1	6.1.5	27.12.3	15.12.7
5	26.2.6	15.2.2	4.2.6	25.1.4	13.1.1
6	28.3.7	17.3.4	6.3.1	24.2.6	12.2.3
7	26.4.1	15.4.5	4.4.2	24.3.7	13.3.4
8	26.5.3	15.5.7	4.5.4	23.4.2	12.4.6
9	24.6.4	13.6.1	2.6.5	22.5.3	11.5.7
10	24.7.6	13.7.3	2.7.7	21.6.5	10.6.2
11	22.8.7	11.8.4	31.7.1	20.7.6	9.7.3
12	21.9.2	10.9.6	30.8.3	19.8.1	8.8.5

94	466 1073 - 1074	467 1074 - 1075	468 1075 - 1076	469 1076 - 1077	470 1077 - 1078
1	6.9.6	27.8.4	16.8.1	5.8.6	25.7.3
2	6.10.1	26.9.6	15.9.3	4.9.1	24.8.5
3	4.11.2	25.10.7	14.10.4	3.10.2	22.9.6
4	4.12.4	24.11.2	13.11.6	2.11.4	22.10.1
5	2.1.5	23.12.3	12.12.7	1.12.5	20.11.2
6	1.2.7	22.1.5	11.1.2	31.12.7	20.12.4
7	2.3.1	20.2.6	9.2.3	29.1.1	18.1.5
8	1.4.3	22.3.1	10.3.5	28.2.3	17.2.7
9	30.4.4	20.4.2	8.4.6	29.3.4	18.3.1
10	30.5.6	20.5.4	8.5.1	28.4.6	17.4.3
11	28.6.7	18.6.5	6.6.2	27.5.7	16.5.4
12	28.7.2	18.7.7	6.7.4	26.6.2	15.6.6

1 - سانغا تۈزۈش

توغرىسى	بېسىلغىنى	قۇر		بەت
		تۆۋەندىن	يۇقۇرىدىن	
ئىپىك	ئىپىك		10	17
سانلا	سانلار		3	24
④	(4)	6		25
مەدەنىيەت	مەدەنىيەن		10	32
ھالاك	ھېلاك	3		52
زادى	زاي		10	53
مودېرنىزىمچىلار	مودېرنىزىمچىلارنى		4	54
پۇچەكلىگىنى	چۈچەكلىگىنى		4	55
پائۇل. سارت	پائۇل، سارت	8,12,14		58
ئانتون. لوگىندىن	ئانتون، لوگىندىن		5	59
30 يىلدىن بۇيانقى	يىلدىن بۇيانقى		17	80
مىللىگىگە	مىللىگىگە	7		90
كۈزىتىدىغان	كۈزىتىدىتان	13		94
كەلگەنلىگىنى	كەتكەنلىگىنى	12		102
ئىدى	ئىدۇق		8	108
4000	400		12	116
تارىخى	قارىغى	12		117
غەربىي ئەل	ئەل	12		118
يىلى	يېڭى		16	119
قولنى	قولنى		12	124
سىز بىر	بىر - بىر	7		126
كىشىلەرگە	كىشىلەر	7		126
				مۇقاۋىم
				نىڭ 4 -
1 - سان	4 - سان		4	بېتى

目 录

《医学大全》及其中的自然哲学问题.....	阿不都许库尔·买买提依明
人脑对人脑的探索.....	周义澄文 库力亚译
谈《福乐智慧》中的伦理道德观.....	依米提·买合苏提
关于《福乐智慧》中的风俗习惯.....	阿不都克里木·热合曼
诗学.....	法拉比著 阿·伊力索夫
积极开展中亚学研究的重要意义.....	马雍文 扎·沙的克译
大谷探险队与吐鲁番、敦煌文化.....	马曼丽文 哈斯木·阿尔西译
论维吾尔语名词的格的形式.....	阿合买提江·艾斯哈尔
关于维吾尔语中的俄语借词、通过俄语借入的	
国际通用词及其正字法.....	居马·阿不都拉
讲科学，不以鬼怪吓唬儿童.....	肉苏里·吾买尔
谈谈老年人的记忆和遗忘功能.....	阿比勒·买合苏提
新疆古今.....	穆罕默德·喀什噶里之墓的建筑技术
.....	艾山·阿不都热衣木
回历与公历对照表.....	

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى
新疆大学学报 (哲学, 社会科学维文季刊)

(پەسىلىك ژورنال)

1984 - يىل 2 - سان

(ئومۇمى سان 18)

مەھمۇت قەشقىرى مازىرىنىڭ قەدىمقى كورۇنۇشى

مۇشتىرى قوبۇل قىلغۇچى: مەھلىمكەت
ئىچىدىكى ھەر قايسى پوچتىخانلار
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون
ژورنىاللارنى تىزىملاش ئورنىنىڭ
كېنىشكا نومۇرى: 046

نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي
ژورنىلى تەھرىر بولۇمى
ياسىقۇچى: شىنجاڭ 7220 - زاۋۇدى
تارقاقچى: ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا
ئىدارىسى